

1.	Lillhärdaalsgårdens invånare	Margareta Bergvall
2.	Gården	Jan Sundström
3.	By och socken	Jan Sundström
4.	Året 1785	Sten Rentzhog
Alfabetisk avdelning		
5.	Arbeten	Margareta Bergvall/Ulla Oscarsson
6.	Barn	Karin Nilsson
7.	Boskap	Sten Rentzhog
8.	Demografiska data	Leif Jonsson
9.	Dygnsrutm	Ulla Oscarsson
10.	Festseder	Karin Nilsson
11.	Frieri, nattfrieri	Karin Nilsson
12.	Fäbodan	Kjell Hansen
13.	Födoråd	Leif Jonsson
14.	Handel	Jan Sundström
15.	Hantverk och hantverkare samt slöjd	Margareta Bergvall
16.	Husgeråd och inredning	Ulla Oscarsson
17.	Hälsnings- och tilltalsord	Kajsa-Greta Thofelt
18.	Hälsa- och sjukvård	Karin Nilsson
19.	Jakt och fiske	Sten Gauffin
20.	Jordbruk	Hans Rengman
21.	Klädedräkt	Ulla Oscarsson
22.	Kommunikationer	Ove Hemmendorff
23.	Kyrka	Ove Hemmendorff
24.	Lillhärdaalssvärmeriet	Kjell Hansen
25.	Ljusnedaals bruk	Jan Sundström

FAMILJEN HERDELL

Ägare till Lassmogården eller Östmon i början av 1700-talet var läns-
mannen Rolf Halvarsson. Han var bondelänsman. Han bodde på sin egen
ägandes gård - eller rättare sagt gårdar, ty Rolf Halvarsson var förmögen
och härskade över två av socknens största gårdar: Lassmogården och
Nordäggen. Detta innebar att han med det lokala markmättet mätt
ägde 24 trög. Han var utan tvivel en verklig storbonde.

Mycket tyder på att det var just rikedom, som gjorde honom till läns-
man. Det var kronan, d v s landshövdingen, som utsåg länsmännen. Lands-
hövdingen behövde personer med auktoritet i det samhälle de levde.
I vår tid hade man kanske utsett honom genom val. Så gick det emellertid
inte till då. Det naturliga var att kronan utsåg en man med makt och
det som gav makt var ofta rikedom. Att bland bönder utse en tillsyns-
man, som saknade resurser, hade varit utsiktslöst.

Rolf Halvarssons gårdar delades efter hans död mellan de två sönerna.
Sonen Halvar blev ägare till Östmon. Han blev aldrig länsman och inte
heller hans son Rolf, som övertog denna gård år 1746. Denne Rolf Halvars-
son d.y. fick emellertid en svärson, som blev länsman, nämligen Kjell
Herdell, som gifte sig med dottern Christina år 1775. Först år 1781
flyttade Kjell Herdell med sin familj till Östmon. Kanske var det då
huset målades. I varje fall måste det ha varit vid denna tid, som släkt-
tavlan i kammaren gjordes. Den anger vilka som i början av 1780-talet
bodde på gården. Personerna anges med initialer och födelseår. Betydelsen
av dem är följande:

RHS, Rolf Halvarsson född den 13 maj 1714
KJD, Karin Jonasdatter född den 25 september 1721
KES, Kjell Eriksson (=Herdell) född den 23 mars 1735
CRD, Christina Rolfsdatter född den 12 februari 1749
KKD, Karin Kjellsdatter född den 7 oktober 1775
RKS, Rolf Kjellson född den 22 april 1777
CKD, Cherstin Kjellsdatter född den 11 maj 1783
EKS, Erik Kjellsson född den 23 februari 1785

Kjell Herdell bodde här ända fram till omkring 1820, men han var aldrig
formellt ägare till gården. Efter Rolf Halvarssons död 1794 var det
änkan Karin Jonasdatter och efter henne sonsonen Erik som stod som
ägare. Rolf Halvarsson hade testamentariskt ordnat det så. Det kan
dock inte vara något tvivel om, att det var Herdell som brukade gården.
När han flyttade dit var svärfadern 67 år gammal och han själv var
en mäktig man i sina bästa år. Herdell var också i sig själv förmögen.
Han kom från gården nr 25 i kyrkbyn, "Opp i gården", kallad. Det var
en stor gård på 19 trög och hälften av den hade Herdell ärvt vid faderns
död år 1762. Han brukade nu Östmon och den ärvda hemmansdelen
tillsammans och var då en av de rikaste bönderna i socknen.

De som bodde i Östmon på 1780-talet företrädde utan tvivel ett ledande
skikt i socknen. Rolf Halvarsson var en burgen bonde och sonson till
en betydande länsman. Kjell Herdells far, Erik Kjellson, hade varit socken-
skrivare i 10 år och därefter blev han länsman i 20 år till sin död. Han
var också socknens klockare i 35 år. Herdells farfar, Kjell Olofsson,
hade också han varit klockare och kyrkvärd och hans bror Olof Eriksson
var sockenskrivare och riksdagsman.

Det var, som bekant, vanligt att bönder ville, som man sade, "förse sina barn med anständiga äktenskap". Det är tydligt, att i varje fall Kjell Herdell valde brud med det timligt bästa för ögonen. Han gifte sig första gången vid hela 36 års ålder. Den utvalda var länsmansdottern Gunilla Hansdotter från Nordäggen. Hon dog emellertid kort efter vigseln vid första barnets födelse. Fyra år senare gifte Kjell Herdell om sig med Gunillas kusin Christina Rolfsdotter. Med henne fick han fyra barn.

Kjell Herdell är den person som framför andra kommit att förknippas med Lillhärdalsgården. Han var också en märklig man. Få har innehaft länsmansämbetet så länge som han - i hela 48 år. Under denna tid var han en centralgestalt i socknen. Mest känd har han blivit genom rättegångarna mot de religiösa s k svärmarna i Lillhärdal på 1770-talet. Han visade där att han, trots avsaknad av formell skolutbildning, var en man som hade lätt att skriva och formulera sig. Rättegångarna gjorde också att han fick namn om sig att vara hård. Antagligen är detta riktigt. Som företrädare för det ledande bondeskiktet hade han säkert svårt att acceptera den upplösning i samhället, som svärmerierna tycktes leda till. Man ska kanske också komma ihåg, att även om han gjorde det, hade han inte så stort val, om han ville sitta kvar som länsman. Ibland framställs det som om ämbetet - åtminstone i Härjedalen - var ett förtroendeuppdrag bland bönder. Det är nog en sanning med stor modifikation. Först och främst var länsmannen en kronans företrädare och han fick som sådan svära ed på att tjäna kung och riksdag. Bevarade brev visar, att Kjell Herdell i svärmerihärvan fick sina oavvisliga order från kronfogde och domkapitel.

Som länsman hade Herdell många uppgifter. I Lillhärdalsmålet uppträdde han som åklagare och detta var ett normalt åliggande för en länsman. Han var också polis med uppgift att beivra lagöverträdelser och verkställa en del straff. Vidare skulle han vara kronofogden behjälplig med indrivning av skatt. Länsmannen var också den som skulle organisera vägunderhåll och plöjning på allmänna vägar, rapportera om skördeutfall och grasserande epidemier, biträda försvaret med transporter och annat. I den sistnämnda funktionen var Herdell exempelvis ledare för uppbyggnaden av Hamre skans år 1788.

Kjell Herdell spelade också en betydande roll i kyrkliga frågor. I de sammanhangen förde han alldeles tydligt böndernas talan. Herdell stod exempelvis i spetsen för den aktion, som ledde till att socknen fick anställa den billigare bondebyggmästaren Pehr Olofsson i Dillne i stället för en dyrare kyrkobyggare, som domkapitlet förordnat för kyrkans ombyggnad på 1760-talet. Det var också i mångt och mycket han som organiserade och ledde själva arbetena på kyrkan. Sitt intresse har det vidare att Herdell och hans bror Olof arbetade för att socknen skulle slippa bygga prästgård till socknens förste präst - som hette Anders Thunborg och var ledare för svärmerierna i Lillhärdal.

2000-11-28

Dnr OLA 421-2000/1643

Jämtlands läns museum
Anna Engman

Angående Kjell Härdell och hans familj meddelas följande:

Inga husförhörslängder finns före 1808 för Lillhärdals församling så att få fram uppgifter om Kjell Härdell och hans syskon är inte helt lätt.

Erik Kjellsson och hans hustru Kerstin Olofsdotter hade följande barn:

Caren född 1726-08-04

Kiel född 1733-09-09 och död 1733-09-15

Kiehl född 1735-03-23

Kiersten född 1730-03-22

Olof född 1722-09-29

En dräng Olof Ersson i Op i gården Kyrkbyn gift 4/4 1756 m. Brita Ersdotter fr. Herrö, Sveg barn:

Eric 1758-11-17

Kierstin 1760-08-26

Lisbet 1762-07-16

Karin 1765-05-29

Kiehl 1767-12-29

En piga Kerstin Olsdotter Op i gården, Kyrkbyn gift 1/6 1789 med ^{Joens} Joen Person på Torget Kyrkbyn

En piga Karin Eriksdotter i Kyrkbyn Lillhärdal gift 1/6 1755 med bonden Olof Olofsson i Sunnanå

En bondeänka Karin Ersdotter i Sunnanå gift 6/6 1779 med drängen RolfJonsson

Kjell Härdells barn:

Rolf 1777-04-22

Kierstin 1783-05-01

Karin 1775-10-27

Erik 1785-02-23 gift med Karin Persdotter född 1881

Barn:

Kjel Ericsson född 1807

Pehr född 1812

Cherstin född 1815

Brita född 1817

Kjell Hårdells syskon:

Olof Ersson, f. 29/9 1722, död 4/2 1798 (Bpt Sveg AIa:20, nr 38 - Kjell Hårdell underteckn.); gift (dräng "op i gården, Kyrkbyn") 4/4 1756 med Brita Ersdotter från Herrö, Sveg (drunknade den 25/5 1788, 57 år gl.).

Deras barn:

Erik Olofsson, f. 17/11 1758, död före 1798 (Kjell är ende sonen i bouppt.)

Kerstin Olofsdotter, f. 26/8 1760, död 3/3 1836; gift (piga "op i gården") 1/6 1789 med bonden Jöns Persson "på Torget" (f. 1758, död 22/10 1811) gästgivare 1790-talet, Kyrkbyn, (Hfl AI:2/49)

Deras barn:

Anna, f. 1/9 1791, gift m. Jonas Svensson, f. 1800 (AI:4/62)

Pehr, f. 21/9 1793, bonde "på Torg", död ogift 8/6 1828 (AI:3/99)

Brita, f. 10/11 1795, gift 1825 m. drängen Per Ersson

Cherstin, f. 4/10 1797

Lisbet Olofsdotter, f. 16/7 1762, död 21/7 1839 (enl. Bpt AII:4, nr 101), (Hfl Sveg AI:1 s.74) Gift mellan 1798 och 1808 (enl. fasterns, Carin, bouppt. 1808) med bonden i Ulfkälla, Olof Larsson (död 25/1 1842, enl. Bpt AII:4 nr 121). Inga barn kända (kyrkböcker för Sveg saknas)

Fosterson: Hans Kjellsson i Ulfkälla, g.m. Karin Eriksdotter.

Karin Olofsdotter, f. 29/5 1765, ; gift 25/11 1787 med Salmon Salmonsson (dräng från Östansjö, f. 1760, död 5/5 1823), bonde i Sunnanå, Lillh. (Hfl AI:2/13, AI:3/23)

Deras barn:

Karin, f. 26/1 1788 och 25/1 1792

Halfvar, f. 25/1 1792, död

Brita, f. 7/2 1795

Salomon, f. 18/2 1798

Halfvar, f. 18/2 1798, bonde, g.m. Cherstin Jonsdotter (f. 1800; AI:4/17)

Gölin, f. 31/5 1799 och 17/4 1806

Olof, f. 6/1 1801

Kjell Olofsson, f. 29/12 1767, död 18/7 1806; bonde och klockare i Kyrkbyn. Gift 6/4 1794 med pigan Margeta Hansdotter (född 1765, död 9/5 1854), från Mosätt, Sveg. (Hfl AI:2/42, AI:3/87)

Deras barn:

Olof f. 1794 (20/12 enl. Hfl), övertar fadershemmanet, död 14/4 1838. Gift 1820 med bondedottern Helge Halfvardsdotter (f. 1793; AI:4/54)

Erik, f. 26/5 1796

Ingeborg, f. 28/1 1798

Brita, f. 1777 1800

Hans, f. 16/8 1802 och 25/9 1804

Carin Ersdotter, född 4/8 1726, död i Sunnanå 23/3 1808

Gift (piga i Kyrkbyn) 1/6 1755 med bonden Olof Olofsson i Sunnanå, Lillh; död 19/12 1775 ("49½ år"). En son Halfvar Olofsson f. 21/12 1763, död 16/6 1782.

Omgift (bondeänka i Sunnanå) 6/6 1779 med drängen Rolf Jonasson, död 1796. Carins syskon (bl.a. Kjell Hårdell) ärver hemmanet, som var Olof Olofssons fadershemman (Sunnanå nr 12 om 3 trög) - ett välbärgat hem, enl. hennes Bouppt. (Sveg AIa:25 nr 31)

Kerstin (Kristina) Ersdotter, f. 22/3 1730.

Gift 1763 med bonden och gästgivaren Olof Hansson i Nilsvallen i hans andra gifte (f. 1695, död

1779, Bpt: Sveg .AIa:12 nr 37), hon köper hans hemman (Byn nr 18 om 10 trög) år 1781. Omgift med Anders Larsson, död 1794 (Hfl Sveg AI:1 s.118). Kristina Herdell säljer hemmanet 1802 till Joh. Linde.

Kjell, f. 9/9 1733, död 15/9 samma år.

Kjell Härdells barn:

Karin Kjellsdotter, f. 27/10 1775, död 8/5 1851, bondhustr i Oppgården, Lillh.
Gift 30/12 1798 med bonden i Kyrkbyn, Jon Rolfsson (f. 1773, död 26/4 1803)

Deras barn:

Rolf Jonsson, f. 2/12 1799, död 5/11 1803

Kjel Jonsson, f. 18/6 1801, senare bonde, gift 1826 med Karin Persdotter, f. 1801

Deras barn: Jon Kjellsson, f. 1827 (Hfl: AI:3/89)

Omgift 14/6 1812 med bondsonen Halvar Jonsson i Kyrkbyn (från Särna, f.1772 20/1); (Hfl: AI:2/43 och AI:3/89). Karin, Halfvar och sonen Rolf flyttar till Sveg 1831-32 (AI:4/81) men återkom 1833 (AI:4/64).

Deras barn:

Rolf Halfvarsson, f. 6/6 1814

Rolf Kjellsson, f. 22/4 1777, död 26/3 1791

Kerstin Kjellsdotter, f. 1/5 1783 - känd

Gift 14/6 1807 med bonden i Sunnanå Olof Olofsson (Hfl AI:2/5)

Erik Kjellsson, f. 23/2 1785, bonde, kyrkvård, död 22/12 1860 (Hfl: AI:2/47, AI:3/95, AI:4/60)
Gift 5/5 1805 med Karin Persdotter (f. 1781) fr. Kyrkbyn.

Deras barn:

Kjel, f. 24/9 1807, senare torpare, gift 1774 1831 med Anna Olsdotter fr. Östansjö (f. 1803). (Hfl AI:4/60). *Deras barn:*

Erik, f. 26/9 1831

Karin, f. 26/6 1834

Olof, f. 4/3 1838

Pehr, f. 5/1 1812, död 3/3 1815

Cherstin, f. 29/3 1815

Brita, f. 12/3 1817, död 27/4 1823

Karin, f. 25/4 1820, död 21/6 1820

(Georg Hansson 30/11 2000)

OBSERVERA!!!!

Christina Rolfsdotter bör kallas Cherstin (uttalas Kerstin). En rad kvinnor i släkten heter Christina och alla kallas konsekvent för Kerstin.

SR 20010322

GÅRDEN

Gården hette under 1600-talet Lassmogården. Det ändrades senare till Östmon, antagligen för att den låg öst i byn. Gården var en av byns största.

I slutet av 1600-talet ägdes den av länsmannen Rolf Halvarsson. Efter hans död blev sonen Halvar ägare till gården, vars son Rolf i sin tur tog över 1746. Dottern till Rolf, Christina, gifte sig med Kjel Herdell, som 1781 flyttade till gården.

Vid denna tid målades släkttavlan i kammaren. Det är tydligt, att storstugan en gång varit rikare dekorerad än vad den är idag. Vem målaren var vet vi inte. Det har gissats på kyrkbyggaren Påhl Persson i Stugun, men detta är knappast sannolikt, eftersom han inte var verksam på bygden och heller inte gjort sig känd som målare. Hade det stått Per Persson - det kan vi ju idag inte kontrollera - skulle det kunna ha varit den kände målaren Per Sundin, som vid den här tiden kallade sig Persson och var lärling till Anders Berglin, som gjort målningar i LillhärdaLs kyrka. Troligast är dock kanske att det rört sig om en kringvandrande målare, som vi inte känner.

Enligt bouppteckningar från tiden omkring 1800 fanns det i byggnaden en pulpet, ett skåp i storstugan, fem småskåp, 16 stolar, fyra bord och ett par ståndsängar förutom en del smärre prydnadsföremål. Detta låter kanske inte så mycket, men det var en ståndsmissig inredning i Härjedalen vid den här tiden.

Utifrån sett gjorde LillhärdaLsgården knappast samma imponerande intryck som idag. Gården var inte helt sluten och ett av husen - härbret - hade man lagt utanför längorna för brandfarans skull. Enligt beskrivningar var taken täckta av näver, klovar, bräder och spån. Jon Grigg har dock berättat att när han kom till gården på 1840-talet, var det jord och torv på taket och där växte t o m en björk.

Enligt Emanuel Erikssons ritningar 1914 fanns det i länsmansgårdens ladugård 14 bås. Bouppteckningar från sekelskiftet 1800 visar, att det vid den tiden brukade finnas ett par hästar, ett tiotal kor, ett tjugotal getter och ett tjugotal får på gården. Djuren var basen i gårdens ekonomi. Det gjorde fäbodarna mycket viktiga. I själva kyrkbyn låg husen tätt och markerna var små. I själva byn odlade man främst säd och potatis. Den viktiga höskörden tycks däremot till övervägande del ha tagits på fäbodarna. Enligt beräkningar, som gjordes i samband med avvittringen i slutet av 1800-talet, fick exempelvis Länsmansgården sex sjundedelar av sin höskörd från fäboden Rönnvasslan.

Några namn på gårdar i Kyrkbyn:

Moren, Skrubbas, Torget, Rörsgården, Nordlägggen, Mon, Tols, Uppgården, Backen, Högen, Sveden, Grubban, Bäckgen, Gunnars, Väst på högen, Drängs, Heden, Klåves, Päll-Pers, Felas, Stensåsen, Hållan, Åsen, Gärde, Jöns-Matts, Slagen, Lyckan.

LILLHÄRDAL 1785

By och socken

Kyrkbyn i Lillhärdal socken var en relativt stor by. Men husen låg tätt och de odlade inägorna var små. I byn odlade man säd och potatis. I söder avgränsades byn mot Sunnanå by av Härjeån. I NO var Blädjån med sina sankta områden runt Hån en naturlig gräns. Mot NV sträckte sig vidsträckta skogs- och myrmarker med enstaka fäboddar, betes- och höbärningsland. I socknen fanns 12 byar, de största grupperade runt Orrmosjön. Ca 640 personer fördelades på 110 hemman. All jord i socknen utom prästens lott var bondeägd och skattade som skattehemman.

Kreatursskötsel var basen i ekonomin. En vanlig storlek på en djurbesättning i en gård var 1 häst, 6-8 kor, 2 ungnöt, 8 får och 6 getter. Man fick inte fram säd i tillräcklig mängd utan måste köpa spannmål utifrån mest varje år. Det för kreaturshållningen så viktiga höet måste samlas in från långt bort liggande fäbodområden.

Innevånarna företog handelsresor oftare än Svegsborna. De sålde då kreatur, ost och smör m m (se avsnitt om handel). Som komplement till boskapsskötseln var jakt på fågel och vilt liksom fångst av ren viktigt. Något myrjärnssmide idkades.

På en plats norr om Orrmo by hämtades brynen och små slipstenar i ett berg. Här hämtades också ställsten till Ljusnedals bruk. Norr ut i socknen fanns rödrandiga stenhällar i jorden. Dessa användes till murning men dög ej till eldstäder och spisar.

Socknens dialekt kan väl skiljas från grannsocknarnas. Man pratar mera vasst och hårt än i övriga Härjedalen. Och folket verkar i jämförelse med sina grannar mer buttra både i uppförande och tal. För den skull är de inte mindre redliga och välment sinnade. Möjligen är deras föreställningsvärld lite mer begränsad.

Kyrkan i byn utvidgades 1771 och fick då 11 fönster varvid den blev ljus och kunde sägas vara den vackraste i landet. Vid kyrkan fanns en gammaldags klockstapel och ett sockenmagasin. I kyrkan hölls predikan varannan söndag och vid alla högtider. Sedan 1779 bodde pastoratets (Svegs pastorat) komminister ständigt i Lillhärdal. Vid denna tid hette han Petrus Rödén (1738-1807). Rödén var från Rödön i Jämtland.

I byn fanns huvudsakligen bönder. En del av dessa hade förtroendeuppdrag av olika slag. I byn fanns också några enstaka soldater och hantverkare. Några få personer per sekel blev student vid någon högskola (universitet).

1785 fanns två människor i Lillhärdal som kunde eller skulle kunna komma att kalla sig riksdagsmän. Kjel Herdells äldre bror, Olov Eriksson (1722-1798) från Uppgården, bevistade 1771 års riksdag. I byn var han även klockare och sockenskrivare. Olov Hedenberg föddes 1756 och var 29 år 1785. Han skulle komma att närvara vid 1812 års riksdag i Örebro vid 56 års ålder.

Bland de bönder som valts av staten till länsmän före Kjel Herdell finns några särskilt kända. Pär Svensson i Grubban därför att han hade den stora äran att härbärgera Carl XI vid hans uppehåll i Lillhärdal 1686. Kjel Herdells far, Erik Kjelson (1693-1762), var länsman fram till 1760 då uppdraget gick till Kjel Herdell. Erik Kjelson var även sockenskrivare och klockare.

De som bodde på Östmon på 1780-talet var ett ledande släkte i socknen. Kjel Herdells svärfar Rolf Halvarson, var en burgen bonde och sonson till en betydande länsman. Herdells farfar, Kjell Olofsson, hade varit klockare och kyrkvård.

De enstaka soldaterna vet man mycket litet om. 1743 fanns en soldat som hette Pär Tvång och 1822 dog en soldat som hette Olov Silver. Den sistnämnde kan ha funnits i Lillhärdal 1785 även om han inte var soldat då.

Bland hantverkaryrken återfinns man en smed, en snickare, en skomakare, en svarvare samt en pärlfiskare. 1797 hette snickaren Pär Olsson och det är möjligt att han arbetade redan 1785. Skomakaren var 1777 Erik Persson från Högen och svarvaren hette Erik Herjeström. Den något udda pärlfiskaren nämns 1765 och hette Rolv Ersson. Troligen höll han inte på med pärlfiske någon längre tid.

1717 föddes Petrus Biörnlind i Lillhärdal. Han studerade och blev 1758 lantmätare i Jämtland. Han dog 1784 (förra året).

Ting, socken- och bystämma

Härjedalen hörde under denna tid till Gävleborgs län. Landshövding var Fredrik Adolf Ulrik Cronstedt, arkitekt och målare. Landshövdingen var ganska populär efter att under 1784-85 års missväxt ha gjort ansträngningar för att lindra nöden.

Jämtland och Härjedalen bildade tillsammans en domsaga. Häradshövding över hela domsagan åren 1774-1787 var Johan Johansson Wasell. Härjedalen var en lagsaga som sedan 1729 var delad i två tingslag - Hede och Sveg/Lillhärdal. Efter 1770-talet kallas Sveg/Lillhärdals tingslag enbart för Svegs tingslag.

Landsting hölls i Sveg under ledning av landshövdingen, men det inträffade inte så ofta. Däremot hölls två häradsting för Svegs tingslag om året. De hölls vid kyrkan i Sveg men flyttades var tredje gång till Lillhärdal. De inföll under höst och vår på vinterföret. Eftersom det var så få mål i Härjedalen höll tingen på kortare tid än vad som var vanligt. De brukade klaras av på 2 dagar. Häradstinget behandlade juridiska och ekonomiska ärenden. Häradet hade en böteskassa, utgjorde tiggeridistrikt, svarade för häradsböter och hade politisk betydelse eftersom man sände deputerade till riksdagar och möten.

I den kyrkliga indelningen hörde Lillhärdal socken till Svegs pastorat. I Härjedalen fanns två pastorat. Hela Härjedalen bildade ett fögderi och ingick i Jämtlands södra prosteri.

Kyrksocknarna kom tidigt att vara ett starkt beslutsområde för bondesamhällets angelägenheter. Socknens förvaltningsmyndighet bestod av prästen och kyrkvärdarna men i alla viktiga frågor måste de inhämta sockenmännens bifall och årligen ge dem en redovisning.

Vid nya tidens början hade sockenstämman ändrat karaktär från att vara benämning på mötena på kyrkbacken om söndagarna då man spred under rättelse, skaffade bevismedel för att en viss tillsägelse eller ett rättsförhållande kommit till stånd, till att vara en sammankomst skild från dessa kyrkbacksmöten.

Sockenstämma

Sockenstämmans uppgifter var från början rent kyrkliga. Den skulle besluta om kyrkans inkomster och utgifter, om kyrkobyggnaders och prästgårdars underhåll och uppförande samt se till att kyrkotukten upprätthölls. Vid stämman träffades överenskommelser om tionden m m mellan allmoge och präst. Rättighet och skyldighet att delta i stämman hade alla innevänare i socknen. Under 1700-talet kommer de icke kyrkliga ärendena att uppta större plats vid stämmorna. Kungliga skrivelser upplästes och förklarades av prästen, hushållningsärenden och jordbruksfrågor blev vanliga. Man fattade också beslut om den lokala sjuk- och fattigvården, om broars byggande, vägars underhåll och om skötseln av gemensamma skogar. Förhandlingarna vid sockenstämman leddes av församlingens kyrkoherde. Han biträdades av de s k sexmännen.

Från 1700-talets mitt blev bystämmor vanliga. Ett visst självstyre och en organisation för gemensamma åligganden har förstås funnits tidigare. Från 1742 antas en mönsterbyordning som i något olika, förändrade former kommer att genomdrivas av energiska landshövdingar i de olika länen. Bystämman reglerar utnyttjandet av den gemensamma egendomen. I spetsen för byalaget stod en ålderman, även kallad byfogde.

Några spår av en byorganisation med interna överenskommelser och gemensamma åligganden finns inte i Jämtlands län före 1819. Men det måste ha funnits tillfällen då bönderna träffade muntliga överenskommelser om t ex fisket och betet, skötseln av byns fattiga o s v. Vissa sysslor har man varit skyldiga att uträtta i turordning. I Härjedalen hade dock både bystämma och sockenstämma en mycket svag ställning.

ÅRET 1785

Vad man i Lillhärdal visste och tänkte om världen utanför Härjedalen är svårt att bedöma.

Nyheter fick man genom kungörelser från predikstolen, genom ryktesspridning, genom flygblad och genom tidningar (men vem i Sveg eller Lillhärdal hade tidning???)

Om ni försöker läsa in historiskt stoff från tiden så tänk på att sluta 1785. Man vet ingenting om vad som händer efter sommaren 1785. Man är lika ovetande om franska revolutionen och Gustaf III:s ryska krig som vi är om vår framtid. Det förrevolutionära, hierarkiska samhället är det enda som är känt för dessa människor, och de kan inte ens ana någon annan samhällsform. Och vi kan gissa att man kände bättre till tidens konungar och drottningar än man kände de händelser och gestalter som lyfts fram av den moderna forskningen.

Europa

Det dominerande och kulturellt ledande landet i Europa är Frankrike (jfr USA i dag), som för tanken till lyx och rikedom. Konung Ludvig XVI regerar, och politiskt är Frankrike den stormakt som i över ett århundrade stått Sverige närmast. Tänk också på franskans ställning som allmän-europeiskt högrestandsspråk.

Kejsaren heter Josef II - eller kanske minns man ännu hans mor, kejsarinnan Maria Teresia och glömmet att hon har varit död några år.

I Preussen regerar ännu Fredrik II, bror till den svenske kungens (nu avlidna) mor, drottning Lovisa Ulrika. I England heter kungen Georg III.

Ryssland under kejsarinnan Katarina II upplevs som ett hot av länderna i Europa, inte minst i Sverge, och har nyligen stärkt sin ställning genom ständiga krig mot Turkiet och genom Polens första delning (1772). Många menar att utan Gustaf III:s statsvälvning 1772 hade detta öde också kunnat bli Sveriges.

En nyhet som man kanske talar om är de nordamerikanska koloniernas uppror mot England som just har slutat med att de vann sin självständighet genom freden 1783. Sverige, Ryssland, Danmark och andra europeiska stater har under kriget agerat mot England genom det "väpnade neutralitetsförbundet" (1780), avsett att hindra Englands kaperier och övergrepp mot den fria sjöfarten. (Frankrike och Spanien har på koloniernas sida fört krig mot England).

I Danmark-Norge heter kungen Christian (VII) (1766-).

Sverige

Gustaf III är nu 39 år, och 13 år har gått sedan statsvälvningen 1772, då vi fick en ny regeringsform. Genom myntrealisationen 1777 har landet åter fått ett stabilt mynt efter frihetstidens inflation. Vi har nu silvermyntfot

och i stället för daler och öre räknar vi i riksdaler = 48 skillingar = 12 runstycken. (Ministern bakom denna myntrealisation och andra reformer är friherre Johan Liljencrantz, f 1730). Politisk stabilitet råder efter frihetstidens partifejder. Reformerna har införts, bland annat har dödsstraffet avskaffats för ett stort antal förbrytelser och tortyr har förbjudits.

Utåt har landet återvunnit sin självständighet och fred råder. Kanske talar man om den nya starka flottan och om de stora arbetena som har gjort att Sveaborg nu är Nordens starkaste fästning. Det kan behövas, för Danmark-Norge och Ryssland är sedan gammalt allierade, och deras agenter försöker underblåsa oppositionen i Sverige (däremot känner man säkert inte till Gustaf III:s egna, hemliga planer på anfällskrig mot Norge alt. Ryssland).

Men Sverige har vänner också: Som gåva av franske kungen har vi 1784 fått ön S:t Barthélemy i Västindien. Stora förhoppningar knyts till de vinster vi ska göra på Västindienhandeln. En del av denna handel är neger-slavar från Afrika.

Ändå är det inte lugnt i landet. Klagomålen börjar bli allt flera. Det är dyrtid, och penningvärdet börjar på nytt att urholkas. Rykten går om stora utländska lån till kronan. 1780-talets svåra missväxter gör det lätt att klaga över kungligt slöseri med byggnadsverk, nöjen och utländska resor (Italienresan 1883-84, då den svenske konungen och kejsar Josef II på julaftonen gemensamt besökte Peterskyrkan och påven i Rom).

Det som väcker mest debatt är att riksdagen 1772 förbjudit husbehovsbränningen. Allt brännvin måste köpas från kronobränneriet i Strömsbro utanför Gävle (i Jämtland från kronobränneriet i Sundsvall). Straffen mot allt talrikare fall av lönnbränning skärps alltmera. Allmogens brännvinsredskap tas i beslag och förstörs.

1772 års regeringsform: Konungen styr landet, men måste höra rådet. För att stifta lag och införa nya skatter eller öppna anfällskrig måste han ha riksdagens samtycke. Men riksdagen sammanträder endast på konungens kallelse. Den enda riksdagen efter 1772 har varit 1778 års riksdag.

Kungafamiljen: Gustaf III 39 år, hans danskfödda drottning Sofia Magdalena 39 år (född 3 juli 1746), kronprins Gustaf Adolf 7 år (ännu en prins, f 1782, dog vid ett års ålder).

Konungens syskon: Carl (hertigen av Södermanland), Fredrik Adolf (född 18 juli 1750, sedan 1782 bosatt på Tullgarn), Hedvig Elisabeth Charlotta.

Härjedalen

Härjedalen hör till Gävleborgs län (= nuv. Gävleborg + Härjedalen, till 1762 ingick också nuv. Västernorrland + Jämtland i länet, då blev dessa Västernorrlands län).

1781 fick vi en ny landshövding, greve FAU Cronstedt (Fredrik Adolf Ulrik, son till arkitekten, överintendenten Carl C, även FAU var utbildad arkitekt). FAU Cronstedt är mycket populär i länet, genom sitt folkliga sätt och sin förståelse för folks problem, och nu vid 80-talets mitt säkert inte minst för sina insatser under de nyss förflutna nödåren.

Också Cronstedts företrädare i ämbetet, greve Nils Philip Gyldenstolpe, kan finnas i färskt minne p g a sin resa genom Härjedalen 1777. (Reseberättelse i Jämten 1960).

Närmast under landshövdingen står kronobefallningsman (=fogden) i Sveg. Han heter under denna tid Pehr (Peter) Graan. Fögderiförvaltningen i Sveg utvecklade sig tidvis till en "länsstyrelse i miniatyr". (Om Graan, se Modin samt JHH IV s 120, 125, 186, 351).

Rättsligt och kyrkligt hör landskapet däremot ännu samman med Jämtland. Jämtland-Härjedalen bildar en domsaga under häradshövdingen Johan Wasell (i Brunflo). (Också W:s fader hade haft samma tjänst).

Biskopen sitter i Härnösand. Biskop Erik Hesselgren visiterade Sveg 1781 -något man säkert minns. Härjedalen är delat i två pastorat, Hede och Sveg. Till Svegs pastorat hör annexförsamlingarna Lillhärdal, Älvros och Överhogdal (Linsell har fått kapell men är ännu inte egen socken). Till Hede hör Vemdalen, Storsjö och Tännäs samt Ljusnedals bruksförsamling.

Landsting hålls på landshövdingens kallelse (senast 1767 och 1777).

Häradsting hålls i pastoratet höst och vår, i regel då vinterföre råder. Var tredje gång är det i Lillhärdal, annars i Sveg.

Prosteting hålls i stället för sockenstämma. (Jfr Kyrkohistorisk årsskrift 1945 s 110 ff, Beltzén).

Länsmän finns fyra i Härjedalen, i Hede, Sveg, Lillhärdal och Överhogdal.

Ståndspersonerna är få, likaså torparna. Nästan alla i landskapet tillhör böndernas hushåll. Adel saknas helt. Som ståndspersoner räknas prästerskapet, de fåtaliga ämbetsmännen samt ledningen vid Ljusnedals bruk. Frånsett bruksförsamlingen är Härjedalen ännu 1785 ett bondeland, där 1700talets många nyheter satt få spår.

Den enda händelse som under senare tid väckt större uppståndelse är det s k Lillhärdalssvärmeriet (se d:o), som Kjell Härdell verksamt bidragit till att bekämpa.

MÄNNENS ARBETE

"Ett mansdagsverke förhåller sig till ett kvinnodagsverke såsom 4:3. En duktig karl bör sätta 30 famnar gärdesgård om dagen, så tät, att man ej kan kasta en bila därigenom och så hög att den räcker en fullvuxen karl under armarna."

"Jemtlänningarna äro 8 dagar efter midsommar mestadels borta från hus och hem, först i skavskog och svedjor, sedan på myrslätter."

"Fäboddar och slätter gör jämtlänningarnes sommararbete ovanligt besvärligt. Gamla pigors öde är att träla i fäboddar."

Citat ur Fale Burmans dagboksanteckningar, 1791.

Årets arbeten

Årets arbete präglas allra mest av insamling och körning av foder till boskapen, skötsel av åkrarna och arbete med veden. Fångst, jakt och fiske är viktiga tillskott till hushållet, särskilt efter ett missväxtår som 1784. Handelsresorna till Röros i februari samt andra marknader under vintern kräver sin tid. Av överheten finns ålagda arbeten med t ex underhåll av vägar och skjutshåll.

Till dessa årstidsbundna arbeten kommer alla mindre, återkommande sysslor, såsom tillverkning, lagning och skötsel av verktyg, redskap och husgeråd, samt skötseln av hästarna.

Arbeten för både kvinnor och män

Tröskning, lövrepning, lövskärning, mossatagning, tagning av tallbark, vidjetagning och vridning, fiske med varpnät samt slätter- och skördearbeten görs av både män och kvinnor.

Arbetsåret

Arbetsåret kan sägas börja när arbetet med skörd och slätter är avslutat för året. Då börjar förberedelserna för vintern, för nästa års hö- och sädesskörd.

HÖST

Lövrepning och lövskärning görs på sensommaren eller förhösten, medan allt löv ännu är grönt. Repningen går lättast med sälg, varför det lövet är det mest eftersökta. Asplövet anses som mer värdefullt, men är svårare att stryka av. Repat löv är en betydande del av fodret.

Det skurna lövet utgörs endast av björkkvistar, som skärs av och binds till kärvar. Huvudsakliga fångsttiden är på hösten. Det hässjas på fångstorten och forslas hem på vinterföre.

Mossatagning hör till höstens arbeten och sker direkt efter lövtäkten. Det är fråga om två sorters mossa: vitmossa (tuppmossu) och gråmossa. Vitmossan plockas för hand, men endast i ringa mängd, några lass. Av gråmossan tas desto mer. En särskild sorts räfsor används, mossuhärva, något grövre än en vanlig räfsa och med pinnar av järn.

Efter höstplöjningen följer barrhuggningen, då mindre tallar fälls och kvistas. Kvistarna körs hem på vinterföre och används till foder för får och getter. Stammarna används till bränsle. Dikningar, röjningar och grävningar för nyodling kan också göras vid den här tiden.

När marken blivit snöklädd, börjar vinterkörningarna. Ett tidigt körningsarbete är att föra ut den under det gångna året samlade gödseln till de ställen, där den ska användas. Eftersom avstånden är långa till gårdens olika ägor är detta ett tidskrävande arbete för folk och hästar. Dessa körningar görs ofta i skytteltrafik. Själva körningen är inte så krävande och utförs ofta av kvinnor och unga pojkar. Pålastandet av den frusna gödseln är däremot krävande och tungt. All körning i Lillhärdal görs i skritt för att inte trötta ut hästarna. Med fulla lass går körkarlen alltid bredvid för att inte trötta ut hästen.

Vid denna tid körs också hem repat löv, skuret löv i kärvar, tallbark, mossa m m.

VINTER

När den fulla vintern inträtt, börjar skogskörslorna på fullt allvar. Avståndet från hemgården till skogsslåttern är så stort, att man har del i stugor på vägen för övernattnig. Hökörslorna fortgår i en följd tills hela skogshöförrådet är hemforslat. Under gynnsamma vintrar är höet hemma före jul, andra år med ogynnsamma föresförhållanden kan det dröja till fram på våren. Om det är mycket stor snömängd eller om snöfallet inträffar före myrarnas tillfrysning är det illa och man får då börja med att intressenterna träffas en viss dag för att iordningställa vintervägarna genom att trampa upp med trögor.

Andra körslor är med barr, löv och tallbark. Vanligen kör man nu hela fångsten av mossa. Till vedförrådet tar man i första hand vara på de efter vårens tallbarkstagnig kvarvarande stammarna och dem efter höstens barkhuggning. Vad som därefter behövs, anskaffas genom huggning av torrträd, där sådana finns att taga här och var i skogen. Tillgången på sådana är ganska god, även om avstånden till dem stundom är ganska stora.

Extra ordinarie körningar gäller körningar av byggnadstimmer, då husbyggnad förestår. Timrets ägare får då hjälp av grannar och andra. Det är hävdvunnen sed att man i dylika fall hjälper varandra med en dags eller en foras körning.

Arbeten, som inte heller förekommer varje år, är huggning och hemforsling av gärdsel och hässjevirk både vid hemgården och fåbodarna samt virke till kornstörar m m.

Årligen återkommande är däremot arbetena på fäbodvallen med utkörning, spridning och sönderdelning av gödseln, anskaffning och huggning av den för sommaren behövlige veden, som erfordras i stor myckenhet p g a den nästan ständigt pågående messmörskokningen.

Tröskningen utförs uteslutande med slagor. Man börjar tröska redan vid 3-4 tiden på morgonen. Arbetet är tungt och ansträngande och kräver mycket övning. Det är svårt att hålla takten och att inte slå på varandras slagor. Om alla kan konsten, är det en ren njutning att höra det taktfasta dunket och detta desto mera ju fler som tröskar. Tröskningen görs återkommande under vintern.

VÅR

När vinterkörslorna är till ända, vidtar arbetet med vedhuggningen, som tar rätt mycket tid i anspråk. Alla stammar kapas och hugges med yxa.

Foderbrist är något som man till varje pris vill undvika, i första rummet för kreaturens skull, men nästan lika mycket för den personliga förödmjukelse för deras ägare, som ligger i en sådan fatalitet. Blir det knappt med foder framåt vårsidan, insamlas skägglav, både svart och grå. Åtkomsten av denna underlättas av skarsnön.

Sedan vedhuggningen är färdig och några mindre arbeten utförts, är tiden inne för vårbruket. Trots att åkerlapparna är mycket små, jämfört med andra orters, kräver de mycket arbete av den ringa arbetskraft som här står till förfogande.

Vårbruket är det sista av dessa arbeten, som utförs av männen ensamma.

SOMMAR

På försommaren tas ett fåtal björkkärvar, men på sådana ställen att de omedelbart kan hemforslas och förvaras under tak.

Tallbarkstagningen görs på försommaren, medan träden savar. En mängd furor huggs ner, kvistas och med yxan görs ringar i barken så att yxskafts-långa längder uppstår i barken. Kvinnorna skalar sedan av barken. Där-efter avskalas ytterbarken från innerbarken av både män och kvinnor, medan männen sedan hässjar barken.

Också björkbark och näver tas i stora mängder, medan det savar. Barken används till barkning av läder, medan nävern används till inlägg i skosulor och taktäckning.

Vistelsen i skogen vid barktagning är angenäm. Det förnämsta behaget ligger i den oavbrutna konsert som skogens alla sångare ger.

Vidjetagningen fyller ett stort behov. Vidjor används till kreatursbindslen, halsband för klockor och skällor, trögar, skidbindslen, mesar och andra

klövjeredskap, körredskap, handtag i korgar, hängslen till korgar som bärs på ryggen (skruckor), handtag i byttor, till ok, m m.

Anskaffningen av vidjeförrådet tar stor tid i anspråk, först i skogen för hopsamlingen av material och sedan i hemmet för bearbetningen. Vidjorna utgörs av späda björkstelningar av en dryg halvtums tjocklek vid roten. Efter hemkomsten avlägsnas först alla kvistar, därefter vrids vidjan så barken avskiljs och vidjan blir mer böjlig. Vid beredningstillfället görs sådana saker, som man på förväg vet behövs, såsom bindslen. För kommande, på förhand oberäknliga behov, vrids återstoden av vidjorna ihop till tråddocksliknande öglor, som förvaras tills behovet av dem yppar sig.

Fiske med varpnät tar varje år inte mer än en eller två dagar i anspråk. Det utförs med en sorts mindre not, som kallas varpnät och på mitten är försedd med en påse, där fisken samlas. Detta fiske företas under den jämförelsevis fria tiden mellan vidjetagningens slut och slåtterns början.

Denna tids yttre kännemärke för folk är, att det "regnar svavel", d v s luften är fylld av olika träds frömjöl. Denna tid kallas också huvuln.

Slätterarbetet varar i månader med avbrott för skörden. Avfärden till skogs äger rum måndagen efter tredje bönedagen, eller sålunda fram emot mitten av juli. Den första veckan används till avbärgning av de mest avlägsna myrslåtterna. Ängena togs därefter. Denna avlägsna slätter tar ungefär en vecka i anspråk. Därefter slås tåkten, d v s inägorna omkring och i närheten av gården, samt den obetydliga ängs- och myrmark som finns hemma vid byn, tillhörig hemmanet. Efter skörden ger man sig ånyo till skogs och fortsätter arbetet med slåttern till i slutet av augusti eller början av september. Männen slår, bär och hässjar höet, kvinnorna räfsar. Under bärgningen av inägorna får även kvinnorna ta till lien tills daggen gått ur gräset och först därefter breda ut höet med räfsan. På några av skogsängerna finns lador, där höet bärs in, på andra åter icke, och på myrarna aldrig. På sådana ställen sammanförs höet i vinterhässjor, där höet får stå tills det på vintern kan avhämtas.

Även i skördearbetet deltar båda könen. Männen skär säden, medan kvinnorna binder säden till kärvar eller band. När skörden för dagen är till ända, hjälps alla åt att bära ihop kärvarna, så att tre kärvar läggs bredvid varandra, på marken ovanför dessa, i fördjupningarna mellan dem, två andra, ovanpå dessa ytterligare två och i fördjupningen dem emellan slutligen en. Dessa högar läggs i rader längs efter hela åkern, tills alla kärvar på detta sätt uppsamlats, varefter vid rotändan av varje hög ställs en ungefär $3 \frac{1}{2}$ alnar lång stör, i båda ändarna avspetsad och i den övre synnerligen skarp. Tidigt på morgonen dagen efter börjas det åter med att männen med järnspett driver ned de nämnda störarna i marken, så att de står stadigt, och därefter på dem trär upp de åtta kärvarna med alla axen åt söder. Nedersta kärvens ax viks upp för att ej nå ned på marken. För att hindra samlingens nedsjunkande är i stören insatt en pinne, ett krag, under den nedersta kärven. Samlingen av de åtta kärvarna kallas för en snes.

Skildringen baseras på olika avsnitt i "En Härjedalsbok" av Olof Högman.

Männens arbete i Historielands 1700-tal

I Historieland vänder vi och vrider på både tid och rum. Mycket av det arbete som hör samman med en 1700-talsgårds basnäringar är förlagt till platser långt ifrån gården och på andra tider av året än Historielands öppettider. Vi blir därför tvungna att kompromissa i mångt och mycket. Det är viktigt att vara medveten om vad som är kompromisser och vad som är "äkta" 1700-tal.

Eftersom männen under sommaren befann sig på slätter långt ifrån gårdarna, får vi tänka oss att på Historieland är de hemma en dag eller två för att hämta mat eller se till gården. Ett arbete som är viktigt för gårdens existens är skötseln av åkrarna. Efter ett missväxtår känns det säkert särskilt angeläget att hålla åkerlapparna välrensade, trädan harvad och att plocka rent från sten på åkrarna.

Vad gäller andra arbeten som är viktiga för gårdens ekonomi blir det nödvändigt att hos oss förlägga dem till själva gården och till sommaren. Lövrepning och bindning av lövkärvar kan man arbeta med på det yttre tunet liksom barrhuggning och barkhuggning. Årstiden är inte helt fel. Den vintersyssla som är mest självklar på Historieland är vedhuggningen, vilket även innebär kapning av veden med yxa. Tröskning och malning hör inte heller sommaren till, men det får vi blunda för.

Alla mindre, återkommande sysslor, såsom tillverkning, lagning och skötsel av verktyg, redskap och husgeråd samt skötsel av hästarna är däremot självklara på Historielands 1700-tal och här är det inte längre fråga om kompromisser. Använd gårdens nyinredda snickerverkstad och tillverka och laga själva så mycket ni kan av gårdens behov.

Viktigast av allt är att komma ihåg att för att ge en autentisk prägel till gårdslivet bör ingen gå och slå dank. Kom ihåg att en karl, som inte kunde arbeta, var föraktad av alla. Den tidens idrottstävlingar bestod i att visa hur hårt man kunde arbeta och i att tävla med varandra i arbetet.

Exempelsamling på sysslor

Tillverkning av fnöske
Smide av spik, eldstål, knivar etc
Hagastängning (det fanns flera typer av stängsel)
Klyva virke
Såga virke med kransåg
Hyvla lister m m
Snida skedar
Göra vrilskålar
Göra svepkärl
Spänta stickor
Spänta ljusstickor (tjärbloss)
Garva skinn
Slakta, flå

Koka klövfett
Binda nät
Gjuta kulor
Göra träskobottnar eller blötkängor
Ta dit hovslagare, sko hästen
Smörja hästutrustningen med läderfett
Barka unga tallstammar för barkbröd
Hugga om kvarnstenarna
Fylla lerladan med lera
Binda lövkärvar
Barrhuggning
Bryna lien
Timra en enkel lada nedanför gården

BARN

De nyfödda barnen var utsatta för en mängd faror innan de blev döpta. De kunde få sjukdomar eller bli bortbytta av småfolket. För att skydda barnen lade man stål i vaggan, lät bli att hänga deras kläder ute, doppade kol i badvattnet o dyl.

Redan från början markerades skillnaden mellan flickor och pojkar genom olika snitt på mössan. Spädbarnen lindades ungefär lika länge som barnen behövde blöjor. De två första veckorna lindades hela kroppen, sedan endast nedre delen så att armarna var fria. Därefter fick barnen - både pojkar och flickor - bära kolt. Koltarna skars olika för pojkar och flickor.

Barnen bar kolt tills de var ungefär sju-åtta år gamla. Därefter fick de en dräkt som mer liknade de vuxnas. Innan de övergick till den nya dräkten måste de visa att de kunde utföra vissa uppgifter som varierade i olika orter. Flickorna skulle kunna spinna till grovt inslag, mjölka en lösmjölkad ko och ha läst ut lilla katekesen. Pojkarna skulle köra, slöjda ett yxskaft och ha läst ut lilla katekesen.

På koltbarnen ställdes inte så stora krav, men de deltog i arbetslivet med de sysslor de kunde utföra, bli vakta djur och småsyskon. Halvväxtlingarna kunde ta anställning som sytpigor eller getare. De behandlades nästan som vuxna, men deras arbetsdag var något kortare. De stod upp och åt vid matbordet. Efter konfirmationen fick de bära de vuxnas dräkt, sitta med vid bordet och delta allt mer i ungdomsgemenskapen.

Flickorna flyttade under den varma årstiden ut i fähuset och ansågs vid 15-16 års ålder nästan vuxna. Pojkarna ansågs helt vuxna något senare än flickorna och fick då också börja gå utpå. Jämtland/Härjedalen anses vara ett område med en mild uppfostran utan stränga kroppsstraff och med stor tillgivenhet mellan barn och vuxna, främst mellan barnen och goffar och gommor. Trots att man sällan visade sina känslor öppet kunde man gosa med småbarn. I Lillhärdal brukade man trycka sin näsa upprepade gånger mot barnets. Detta kallades gonose.

Högmans skildring av sin barndom i Lillhärdal ger dock en helt annan bild av uppfostringssystemet. Hans uppfostran var mycket hård med mycket stryk. Han förbjöds t ex av sin mor att gå hemifrån för att leka med andra barn. Han skulle stanna hemma och göra nytta. Han anser att han behandlades ovanligt strängt och att andra barn inte utsattes för detsamma. Skildringen ger oss en långt ifrån idyllisk bild av uppfostran i Härjedalen, Moderns beteende kan knappast helt ha brutit med alla regler som gällde vid barnuppfostran.

BOSKAPSSKÖTSEL

Antalet kor per gård har av Schissler uppgivits till 20-25, av Wasenius till 8-16 å 17. Enligt statistik från 1805 fanns 9 kor/gård.

I Lillhärdaal fanns 1769 110 gårdar:

kor 678	= 6,5/gård
oxar 60	= 0,5/gård
hästar 200	= 2 /gård
getter 1000	= 9 /gård
får 900	= 8 /gård

Länsmansgården bör ha haft en besättning över genomsnittet. I Christina Rolfsdotters bouppteckning finns 9 kor, 1 tjur nära 2 år, 3 hästar, 11 getter + en del killingar, 17 större får och en mängd lamm (betyder "vinterlamm" att det är fjolårslamm?)

Kornas avkastning var sannolikt inte mera än 1-1½ kannor/dag i snitt, nykalvade sommartid någon sällsynt gång kanske de 3-4 kannor som Schissler uppger. Bidragande till låg avkastning var svårigheterna att ge djuren tillräckligt med vatten (se **Vattenförsörjning**). Korna var av fjällras och i alla fall mestadels kulliga. De kalvade sannolikt i regel både på hösten, vintern eller våren. Ost och smör samt tjockmjölk var de viktigaste produkterna. Se **Mat**. Slaktdjur såldes om höstarna till bl a Bergslagen.

Getterna hölls för mjölk och ost, fåren främst för ullen. Det kunde förekomma att man importerade får från Norge, "isländska får" - ullproduktionens betydelse framgår av att fåraveln var det första inom boskapsskötseln som 1700-talets moderna lantbruksekonomi försökte förbättra.

Antalet hästar var ovanligt stort i Lillhärdaal, beroende på att Lillhärdaalsborna hörde till dem som företog flest handelsresor vintertid. Hästen var det förnämsta husdjuret, det enda som sköttes av männen, och det enda som fick beträda Lillhärdaalsgårdens intun. Tidigare hade man haft många hingstar, men 1767 förbjöds bönderna i Härjedalen hålla hingstar utan måste "förslå" dem. Om Lillhärdaalsgårdens hästar, se **Bouppteckningen**.

De 60 oxarna är nog i första hand till för att betäcka med. Dialektalt i norra Sverige används ordet "oxe" i stället för "tjur". Men Härjedalen födde också upp många oxar för försäljning söderut (levande köttförsäljning, förenklade transporter). Schissler och efter honom Hülphers m fl uppger att man allmänt också körde med oxar i Härjedalen. Att det skulle ha haft någon dominerande betydelse motsäges av antalet. Varken i Christina Rolfsdotters eller i länsmän Erik Kjellssons († 1763) bouppteckning finns spår av någon köroxe. Schissler verkar ö h t tveksam som källa inom detta ämnesområde.

Svin, höns och gäss hölls också, men långtifrån allmänt eller på alla gårdar.

Om betesgång, se **Fäbodan**. Observera att djuren före buföringen betade runt hemgården, likaså på hösten och ibland en period under sommaren. Under betesgången vallades de. Man var noga att de skulle byta bete, om möjligt var dag, sägs det.

Vinterns stallskötsel var intensiv. Det påstås att korna utfordrades ända upp till sju gånger, tre gånger enligt den pålitligare Wasenius. (Om detta, läs i Wasenius, Schissler, JHH IV, s 124 ff).

Lillhärdaalsgårdens ladugård saknar fönster. Ladugårdarna saknade oftast dagsljus - man fick ha ljus och lykta med sig vintertid. De saknade också ventilation och var "inpyrda med osunda ångor".

Demografiska uppgifter

Under tioårsperioden 1775-85 föddes i genomsnitt årligen drygt 18 barn i Lillhärdal. Under samma tidsperiod dog i genomsnitt 11 personer varje år.

Åren 1783 och 1784 var det nödår. Under dessa år föddes 15 respektive 23 barn, samtidigt som 13 respektive 12 personer dog. Spädbarnsdödligheten var emellertid mycket låg i Lillhärdal och Jämtland/Härjedalen i övrigt, i jämförelse med i landet som helhet. Ytterligare om detta i: Lars Rumar och Kerstin Fahlén, Spädbarnsdödligheten i Jämtlands län (HUR, nr 2, Östersund 1987).

År 1785 föddes bara sju barn i socknen, samtidigt som 14 personer dog.
Ett så lågt födelsetal får vi gå tillbaks tolv år i tiden, till 1773 för att finna, då nio barn föddes.

Antalet dödsfall var emellertid inte anmärkningsvärt högt 1785. Då var det värre 1773, då 45 personer dog! Åren 1771, 1772 och 1773 hade man haft svår missväxt och hungersnöd.

Samtalsämne:

Jämför året 1785 med de två föregående nödåren 1783 och 1784, samt de svåra nödåren och missväxten 1771, 1772 och 1773.
Det var värre förr!

Kanske någon äldre också minns Pär Halvarsson i byn Åsen som gifte sig med en dotter i Sunnanå, och som det heter i Kyrkboken, blev.. "bankrutt genom stor och oförsiktig handel, utfotades från hemmet, för slutligen omkring at på nytt sätt göra brännvin och under den förättningen dödde i Gefle."...
där han begravdes i mars 1767 endast 47 år gammal.
Ett varnande exempel för den som ger sig in på alltför vidlyftiga affärer!

DYGNSRYTM

Under den hektiska sommartiden med slätterarbete sov man inte många timmar. Arbetsdagen började vid 5-6-tiden på morgonen och pågick till framåt 9 på kvällen. Mer än 5 timmar sov man sällan på sommaren.

I Frostviken sa man att innan man fick sig något till livs på morgonen skulle man slå ett halvt lass stackslätt (ett stackslätt = ett myrflak som ger hö till en stack).

Det innebär att man fick arbeta på fastande mage till framåt 9-tiden på dagen.

På många håll berättas att det inte var så noga med var man hade sin sovplats. Flickorna sov sommartid på jäll'n i ladugården, barn och hjälpfolk kunde sova på bänkar, golv eller var man kom åt att bre ut sin fäll. Gårdsfolket hade ibland sina sängar placerade i loftsbyggnaden men vanligast i huvudbyggnaden. Högman berättar att barn och drängar sov i morföräldrarnas loft, även på vintern.

Klocka hade man inte alltid. I stället såg man ut olika "solmärken". Så solen sken in på ett visst bänkbän var det dags att stiga upp. I fönstersmygen kunde man karva in en rits som sammanföll med fönsterpostens skuggkant när klockan var 12.

LIVETS HÖGTIDER

Kvinnorna låg oftast till sängs i barnsäng endast några få dagar. Till barnsängskvinnan kom grannkvinnor och släktingar med barnsängsgröt, som vid denna tid verkligen bestod av gröt kokad på mjölk och vete-mjöl. De hade också med sig fint tunnbröd.

Dop

Dopet skedde i kyrkan vid dopängeln som skall vara skulpterad efter Kjell Herdells första hustru Gunnil Hansdotter. Barnen döptes oftast inom två veckor från födelsen. Man hade bråttom, eftersom de odöpta barnen var hedningar och kunde råka ut för oknytt.

Konfirmation

Var en viktig händelse i ungdomarnas liv eftersom den markerade övergången från barn till vuxen. Efter konfirmationen fick man bära de vuxnas dräkt, och delta i ungdomsgruppens olika övningar t ex dans. Pojkarna brukade dock få vänta några år med att gå utpå.

Förlovning

När en pojke fattat tycke för en flicka gav han henne några små gåvor. Tog hon emot dem och gav gengåvor tillbaka kunde han fråga: "Ja tror vi ta å ta vörandri vi". Om han var osäker på vad svaret skulle bli kunde han först genom någon annan böneman höra sig för hos flickan eller föräldrarna hur frieriet skulle tas emot.

Bröllop

Se Högman 180-206 eller bil.

Begravning

Vid begravningar samlades de, som skulle delta i sorgetåget i sorgehuset, i vars stuga den öppna likkistan stodo på ett säte eller ett par stolar. Över kistan var lagt ett bräde ungefär vid likets bröst, och på detta bräde stod två brinnande ljus. Sedan en psalmvers sjungits, släcktes och borttogos dessa, och locket lades på kistan, varefter liket bars ut. Var den dödes hem beläget på större avstånd från kyrkan kördes liket till kyrkvallen, där det ställdes på en där utställd bår, tills själva begravningen skulle ske. Var avståndet däremot kort, så bars liket hela vägen, om det ej var alltför tungt. Men denna bärning skedde icke med bårkläden - som jag tror de kallades -, utan likkistan vilade på båren och denna på de bärandes axlar.

Beträffande själva gravsättningen rådde ännu den seden, att inga andra än självspillingar fingo begravas på norra sidan om kyrkan, och att dessa ock fingo begravas endast där. Men icke nog därmed. Deras lik fick icke ens föras in på kyrkogården genom inhägnadens port utan skulle lyftas över staketet.

Namnsdagar och födelsedagar

firades inte.

ÅRETS HÖGTIDER

Det är omöjligt att uttala sig bestämt om hur man firade de olika högtiderna i Lillhärdal vid 1700-talets slut. Så vitt jag vet finns inget källmaterial som kan ge underlag för en sådan framställning. Man kan dock med hjälp av spridda uppgifter försöka skapa en modell av hur det kan ha varit.

Julen

var årets största högtid, Den hade en utpräglad religiös karaktär. Julottan och julottefärden till kyrkan med bloss var betydelsefull. Julfirandet började på julaftonen med helgmat, bröd, smör, gröt och fisk. Först efter julottan på juldagen åt man kött. Flötgröt bör ha förekommit på julbordet liksom vid andra fester och högtider. På julaftonskvällen tog man tydor för att se hur nästa år skulle bli om någon skulle dö, gifta sig o dyl samt hur skörden skulle bli.

Fettisdag

Förmodligen firades fettisdagen med extra god och fet mat.

Påsk

Troligen bara en kyrkhelg. Ingen äggätning. Bröllopstid.

Pingst

Troligen bara en kyrkhelg. Bröllopstid,

Midsommar

Vid midsommar sköt man med gevär. Ev lekte man lekar på kyrkvallen.

Olsmäss

Förmodligen en helg då man gick upp till fäbodarna och roade sig där.

Mikkelsmäss

Då hade flickorna kommit hem från fäbodarna. Tjänstefolket hade några dagar ledigt. Dans. De äldre gick i kyrkan.

Jämtland och Härjedalen är två landskap som är fattiga på traditioner i anslutning till religiösa högtider, Många av våra helgtraditioner av idag är mycket sena och har slagit igenom runt senaste sekelskiftet, t ex midsommarstång, julgran, påskägg, julklappar.

FRIERI, NATTFRIERI

Vid ca 18 års ålder började pojkarna gå utpå tillsammans med de andra ynglingarna. Flickorna låg under sommaren på jäll'n eller i ladugården (fjöse) för sig själva och där kunde ungdomarna träffas utan att störas av andra. Pojkhoppen gick från gård till gård och lämnade kvar någon här och någon där. Det ansågs inte osedligt och var ett tillfälle för ungdomarna att träffas på tu man hand och få tid att umgås vilket man inte hade under arbetstid. Seden bygger på den sociala kontroll det innebar att alla visste vem som hade besökt vem. När det började komma nya människor till bygderna i och med flottning, skogsarbete och järnvägsbyggen fungerade inte längre det sociala trycket och många flickor lämnades ensamma med utomäktenskapliga barn.

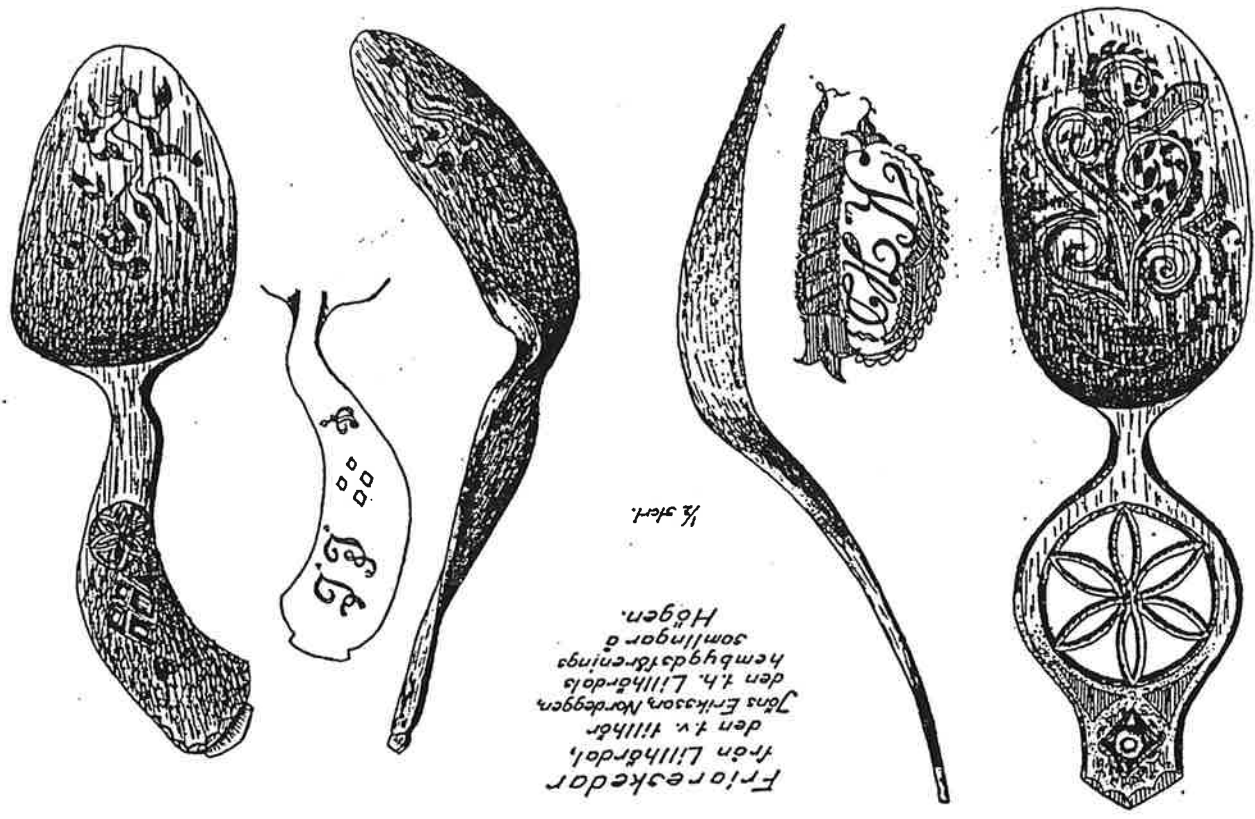
När en pojke fattade tycke för en flicka brukade han ge henne en friargåva, i Lillhärdal var det vanligt att man gav en sked som var konstfullt utsirad. Flickan skulle då i sin tur fylla skedbladet med brännvin och bjuda pojken. Därefter fyllde hon en större behållare med brännvin så att han fick nog att dricka.

Frieriet gick sedan till så att pojken genom någon lät fråga om flickan ville ha honom eller så gick han själv och bad om hennes hand.

Björningen

När en blivande hustru eller måg flyttade till gården hon/han så småningom skulle gifta sig i (om detta skedde innan bröllopet) försökte man hålla det hemligt, vilket oftast misslyckades. Då gällde det för vänner och bekanta att klä ut sig till oigenkännlighet och skjuta med bössor både vid gården varifrån man flyttade och vid den till vilken man flyttade.

Bil: Friarskeder från Lillhärdal.

Friareskedar
 från Lillhärdei,
 den tv. tillhör
 Jöns Eriksson, Nordeggen,
 den th. Lillhärdeis
 hembygdsförenings
 samlings o
 Högen.
 1/2 stor.

Friareskedar från Lillhärdei. Den längst tv från Nils Ersson på Gäde) tillhör rä-ty-de Sverige Lillhärdeis hembygdsförenings saml. o Högen.
 Obs. skeden längst th för vänsterhänth! Figg. i 1/2 stor.

FÄBODDRIFT

Fäboddriften var en förutsättning för att kunna ge djuren tillräckligt med bete. De närmaste ägorna räckte sällan till och vanligt var att man flyttade djuren flera gånger under sommaren.

Ofta började och slutade man betesgången i hemskogen, den som låg närmast gården. Där fanns ofta sommarladugårdar dit man flyttade djuren. Genom att börja betet där vände sig djuren vid att gå ute innan man drog iväg längre bort. Hemskogen användes sedan till slåtter och återväxten betades av på senhösten. Flera olika system av fäbodar har använts med en, två eller fler fäbodar att flytta emellan. Vanligast var att först bege sig till den mest avlägsna - långfäboden/fjällfäboden. Den låg ofta flera mil bort och inte sammanhängande med gårdens övriga ägor. Här fanns gott om bete och själva vallen inhägnades för slåtter.

Bortanför hemskogen, i utskogen, fanns både betes- och slåttermöjligheter. Här rörde det sig ofta om myrslåtter. Återväxten här betades ofta av som en anhalt på ett par veckor på vägen hem från långfäboden, och därför kallades denna fäbod ofta för höstfäbod (eller vårfäbod i de fall då den utnyttjades på våren). Uttrycket hemfäbod kunde också användas, som kontrast till långfäbod.

Hur många fäbodar Lillhärdaalsgården hade och var dessa låg vet vi inte. Troligt är dock att man här liksom Högman anger om Högen hade två stycken på olika avstånd från gården (en ca 2 mil bort och en ca 3,5 mil bort).

Butös var antingen en kvinna från gården eller en inhyrd bupiga. Ofta slogs flera gårdars kreatur samman vid en fäbod och butösen kunde ha uppåt ett 20-tal mjölkkor att sköta. Man räknade noga ut så att varje enskild bonde fick produkter efter hur många och välmjolkande kor han hade på fäboden.

Arbetet på fäboden var slitsamt, men det var ändå något man såg fram emot. Där arbetade man självständigt och hade möjlighet till lek och ungdomsliv. Ofta började man som lillbutös i 15-årsåldern, och då blev man upplärd av de äldre.

Eftersom björn ännu var ganska vanligt vallades djuren på betet. Getningen, som denna syssla kallades, sköttes

av en yngre person som inte sällan kunde vara pojkar och flickor ända ner till sju-åtta års ålder. Vanligen var getningen inte särskilt ansträngande men i svamptider eller då djuren fick ögonen på någon av höhässjorna kring fäboden kunde getaren ha ett styvt göra.

Så fort växtligheten i början av juni hunnit så långt att den tillät bete gav man sig av till fäboden. Man buförde oftast samtidigt i byn, ty ingen skulle ensam få dra fördel av det första betet. På fäboden stannade man sedan till Mikaelitid.

Det var mycket att förbereda inför buföringen. Bl a berättas om hur kvinnorna gick ut och sökte björkvidjor för att vrida bindslen ("besen") åt korna. Männen såg till att klövjemesarna var i ordning så att de rengjorda tomkärlen och matvarorna kunde packas.

Vandringen tog oftast hela dagen eller ännu längre och den försegick under ett väldigt klockande och pinglande, samt lockande (kaukande) från butöserna. I tätan gick ofta de kor som kände igen sig från tidigare år och därefter följde kalvar, getter och hästar. Några yngre barn kunde följa med som påfösare och de fick sedan följa med karlarna hem igen.

Väl framme skulle allt göras iordning vid fäboden. Karlarna stannade ett par dagar och såg över tak, stängsel och annat som kunde gått sönder under vintern. De körde också fram veden som högs förra året, eller högg ny om så behövdes. Butöserna ordnade för djuren, snyggade upp stugan och skurade alla tråg och mjölkkeglor som stått i fäboden över vintern. Hade man jordgolv kunde kanske skära ut långa torvmattor som lades kant i kant på golvet. Under bordet där ingen trampade kunde man vattna och få det att blomma vackert.

När allt var ordnat blev det fest innan karlarna skulle vända hemåt. Då vankades det ofta flötgröt på grädde och kornmjöl. Dessutom passade man på att "döpa" den nya butösen - lillbutösen - i närmsta bäck eller vattenränna.

Några gånger under sommaren skulle fäbodprodukterna klövjas hem. Det blev ett välkommet avbrott i vardagen när gårdsfolket kom. Annars var Olsmäss då man skulle till att slå vid vallen en efterlängtat tid. Då kom hela byn upp och det blev en rolig tid när arbetet avslutades med lek och festmåltid av alla fäbodens läckerheter: flötgröt, grädde, ost, kesmus, smör mm.

När man lämnade vallen på hösten hörde det till god sed att alltid lämna lite mat för den som ev skulle behöva ta skydd där för natten.

Litteraturtips:

Jämten 1932 s 173ff

Jämten 1968 s 106ff.

"I buom", Jämten 1909

"Lite om buföring....", Jämten 1931

"Fäbodminnen", Jämten 1944

"Fäboddriften i Jämtlands län", Jämten 1968

"En dag i bodarna", En bok om Offerdal 1, 1985

"Östra Arådalen. Fäbodliv i Oviksfjällen.", G Andersson,
JLM 1990

"Fäbodar", Red: H Lidman, 1963

Födoråd

Den som på äldre dagar överlät sitt hemman till ett yngre släktled blev sk födorådstagare. Detta innebar att man genom avtal tillförsäkrades försörjning under sitt återstående liv och en anständig begravning.

Ofta fungerade sådana födoråd så att de äldre ingick tillsammans med de yngre i ett gemensamt storhushåll. Man det fanns då ändå ett formellt avtal, ett födorådskontrakt, nedskrivet.

Vad som avtalades varierade givetvis, men som ett exempel nämner Olof Högman sina morföräldrars födorådskontrakt från 1850-talets Lillhärdal:

"4 tunnor försvarligt gott korn, dito 1 spann råg, dito 4 kappar salt, 1 mark humle, dito 12 mark god tobak, dito 8 kannor brännvin, 2 skålpund kaffe och 2 dito socker, föda och skötsel för 4 kor, dito 2 får till slakt årligen, dito åker till 8 kappar utsäde, och till kläder: 2 par skor vardera, 1 par strumpor, dito 12 alnars blaggarnsväv, 6 alnar lärft, 1 par vantar, 1 par handskar, allt årligen, samt övriga kläder efter behov, 1 kammare samt däruti erforderlig ved och värme, utom andra nödiga husrum i gården jämte torkstuga, kvarn samt skjuts och nödiga resor och nöjaktig skötsel, när det tarvas och efter döden en anständig jordafärd."

Allt detta blev emellertid enligt Olof Högman aldrig utkrävt, då morföräldrarna ingick i hushållet. Någon gång förekom det emellertid att morfar klagade över att han inte fick så mycket tobak som han hade rätt till

Ovan refererade födorådskontrakt formulerades drygt sextio år efter den tid som nu är aktuell på Lillhärdalsgården, men det finns ingen anledning att antaga att tidigare födorådskontrakt i något väsentligt avseende avvek från detta.

Viktigare än själva kontraktets lydelse är också detta att, som Högman påpekar, födorådstagaren ofta ingick i det yngre hushållet, och därmed tilläts leva under likartade materiella omständigheter.

Att dramatisera:

Morfaderns gnäll över tobakstilldelningen och annat liknande är säkert på många sätt typiskt. Diskussioner om enskilda förmåner har säkerligen förekommit, där de äldre refererar till kontraktet, men något mer än gnäll har det sannolikt sällan blivit.

HANDEL

Norra Sveriges bondehandel hade urgamla traditioner och bönderna kunde med rätt hävda att städerna var för små och svaga för att räckta till för det vidsträckta landets handelsbehov. Annars gällde allmänt att bönderna skulle föra sina produkter till en stad och där köpa vad de behövde. Städernas köpmän fick inte heller bedriva gård-farihandel eller s k landsköp. Det enda ställe där allmoge och stadsköpmännen fick handla med varandra utanför staden var på lantmarknaderna som också ofta förbehölls den stad inom vars handelsområde marknaden låg.

Men bönderna förstod att utnyttja sin rätt att försälja egen avel och göra uppköp för eget behov i vilken stad de behagade. De uppmuntra-des också i vissa fall att föra sina varor söderut, framför allt till Kopparberget (Falun) och Bergslagen. Härjedalingarna (liksom jämtarna) hade dessutom kvar sin rätt sedan övergången till Sverige 1645 att handla i Norge.

I Härjedalen fanns ingen marknad sedan den i Vemdalen övergivits långt före mitten av 1700-talet. Eventuellt kunde de istället fara till Frösön, men vanligare var kanske att man sökte sig söderut, österut eller till Norge. Säsong för bondehandeln var på vinterföret december-mars samtidigt som kylan konserverade fågel och andra matvaror.

Under senare delen av 1700-talet befann sig bondehandeln i tillväxt.

Allmogen i Härjedalen besökte huvudsakligen januarimarknaderna i Hudiksvall och Söderhamn samt dessa städers enskilda marknader i Färila respektive Järvsö vid Luciatid. Man köpte salt och strömming samt linnevävnader. Linnet var särskilt intressant som handelsvara för vidare försäljning till Norge. Efter 1757 fick dock grövre vävnader ej säljas till Norge.

Men man for också längre bort för att handla. Boskap och annan avel såldes i Kopparberget. Man besökte marknaderna i Mora vid midsommar och i Hedemora i slutet av januari. Där sålde man kött, hudar, skinn från tama och vilda djur, fågel, renhorn, norska hästar och smör och ost. Ibland hände att man från Hedemora fortsatte till Sala eller söderut till Västerås, kanske österut till Uppsala och Distingsmarknaden i början av februari och ibland även till Stockholm.

For man inte på dessa marknader eller som komplement till den så sände handlande från Söderhamn, Hudiksvall och Härnösand sina varor till Lillhärdal och inlöste vad bönderna hade i gengäld. Den handeln skedde i gårdarna.

När man for till Norge kunde man fara t ex till Rörosmarknaden i februari. I Norge fanns avsättning för myrjärnssmide, humle, träslöjd och linnevävnader. Från Norge hämtades sill, torkad nordsjöfisk, salt och hästar. I nödtider fick man även spannmål från Norge.

Aktiviteter: En handlande kommer till gården.

SLÖJD OCH HANTVERK

Före industrilismens genombrott var man van vid att framställa så mycket av mat, kläder och andra bruksvaror som man någonsin kunde av eget material och i det egna hushållet eller från de närmast boende hantverkarna. Alla i hushållet fick delta i arbetet och varje ledig stund utnyttjades. Särskilt under vinterhalvåret, då den bråda skördetiden var över, fanns tid till att ägna sig åt slöjden. Vissa handarbeten, som framställandet av redskap, var manliga medan andra, som klädtillverkningen, var kvinnliga. Man tog även hänsyn till individernas särskilda fallenhet och en duktig hantverkare kunde bli den omkringliggande bygdens tillverkare av en viss vara. En del blev mycket skickliga och kunde till största delen försörja sig på sitt hantverk (t ex väverskor). Andra med mer speciell hantverkutbildning (t ex specialkunniga smeder) kunde utöva sitt hantverk jämsides med jordbruket. Det är dock över huvud taget svårt att skilja hemslöjd från hantverk och husbehovslöjd från saluslöjd i äldre tider. Gränserna flyter.

Från statens sida motverkades handel och hantverk på landsbygden vid denna tid. Sådana näringar borde vara privilegier för städerna ansåg man och endast få hantverkare var tillåtna att bo och arbeta utanför städerna. Något fullständigt stadsmonopol på hantverk gick emellertid trots statens strävan aldrig att uppnå. Dessutom hade statsmakterna samtidigt en positiv syn på landsbygdsslöjden. Den var ju en viktig binäring till det jordbruk man så varmt understödde vid denna tid. I och med att hemmansklyvningar till mindre jordbruksenheter tilläts mot 1700-talets slut och antalet torp därmed ökade växte också hemslöjdens betydelse som hjälpnäring till jordbruket. Slutet av 1700-talet blir därför en period då saluslöjden ökar både i omfattning och betydelse. (Kring 1800 infaller bl a knallarnas storhetstid.)

Hantverkare

Hantverkare kunde vara stationära i bygden eller på resande fot. De kunde ha egen verkstad eller arbeta med egna verktyg i beställarens hem. Hantverkare som tog in på gården brukade ha fritt uppehälle, bostad och tid- eller stycklön. Ofta förekom arbetsbyten i stället för betalning. De specialiserade hantverkarna som Högman nämner från Lillhärdal är: smeder, skraddare, skomakare, skinnare, timmermän, snickare, svarvare och målare.

Smeder: Få levde på enbart smide i äldre tid. De flesta hade egen mindre smedja och man smidde lite till mans för husbehov och ibland till avsalu. En del smeder blev emellertid extra skickliga och anlätades för svårare jobb. Enligt Högman fanns en smed vid namn Pär Ersson 1765 i Lillhärdal.

Målare: Från och med 1600-talet men framför allt från och med 1700-talet har förmögnare bönder och ämbetsmän försett sina helgdagsstugor och gäststugor med vägg- och takmålningar. Somliga målningar utfördes direkt på den avplanade stockväggen medan andra gjordes på väv. Även bonader som satt uppe året runt målades med allt från bibliska motiv till mer världsliga kunde förekomma. De som utförde dessa målningar är inte sällan kända och utgörs ofta av soldater, torpare, småbönder som ofta specialiserat sig på denna konst inom släkten. (Utöver de mer konstfärdiga målningarna utfördes ofta enklare väggmålningar där ljus limfärg bestänkts i kontrasterande färg eller fått schablontryckta motiv.)

Snickare: Egen möbeltillverkning i hushållet var antagligen vanligt i Härjedalen med dess goda tillgång till råmaterial. En del svårare arbeten kunde dock antagligen uteslutas till en mer specialkunnig timmerman/snickare. Vid 1700-talets slut utvecklades ett folkligt möbelmåleri och vårt län är särskilt känt för sina målade skåp. Enligt Högman fanns 1797 en snickare i Lillhärdal vid namn Pär Olsson.

Murarmästare: Liksom vad gällde snickare och smeder fanns det vissa särskilt duktiga murare som ofta anlätades av bönderna runt om i bygden.

Svarvare: Svarvstolen fanns mera sällan i bondens snickarbod var, oftast ett verktyg som ägdes av dem som tillverkade för saluslöjd. Högman nämner en

svarvare som tillverkade spinnrockar för avsalu inom såväl som utom socknen på 1850-talet. Denne svarvare lär ha haft en far som också var svarvare och som antagligen var verksam 1785, nämligen Erik Herjeström i Olingdal (f 1765)

Skräddare: Det mesta syddes av husets egna kvinnor. De tjockare plaggen, särskilt mansplaggen kunde dock antagligen överlåtas åt sockenskräddaren. Enligt Högman hette skräddaren 1757 Sven Svensson.

Skinnredaren: Skinnberedning skedde till stor del i hushållen men större hudar kunde man dock låta mer utbildade hantverkare bereda. Enligt Högman beredde Lillhärda's skinnredare enbart fårskinn som skulle användas till fällar, pälsar och pälskläder. Han tog emot skinnen sedan de av ägarna redan fått en första behandling och bidrog genom att skava och knåda skinnen med fett och mjöl så att de blev mjuka och vita.

Skomakren: Skomakeriet kunde utföras av gårdsbefolkningen själv eller av en kringdragande sockenskomakare. Den senare använde gårdens barkade läder som sedan skulle garvas, skavas, knådas in med fett med nakna fötter och svärts. Redskap: läder, beck, borst, näver, tråd, pligg och fettpung (dvs en pung av korvskinn och fylld med fettkörtlar från djur vari sylen stacks tätt som oftast för att den skulle gå att sticka igenom den tjocka sulan. Enligt Högman fanns 1774 en skomakare i Lillhärda vid namn Olov Jacobsson och en 1777 vid namn Erik Ersson från Högen.

Vissa undersökningar (i Skåne) har visat att hantverkarna hade lättare att ta till sig urbana sedvänjor (t ex namnskick och inredning) än bondebefolkningen. De skulle alltså ha varit potentiella nyhetspridare och innovatörer.

Saluslöjd

Genom hemtillverkningen bildades inom olika bygder särpräglade stilar på de slöjdalster man åstadkom. Den egna bygdens stil skilde sig från andras och man var ofta stolt över den. I den jämtska storsjöbygden fanns en rik bondekultur och man är framför allt känd för sin träslöjd och sitt möbelmåleri men också för sina yllevävnaderna. Vad och om Härjedalen hade några kändare specialiteter under denna tid framgår inte av litteraturen (se HÅ).

Det rapporteras dock om hemslöjden i Härjedalen i de sockenbeskrivningarna som lämnades till det nybildade hushållningssällskapet 1818-1821. Där beklagas att härjedalingarna i princip bara slöjdar till husbehov samt för ett visst utbyte av varor och tjänster mellan grannarna. Det sägs vidare vara gott om folk som snickrar, smider, skräddar, skomakar och reder skinn i Svegs pastorat, men att det helt saknas garvare och sämskare. Det som säljs är enligt rapportörerna smör och talg samt någon gång ett större boskapskreatur.

Utöver detta så anger Hülphers att ställsten hämtas från ett berg norr om Ormoby till Ljusnedal. Därifrån tas också brynen och slipstenar samt stenhällar till murning. Myrjärnssmide idkas något i Lillhärda.

Litteratur:

Jämtland-Härjedalens historia del IV, 1720-1880. 1962.

Härjedalen, natur och kulturhistoria. 1990.

Grenander Nyberg, Gertrud, Svensk slöjdhistoria, 1988.

Hellspång, Mats - Löfgren, Orvar, Land och stad.

Högman, Olov, En Härjedalsbok

Sockenbeskrivningar från Jämtland och Härjedalen 1818-21, insända till Jämtlands läns hushållningssällskapet.

HUSGERÅD OCH INREDNING

Olof Högman beskriver i sina barndomsminnen i "En Härjedalsbok" sin hemgård Högen så detaljerat att bilden träder fram för läsarens ögon mycket tydligt. Fastän skildringen gäller tiden kring 1850-talet, är det sannolikt inte mycket som skiljer sig från Lillhärdalsgårdens inredning 65 år tidigare. Läs sid 26-39 som handlar om gamla stugubyggnaden, fortsättningen handlar om övriga byggnader.

Utmärkande i stort är uppradningen av möbler efter väggarna, det stora bordets placering diagonalt mot spisen, avsaknaden av gardiner, mattor och andra prydnadstextilier. Eftersom man huvudsakligen vistades i köket, är också de dagliga utencilerna koncentrerade dit; matlagningskärl, tallrikar och skedar förstås, men också enklare redskap, spinnrock, samt ofta vävstol. Förvaringsskåp och hyllor härbärgerade ägodelarna. Textilier packades ned i kistor eller hängdes över stänger i torra och luftiga uthus, oåtkomliga för råttor.

Sovplatser var under vinterhalvåret i köket. Här sov både husbondfolk, barn och tjänstefolk. Sommartid sökte man ganska fritt en sovplats utanför vinterbostaden. Se Sigurd Erixon: Folklig möbelkultur i Svenska bygder.

Vad gäller Lillhärdalsgårdens husgeråd och övriga föremål, se bifogade bouppteckning som ger en bild av föremålsbeståndet på 1760-talet. 20 år senare kan man tänka sig att en del nymodigheter som tryckta bomullstyger, sidenband, schalar, kaffekanna, fickur, tobaksdosa, någon porslinsskål m m har kommit in i bilden. Bouppteckningen efter Christina Rolfsdotter från 1819 ger en bra bild av alla nymodigheter som dykt upp sedan svärfaderns död.

Boouppteckning efter
Kjell Herdells far

Hans Rolfsson

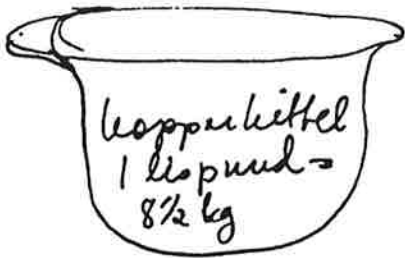
gjord 1763

Reservation för teckningarnas
riktighet. Se dem som en
hjälpa att förstå föremålsvolymen,
ingenting annat.

Silverdoon

Silver-
sked

Köpparkittel
1 köppund =
8 1/2 kg

Köpparkittel
10 markers
2 kg

Köpparkittel
6 markers
1.2 kg

Köppar-
kittel
1/2 kg

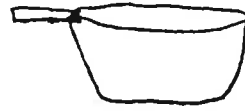

Förstkeål
av köppari

Sked av
köppari

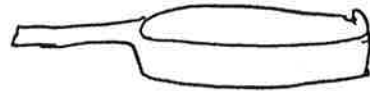
81

liten
småköppari

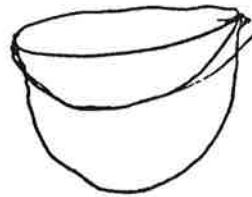
köppari av
högjärn

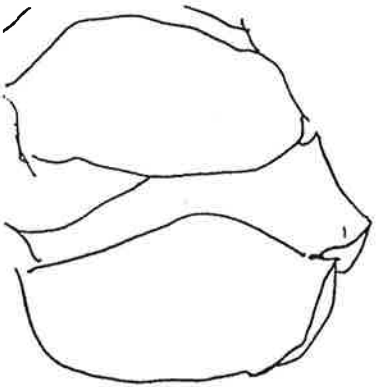
Stekpannan

2 stekpannor

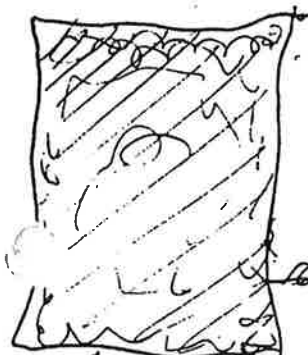
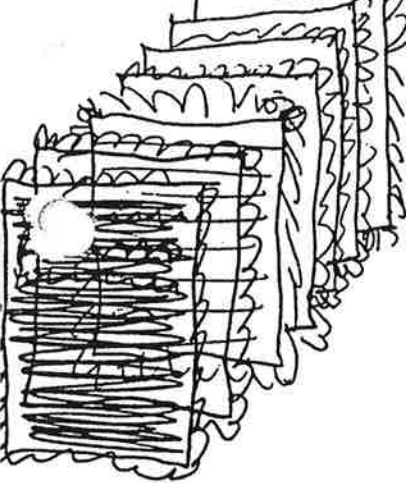
järnkittel

5 dun-
sängar

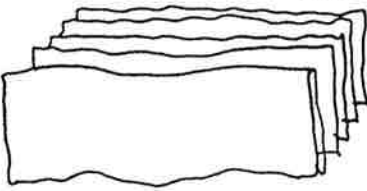
7 fällor
med fäcken

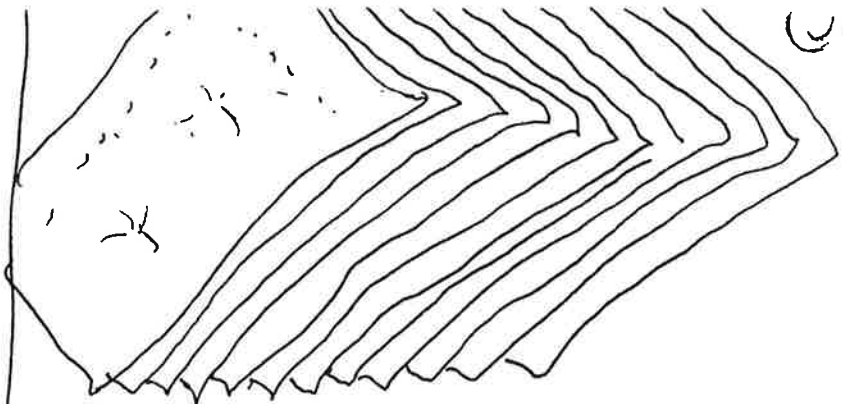
1 klipp-
ningsfäll
utan fäcke

1 fäskuden
utan fäcke

5 örngott

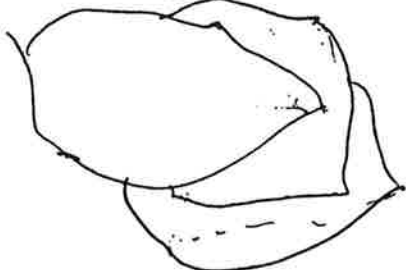
12 byenden (fäcken) stoppade
med dun, dels av skinn,
dels av vävnad.

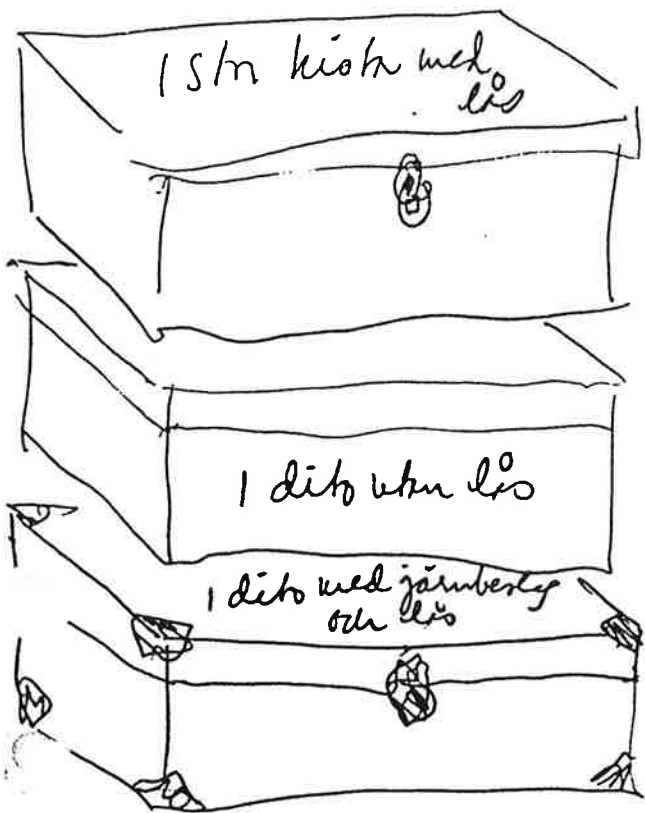
4 byenden
- som inte är
stoppade med dun

2 stora byenden
stoppade med dun

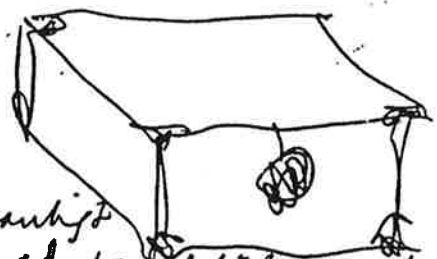
3 kuddar

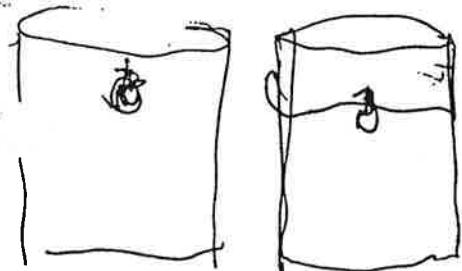
1 stn kista med l s

1 dito utan l s

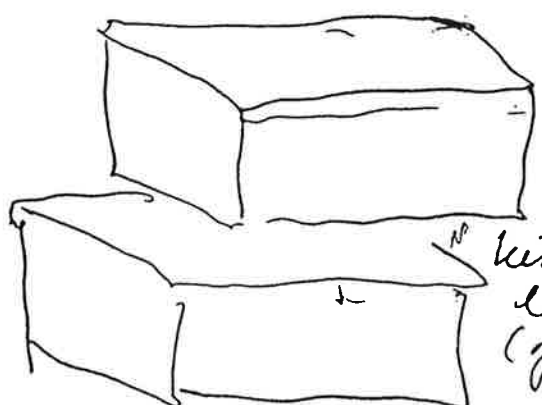
1 dito med j rnbeslag och l s

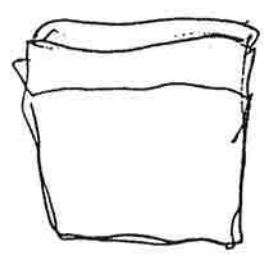
ett fyrkantigt skrin med br ndst tt j rnbeslag och l s

2 sp nn med l s (?)

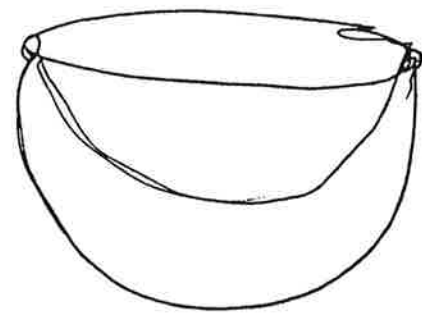
2 sm  k st r utan l s (gamla)

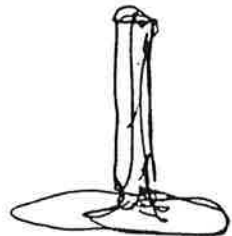
en gammal sp nn utan l s

4 stolar

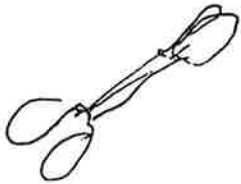
h rningskittel

ljus-st ke (m ring?)

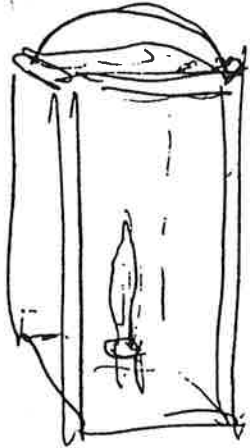
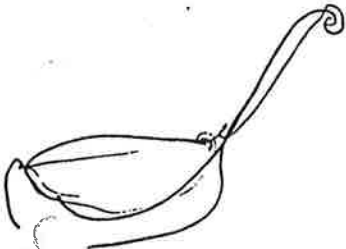

2 ljusstakar
av bleck

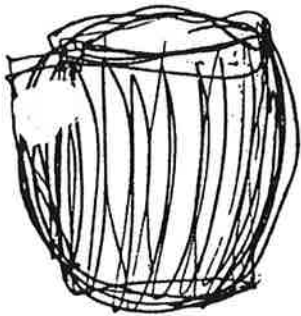

ljusstort
13.161
13.163

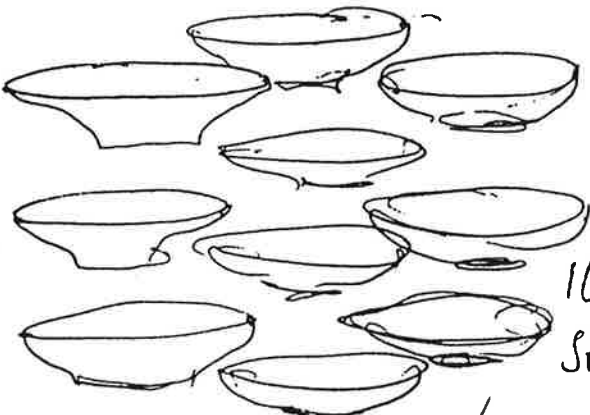
bleck-skopar

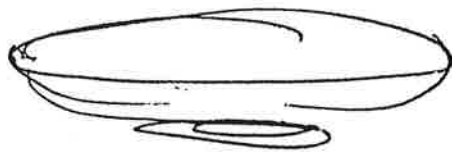
genomsl
ljusstycke

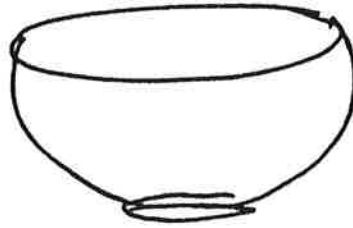
genomsl
sjuörkanna
(form?)

10 stora
stenfat

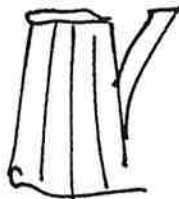
en stenskal

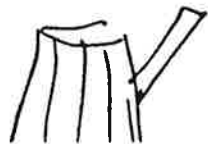
2 soppfat
av porcelin

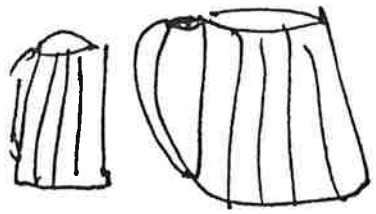

senapskanna
med sked

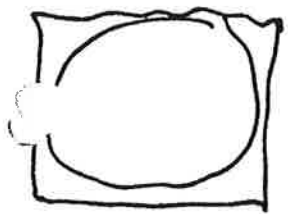
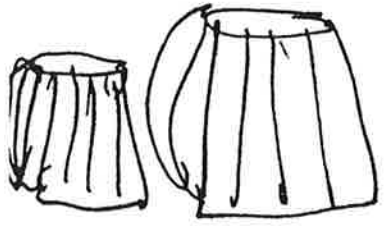

4 kannor
av trä

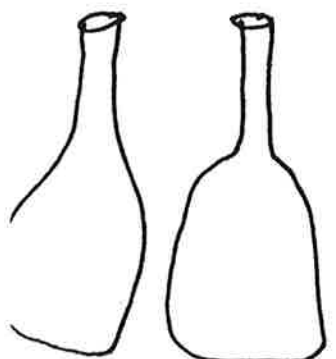
4 strop

2 hörnings
skärvar (?)
(= snittskärvar?)

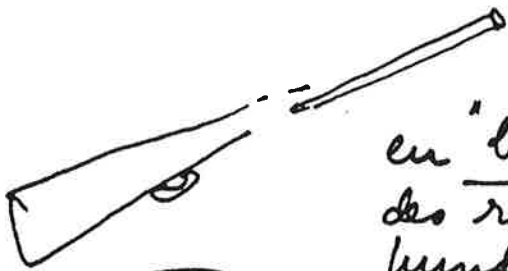
8 glas-
buteljer

bleckmått

2 trattar

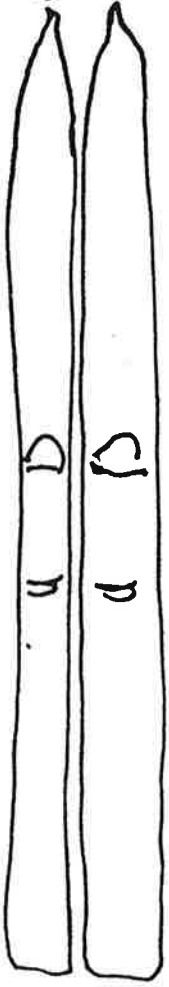
en "bysa" med
des röstning och
kunnbränd.

(= gevär?)

en mindre
"bysa"

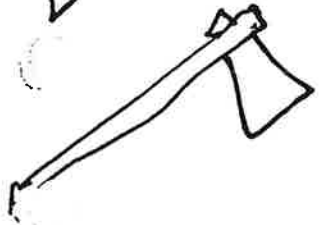
ett par skidor

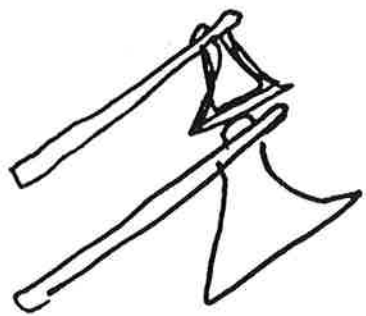
kälbe

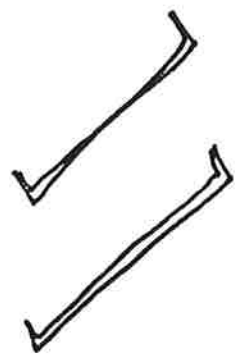
2 saxar

4 lugg-
yxor

2 fälj-
yxor

rig novar
2 villkavar

1 timmerdrop

Husnavare

Andersting
Navare

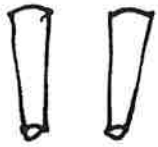
Fästnavare

2 ...-navare

3 skofvar

Hö lollay

2 käljör

1 drivjärn

1 häkt tång

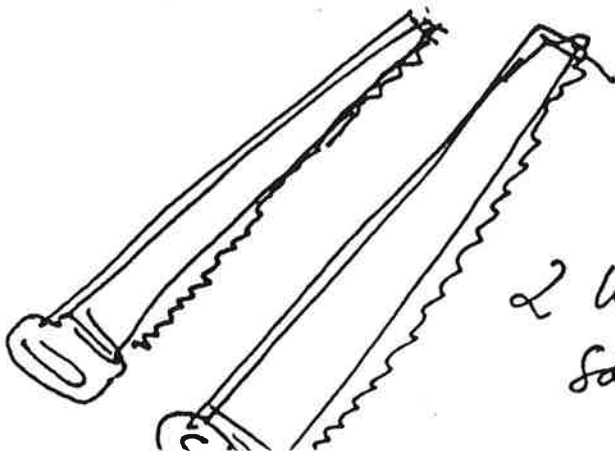

oxhyvel

slättkyvel

skräddkyvel

Skohammare
och tång med
pise

2 hand-
sågar

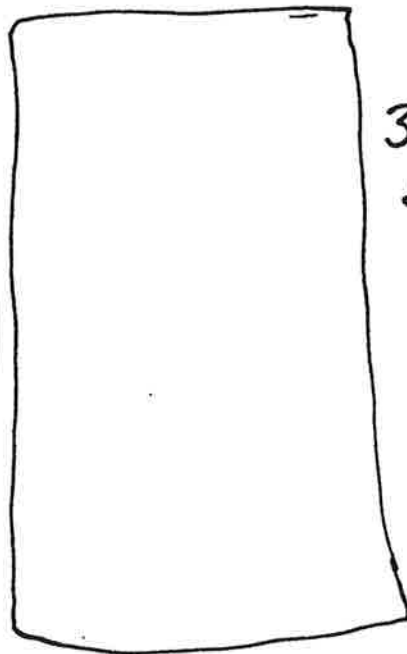

löderväska
med lös

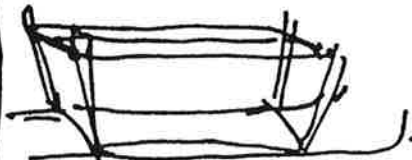
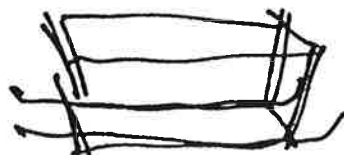
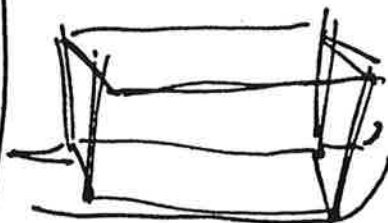

ett målat
seklarede (?)

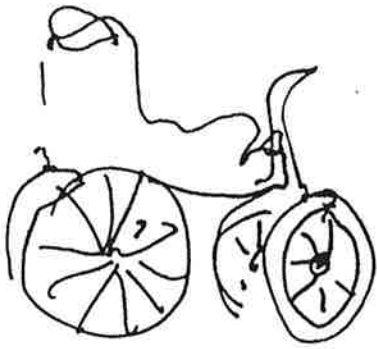
(= hela sellonet)

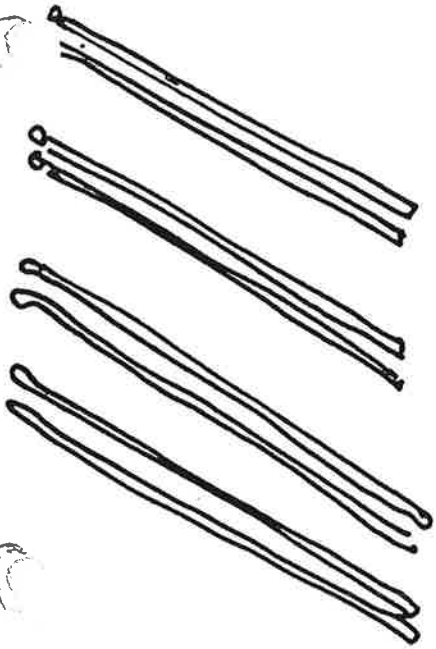
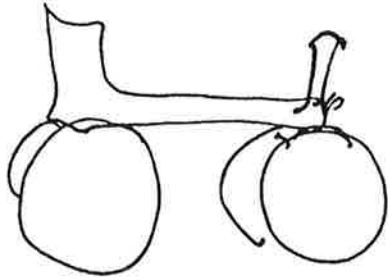
3 säure
seklarede

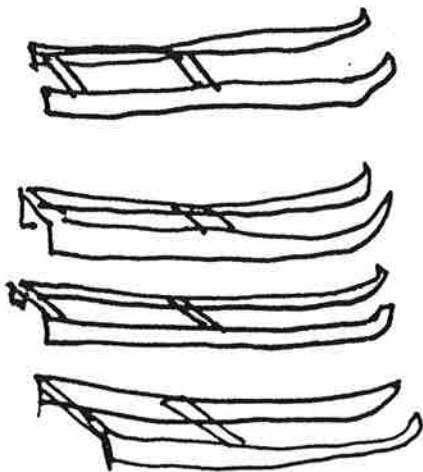
3 löständer

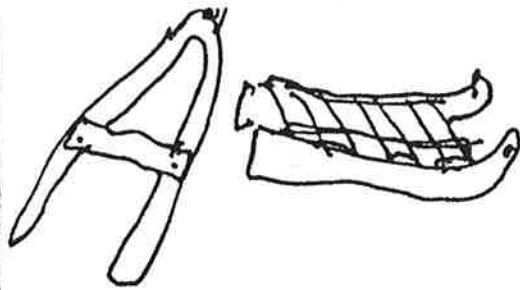
2 ferd-
skredor
(strediga)

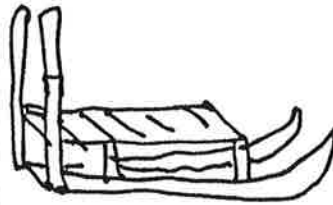
4 par
shaklar

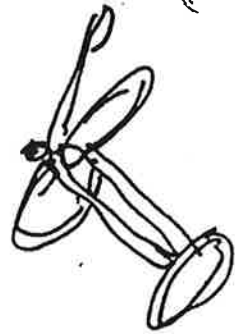
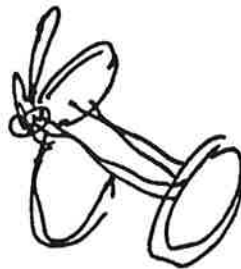
4
stöttingar

2 drögar

en kälke

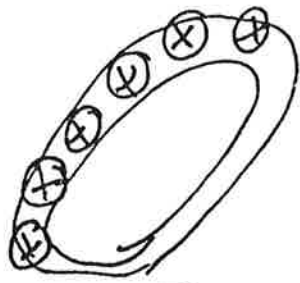

3 grimmor

1 järngrim-
skuff

3 betoel

3 skåll-
krävar(?)
med skrällor

1 koställa

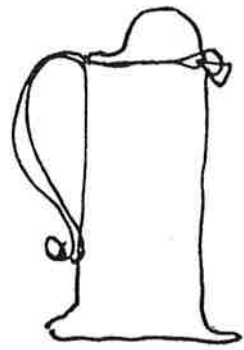
2 mindre
skållor

1 bleckhorn

linjal av
trä

3 böcker
skrivpapper

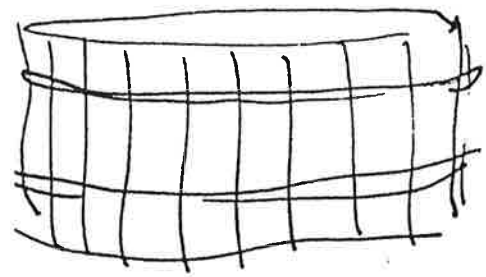
2 tunn tunnlare

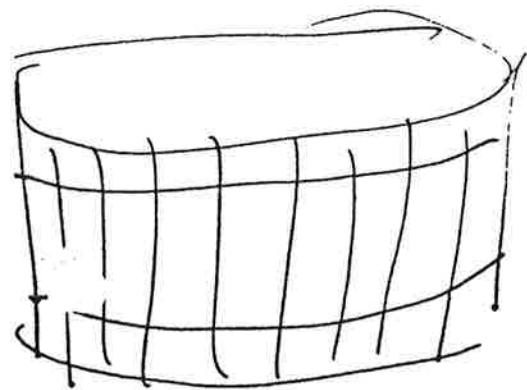
3 sup-
glas

3 betör-
seler

1 faklum

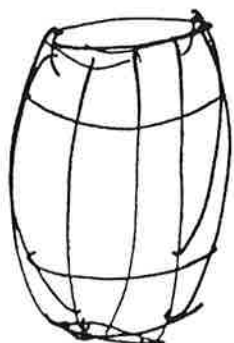
2 keur

3 bierar

(2) 1 trigg-
hunnar

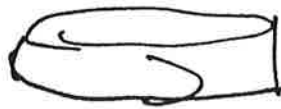
en euhel
hunnar

en leubunnar

2

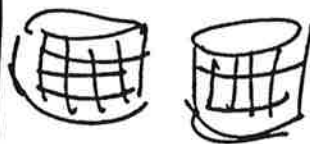
en roste

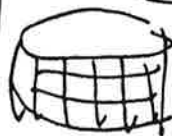
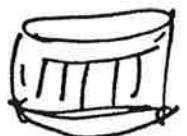
1 sil

2 tenor

(2) 5 läch-
byttor

9 byttor

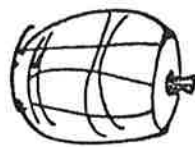

6 bunnar

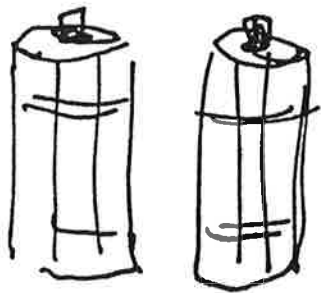

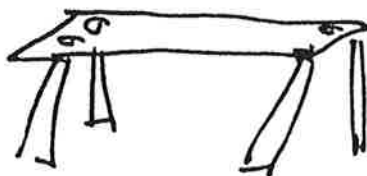
3 skålar

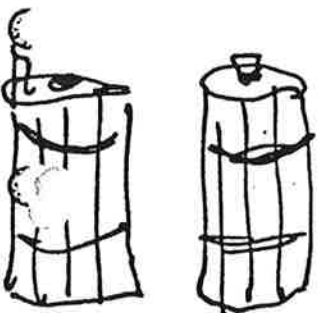
1 trärum-
kegge

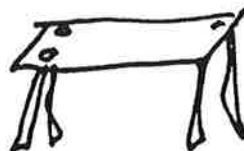
2 fleskor

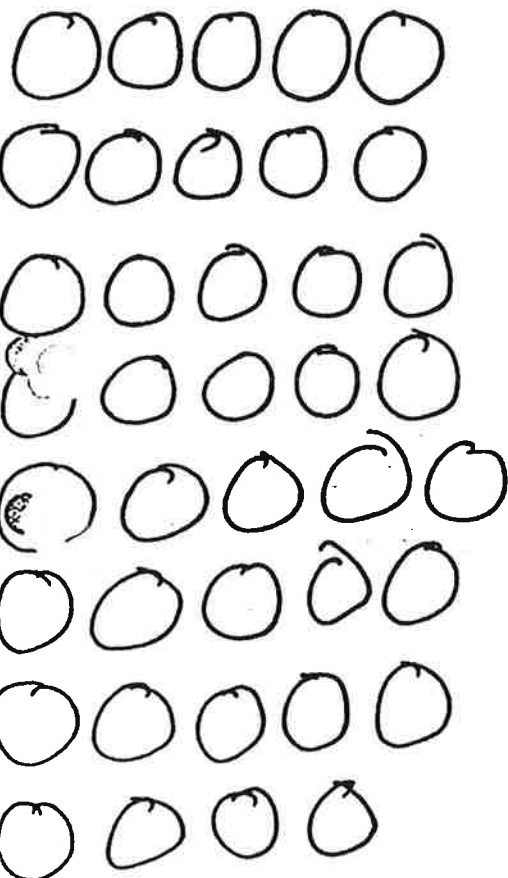
1 bänk

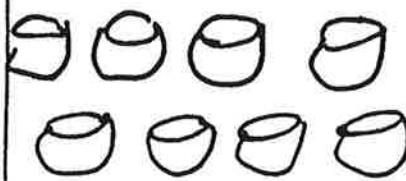
2 fleskor
av ek.

1 mindre
bänk

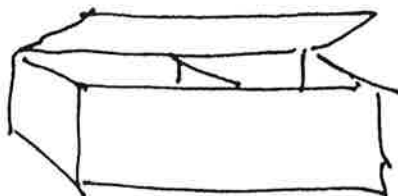
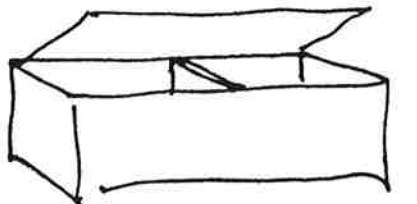
39
nålar
av ek

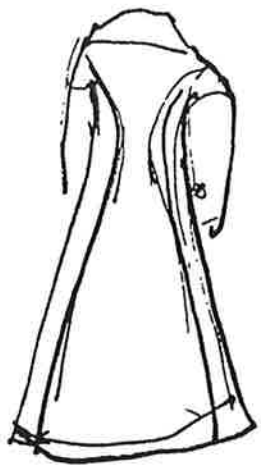
8 keppor
små

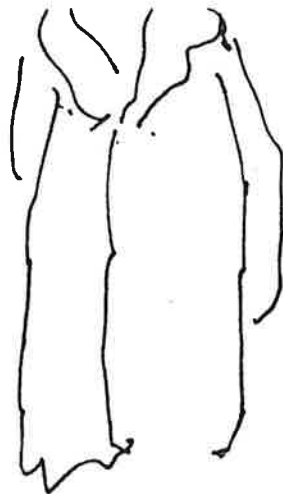
kiernbytta

trå
mjöllöpar
?

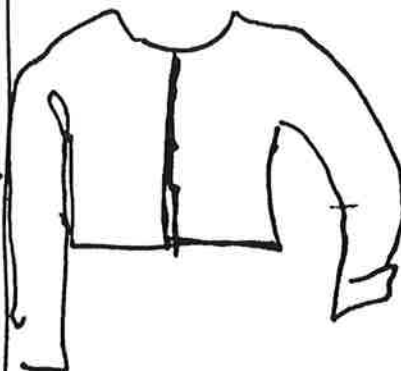
grön lättsrock

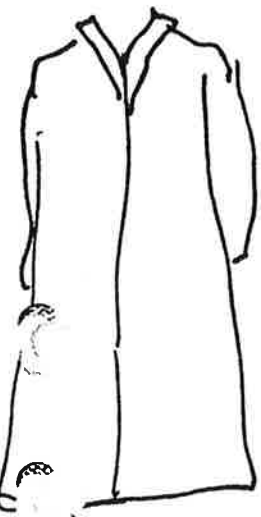
grön
pals

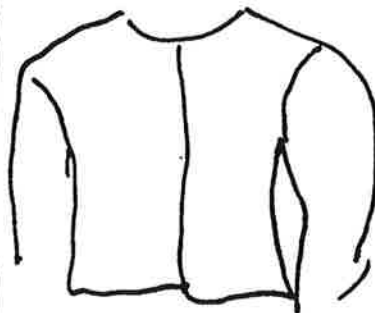
svart
vadmalsrock

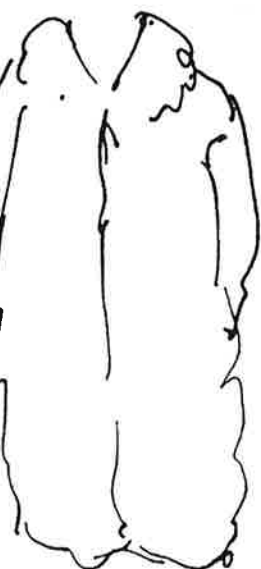
vit vadmals
tröja

svart vadmalsrock

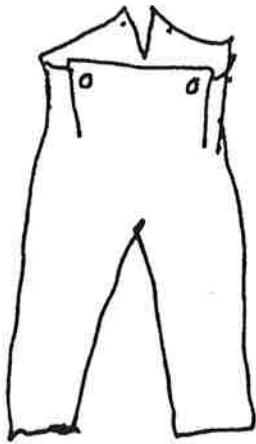
blå fris-
tröja

ny
pals

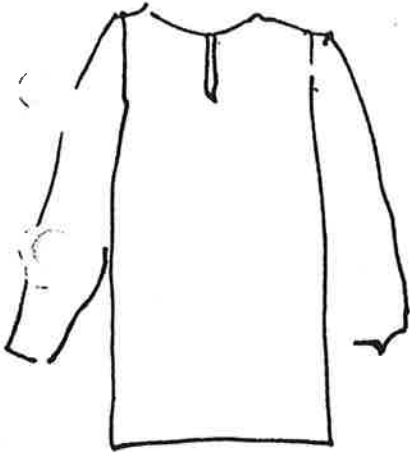
saumets-
byxor

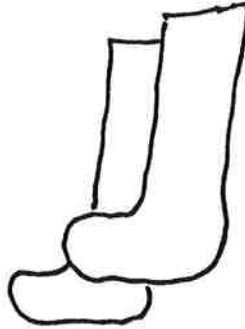
älglöders-
byxor

strumpor

sljörta

strumpor

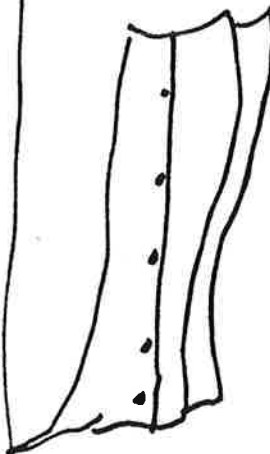
sljörta

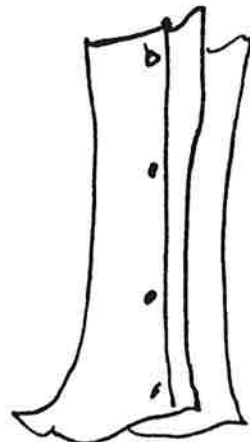
snössockor

strumpor

snössockor

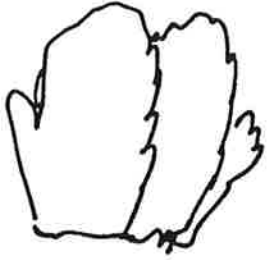
snössockor

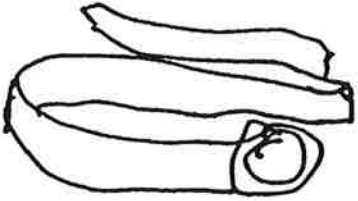
röd mossa

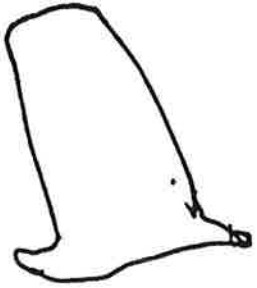
sm mossa

handskar
av kuddskinn

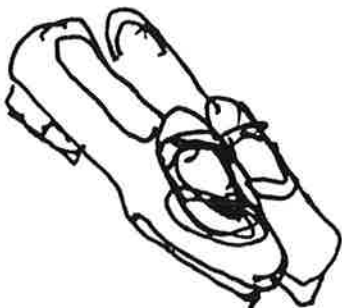
bindel
med solja

Hatt

finger-
handskar

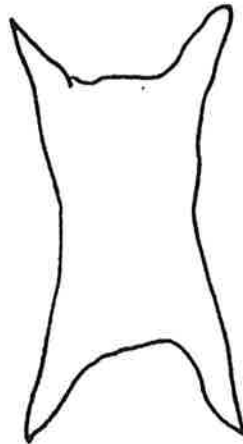
Skor med
spännen

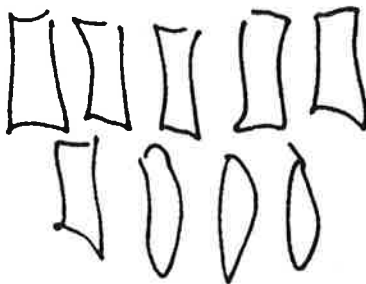
ett par svarta
fingerhandskar

- 3 par sm-
handskar med
band.

ett renskinn

9 rens-
skinn

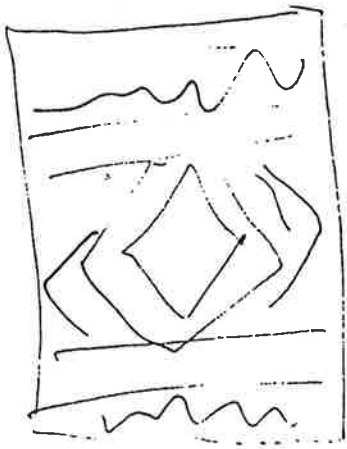

3 rep

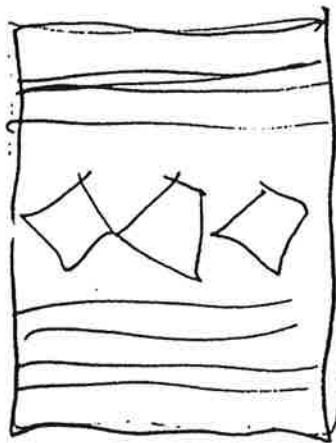
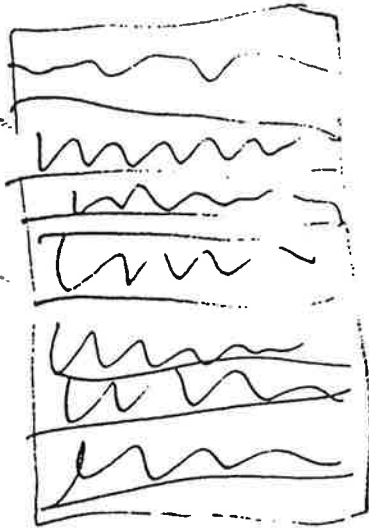

1 sm mossa

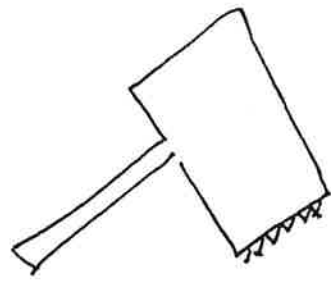
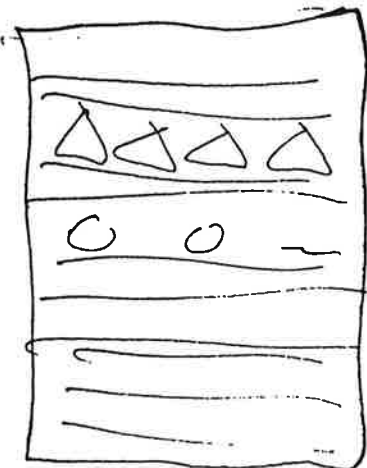

2 gamla
dukar

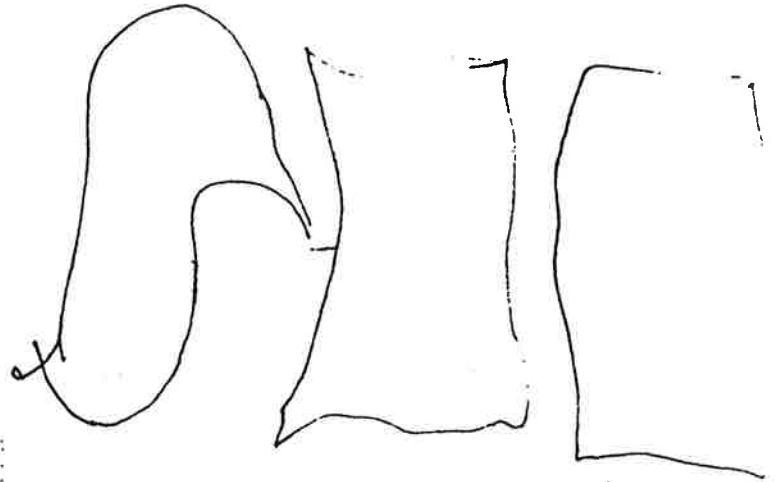

2 rya
dukar

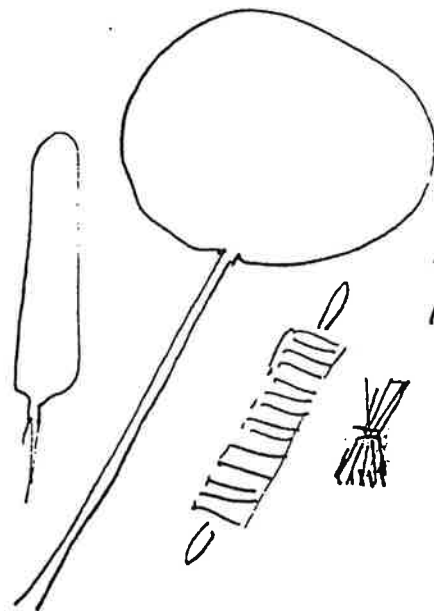

1 västskrapa

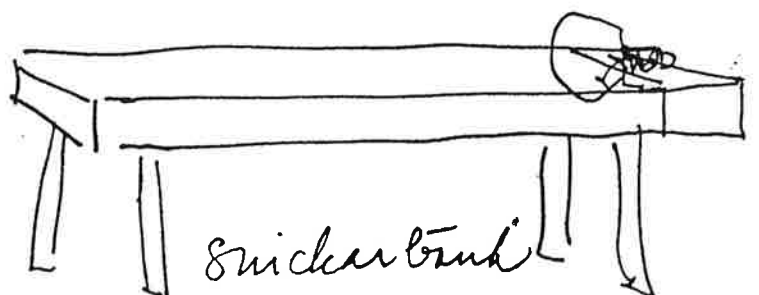
(15)

3 gamla västföcher

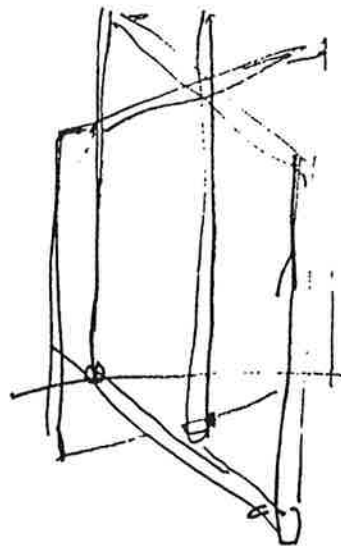
Bokredskap

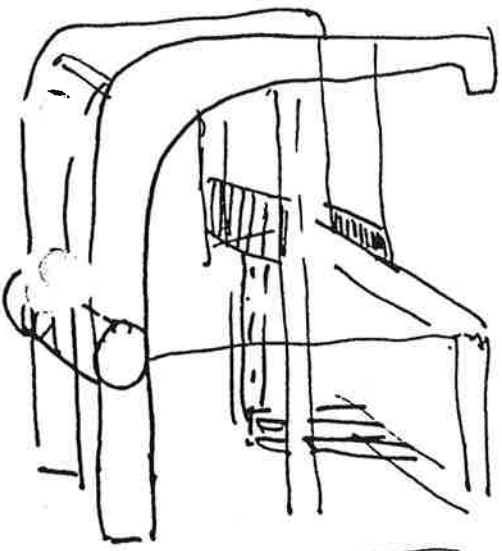
Snickerbänk

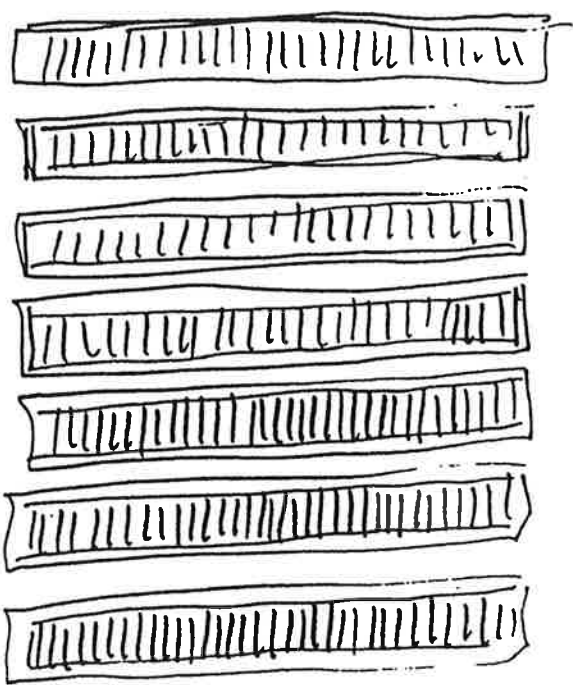
1 par järn-
stränger

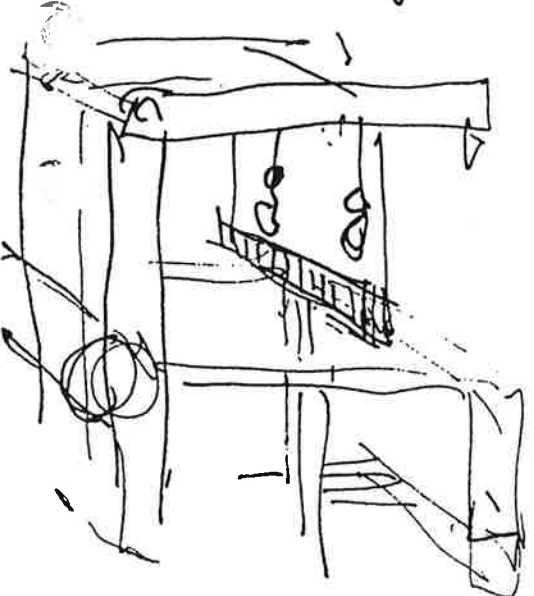
varpur

ett par* gamla vävstolar
med lärfts skeft och
rännels skeft

7 vävskeelar

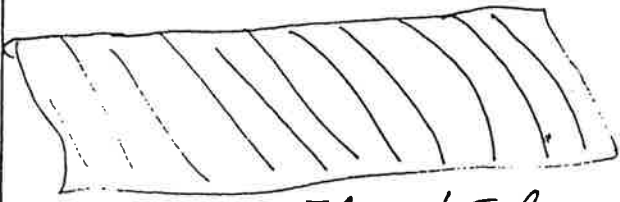

ett par* nya vävstolar

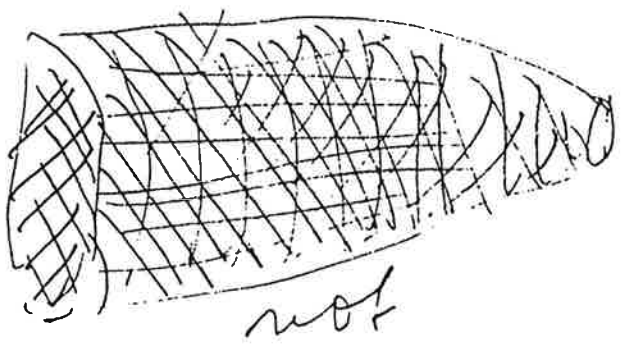

en liten yxa

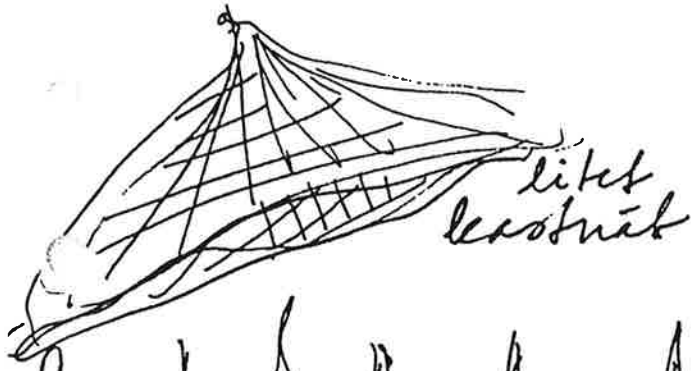
x) = en vävstol ?

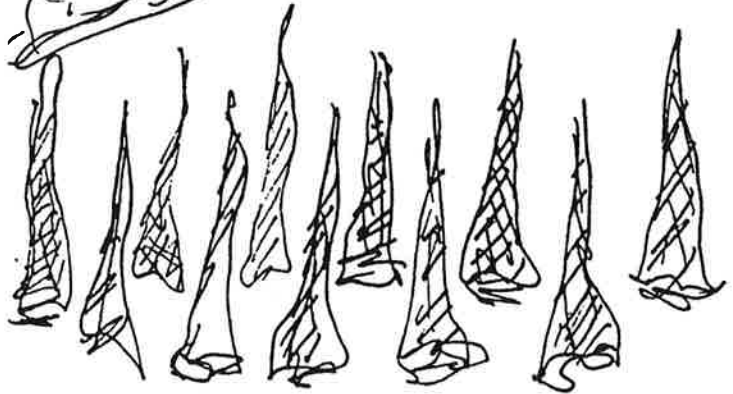
ett sättes tåche

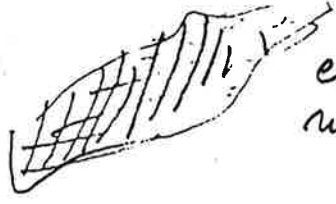
not

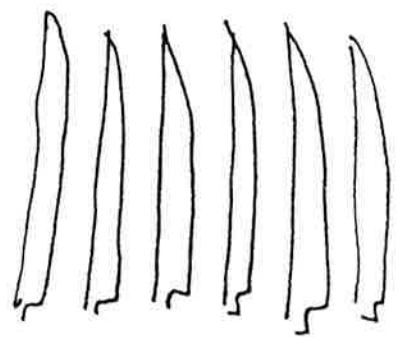
litet
kastnät

11 laga ut bätte
och säure

ett Billnät (?)
med horn (?)

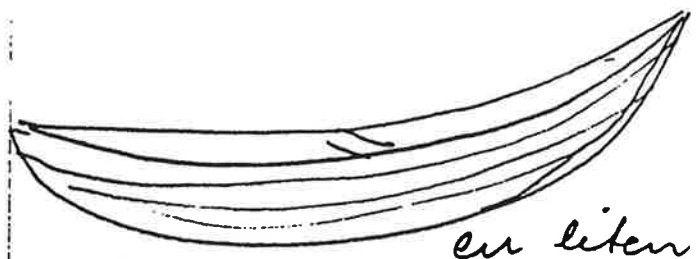

Sex sämml?
liar

2

ärder(?)

en ot
boskahl

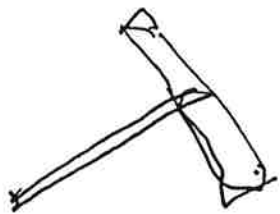
en liten båt

1/4 av den båt
i Rotensjöarna

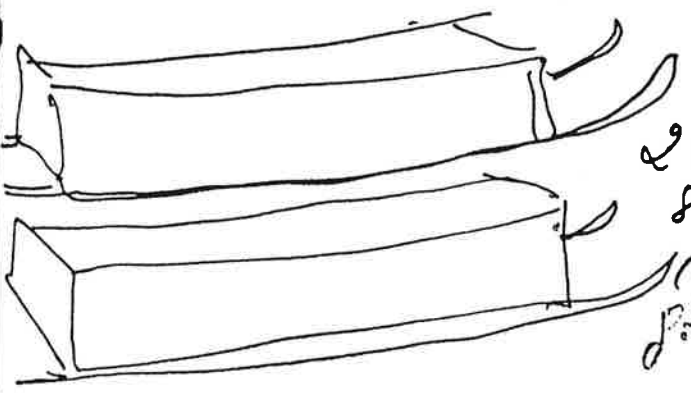
en smedjensvst

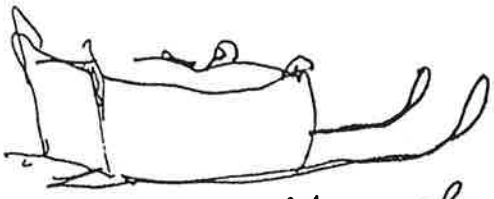
liten stappa

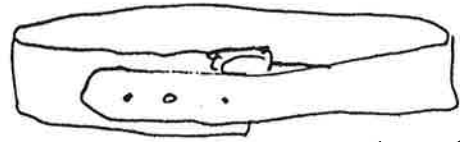
en tång

2 uokor
studer
1 gödsel
förhandling

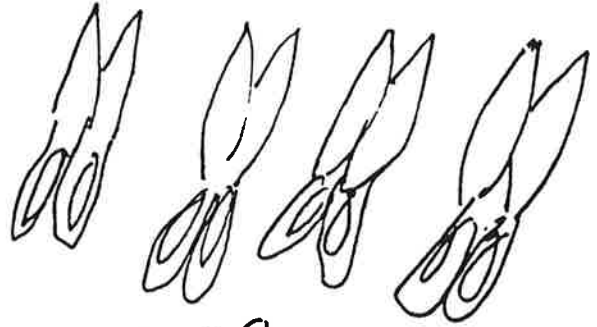
en liten slankstuds
(Sundrig)

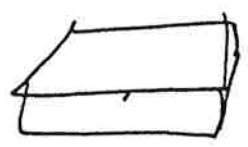
ett ägladens-
bälte

23 säckar av
bleggrum

4 fånskar

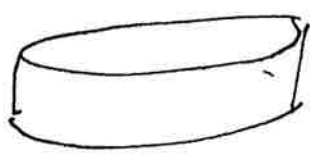

1 ask
fierding

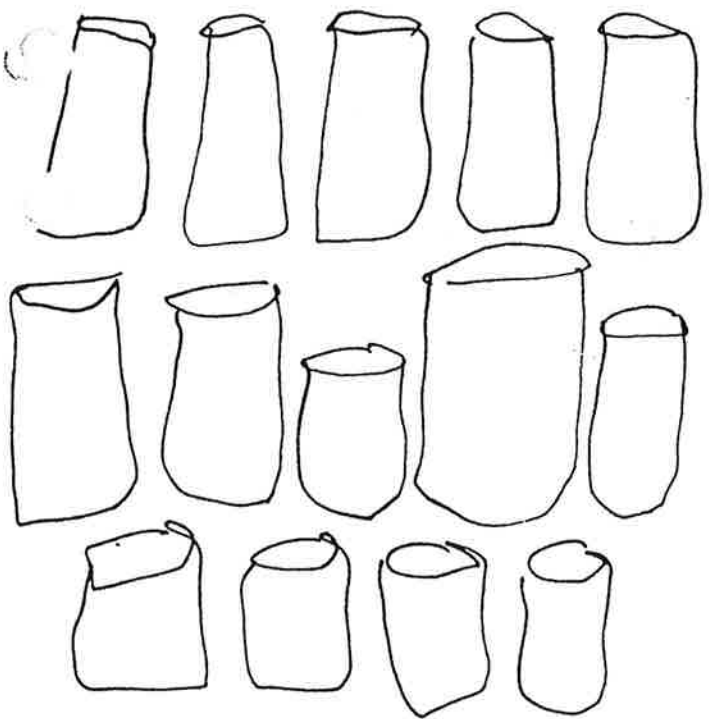
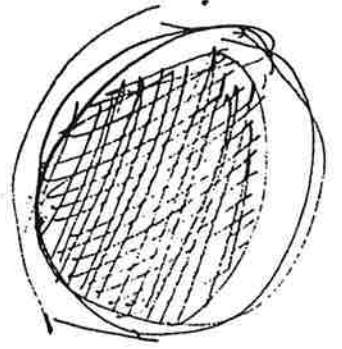
?

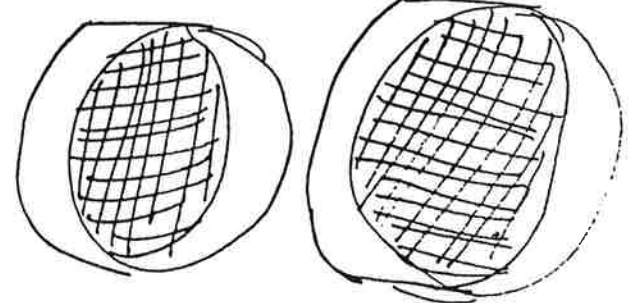
2 vislar
?

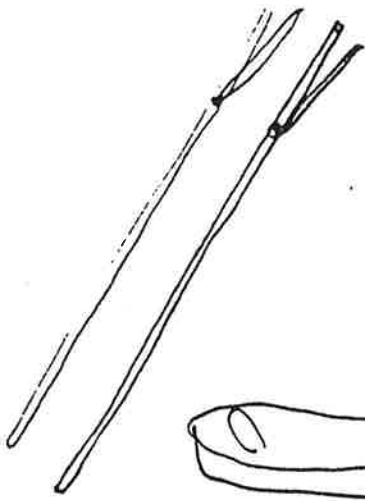
2 säll

14 skinn säckar
stort och mindre

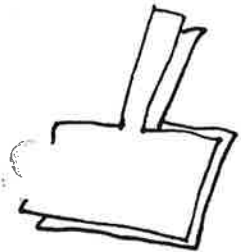
2 grynösäll

2 klifver

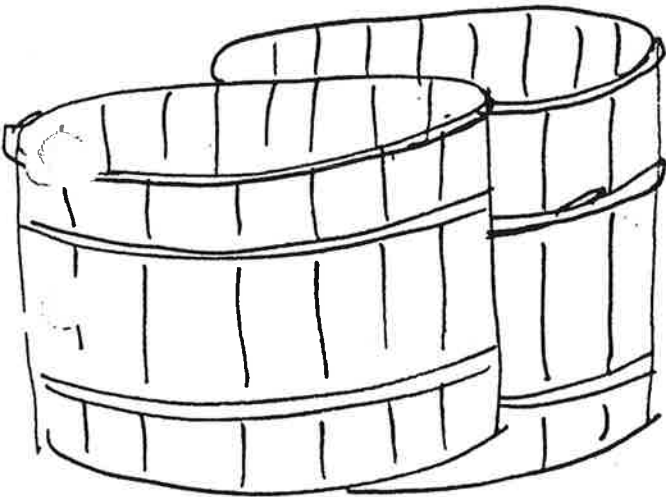
en bachel

En par kador

en 1/2 skedel wigt
eller 16 lods wigt

2 watsar

Syrah, Salmons
och Johs bocher
i ett band

en stor pondubok

en dito mindre

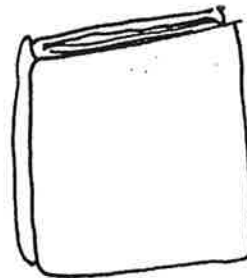

"Himmels örtegårds
sällskap"

kolla original
olästlig kopier

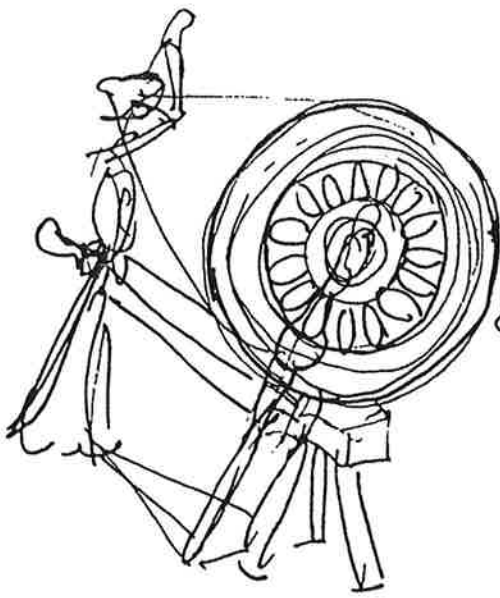
lagboken

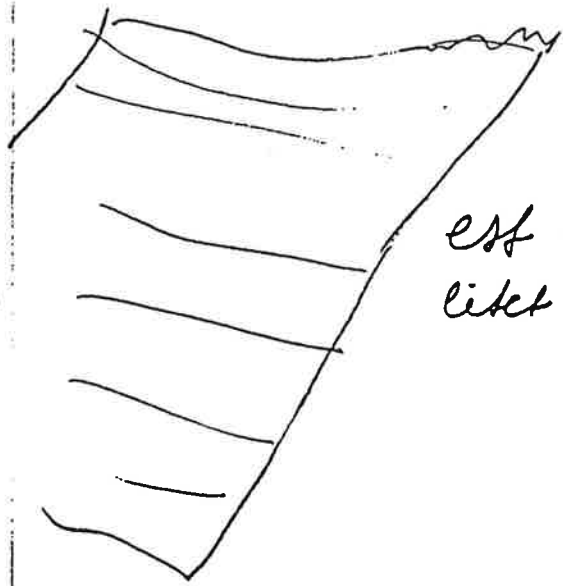
en gammal
manual

en pennings-
pung med
Stills och
mässings signet

en gammal spinnrock

ett bordklätt
litet slitet

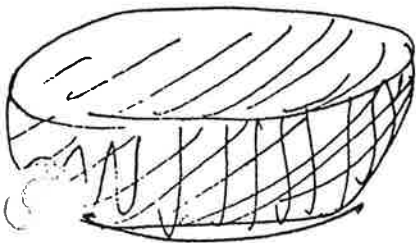
en stödslev

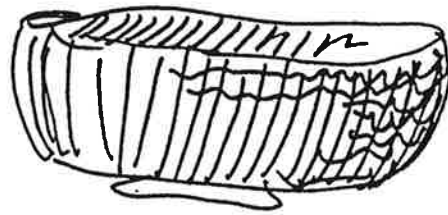
svedjejärn

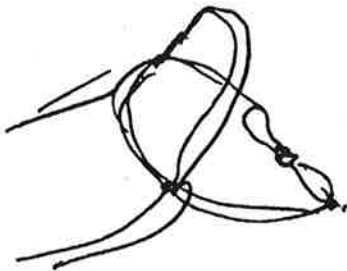
en gammal
mörtel av trä

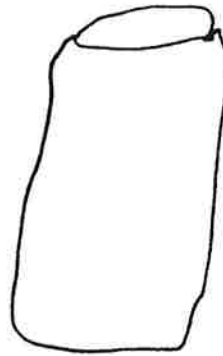
en strö
brödsål

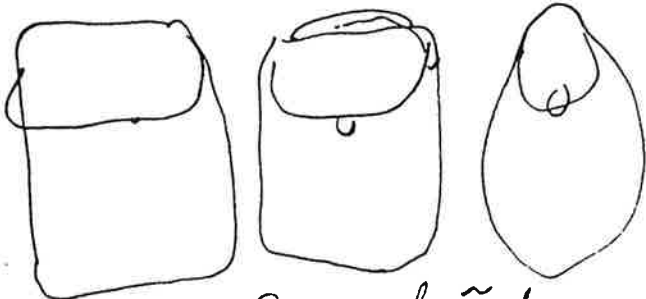
en tåg
korg

ett gammalt

ännu en
blaggaris stek
tunnrum

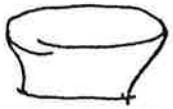
3 metsäckar

ett par
glasögon

äpfven en
blaggaris stek
tunnrum

en liten
stenskil

kontanter

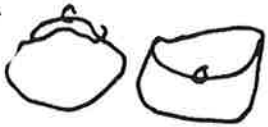
93:20

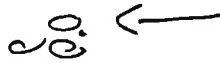
ännu en
läckbytta

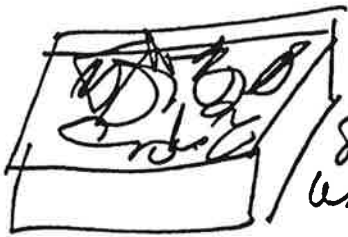
fordringar
av Olof Jansson
Bjerg 12

2 pennig-
pungar af
lopp wärk(?)

fordringar af
Kjell Per Olsson i
Svenska
2 bändiner eller 4.28

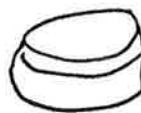
nyjehande
gammalt järn
uti en lada

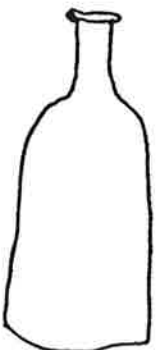
Handlaren

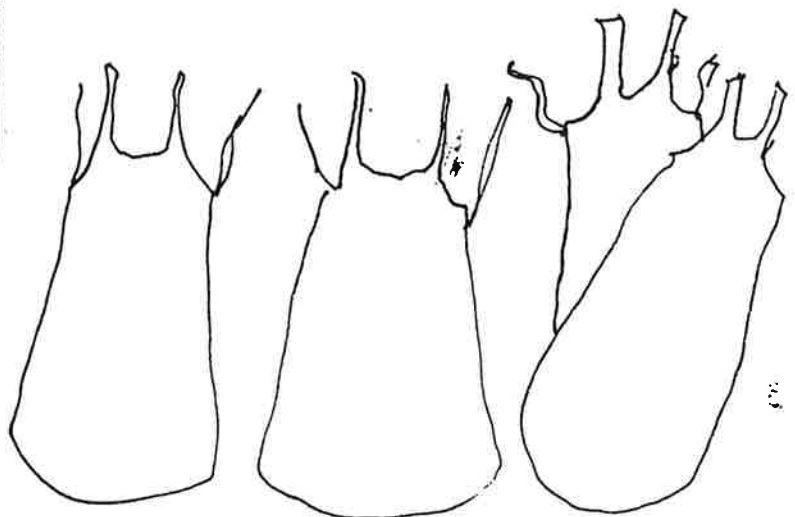
en kopp-
kumlare

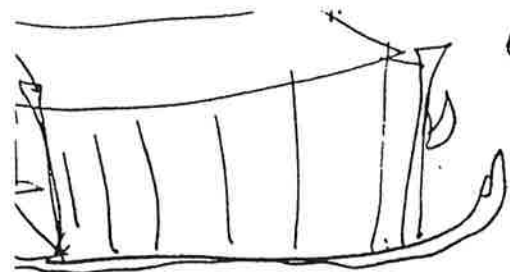
gammal tobaks-
dosa.

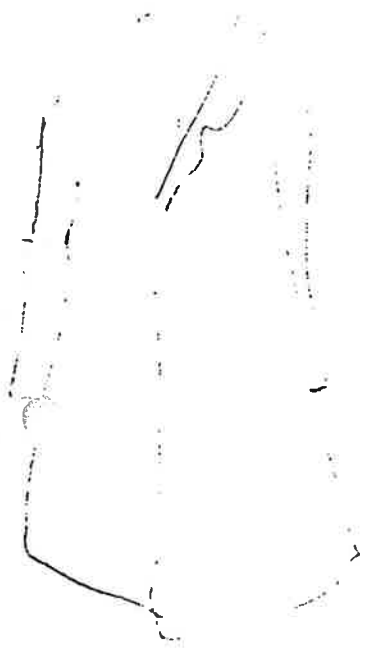
en glas-
butelj

For Kläd 4 st.

ei luter
liöslida

ei
sa
leappon

57

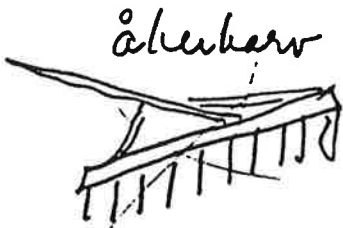
1000 som är utställa
jorbla utställa.

Plog 0

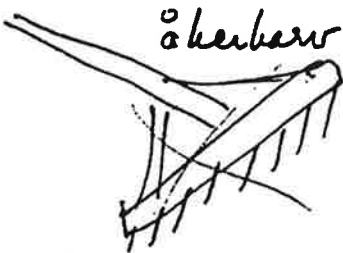

plog

åkerhvarv

Ska
Sannolikt
vara en
calharv

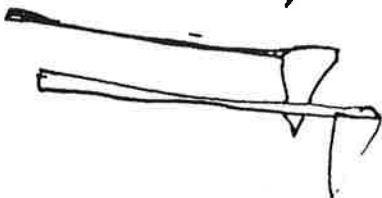
åkerhvarv

årder

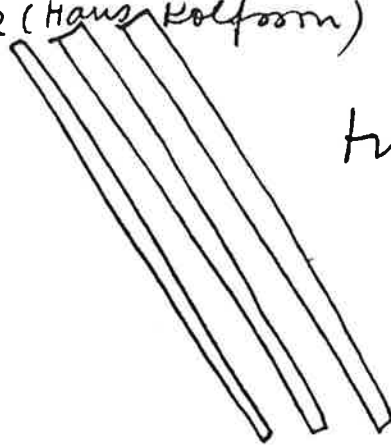
halv del i en
ny riok

trå små gräv

FAR (Hans Kolform) 1763

(1)

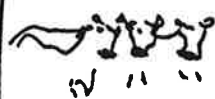
tre järnstövar

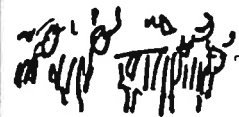
... 18 kor

1 hru

3 Ungar

18 gettes

1 gammel bok

3 mindre böcker

20 får

7 mindre får

3 hästar

3 häros

Bouppteckning efter länsmanshustrun Christina Rolfsdotter Herdell, som genom döden avled den 3 januari, hållen den 28 därpå i nämnda månad år 1819.

Egendomen uppgiven av den avlidnas efterlämnade make kronolänsmannen Kjell Herdell tillika med sonen Erik Kjelsson och döttrarna Karin och Kerstin Kjällsdöttrar med deras män, Halvar Jonsson och Olof Olsson, vilka alla äro myndiga och de rätta arvtagarna.

		Banko		
		Riks-	Skil-	Rin-
		daler	ling	stycke
<i>Fastigheten</i>				
Skattehemmanet <u>no 29</u> av 10 trög skatt i Lillhårdals kyrkoby, är den avlidnas arvejord, hus och jord i försvarligt stånd, upptaget till ett värde av		666	32	
<i>Boskap</i>				
Hästar	1. Svart sto i 10 <u>de</u> året 1 brunt dito i 11 ^{te} året och en vallack om 18 år, så finns det antecknat i en uppgift från 1814, då de två förstnämnda upptages tillhopa till ett värde av	100 Rdr		
	och den senare till	20 --		
	9 kor varibland 2 äro gamla och döda			
	7 upptages till par 10 Rdr	70 Rdr		
	och de två till	18 Rdr		
	1 tjur nära 2 år	5 --		
	11 getter á 1 rdr	11 --		
	kött av 1 gammal bock		16 skilling	
	1 fjol get killing		16 --	
	1 bock killing		12 --	
	4 års killingar		16 --	
	17 större får á 32 skilling	11 rdr	16 --	
	11 st vinter lamm		44 --	
	3 st vår lamm		12 --	
			237	36
			904	20
			Transport	
<i>Silver</i>				
	1 st kanna av 104 lods vikt á 24 sk.	52 rdr		
	1 bägare av 21 lod kontrollerad	21 --		
	1 do av 22 lod okont	11 --		
	åter 1 gammal 12 lod	6 --		
	22 st skedar 64 lod och 2 fingeran		32 --	
	5 st skedar 3 lod	1 --	24 sk	
	åter 2 fingeran utom de förra 1 lod		32 sk	
	1 stor tumlare 5 lod	2.	24 "	
	2 dito á 2 lod	2	---	
	1 snusdos 5 lod	2.	24	
	åter 3 fingeran nätt 2 lod	1	---	
	2 särkspännen och 2 par armknappar		24	
	1 par skospännen 2 lod	1	---	
	4 släta guldringar over 3/4 lod	8	---	
	åter 1 par spännen 2 lod	1	---	
	1 gammalt engelskt fickur med silverkedja	10 rdr		
			154	32

		Koppar		
	1 Brännvinspanna	2 lispund och 2 marker	14 rdr	
	1 dito	1 -"- och 10 -"-	10 -"-	
	1 stor kittel	1 -"- och 18 -"-	12.32	
	1 do i Rönnåsen	1 -"- och 3 -"-	7.32	
	1 do i Tväråsen	1 -"-	6.32	
	1 löfting i Rönnåsen	7 -"-	2.16	
	1 do i Tväråsen	5 -"-	1.32	
	2 do mindre "	7 -"-	2.16	
	1 tennad löfting	6 1/2 "	2.08	
	1 kittel	7 -"-	2.16	
	1 do	4 -"-	1.16	
	1 molöj	3 1/4 "	1.04	
	1 skopa	2 1/2	40	
	1 förtend avlång fotpanna	2 -"-	1. --	
	2 små fotpannor	2 -"-	1 --	
	1 kruka	2 3/4 "	2.16	
			69.20	1059 04
koppar	1 kruka	2 -"-	1 --	
	1 tratt		8	
	1 kaffepanna	2 -"-	1 --	
	1 dito		32	
	1 gl. bäckjärn	1 3/4 "	16	
	1 gl. skopa	1 3/4 "	16	
	1 gl. kittel eller bromm	18 -"-	4.24	
	1 gl. do förlorad	10 -"-	2.24	79 46
mässing	1 kittel	3 -"-	1.24	
	1 dito liten mära	3 -"-	1. --	
	1 bäckjärn		32	
	1 skålvikt med halv vikt		1. --	
	1 gammal tobaksdosa		2	
	4 mässingljusstakar		2. --	
	1 hänglås		16	
	3 klockband gamla		24	
	1 fingerborg		1	7 03
metall	1 Pokal om 5 jungfrumått		32	
	1 Mortel, en fällkniv		1. --	
	1 do mindre och 1 nålhus		40	
	3 Hästklockor 1 Muskotdosa		32	
	1 dito liten 1 Särkspänne		4	
	2 Sockertänger. 1 liten utan lås		8	3 20
Tenn	1 Soppfat, märkt med HRS.KOD 1725		32	
	1 Soppfat och 2 flåfat tagna från Sunnanå		2.16	
	5. Tallrikar		1.16	
	1. Stop		2. --	
	1 dito mindre om 1 kvarters mått		12	
	1 Thekanna		24	
	1 Smörkanna		2. --	
	1 Såsskål		8	
	3 Tennflaskor		1.24	10 36
Jämbleck	1 fat, tallrik, 2 trattar		18	
	2 skålar små, 2 ljuslycktor		36	
	1 Sil, 1 Rivjärn, 1 Pokal eller bågare		20	
			1.26	1159 13
	1 liten skopa, 1 bågare om 2 jungfrur		6	
	1 kvartersmått, 1 halvkvartersmått		8	
	1 jungfru, 2 halvjungfrur, 1 Thedosa		4	*1 44

Järnvaror

3 Plogar á 1 rdr, 1 gammal harv 16 sk	1.16
3 st årder 36 sk. 1 Klogräv 24 sk	1.12
3 par skaklar, 1 slädestock	12
4 större slipåsar	2.32
1 dito mindre 8 sk. 2 Järnstarar	40
2 skyfflar 16 sk. 3 skovlar med skor	20
1 grep 4 sk. 2 täljebilor	1.--
1 hållhake, 1 timmerdrag	12
1 vändhake 4 sk. 2 gamla huggyxor	20
1 rotyxa 1 gammal tväryxa	4
1 grava och gräv	6
1 täxel. 2 husnavare	18
2 anderstånvare	8
3 grytor. 2.16. 3 skaftgrytor 1 rdr	3.16
1 pannfot 16 sk. 1 dito förlorad 8 sk.	24
2 små pannfötter	8
2 gamla kittlar	8
1 par brödjärn 32 sk. 3 stekpannor gamla	1.08
4 mindre stekpannor	12
3 munkpannor	24
4 Kjättseljärn. 2 glödstafvar. 3 eldtänger	8
1 Svidjärn. 2 köttslor	24
1 Caffebrännare	12
1 tackhälla. 1 par kjättzelsingar	16
1 eldgaffe. 2 brännmärken	12
1 par Hoftyg do en tång	8
3 hästhackor. 1 Skrapa 2 barkstycklar	24
1 hackjärn 1 stärkelsejärn	36
2 Ljussaxar 2 skraddarsaxar	4
3 fårsaxar 1 papperssax 2 fingersax	24
2 hästtänger 4 utan lås	30
2 Skällbogar 1 koskalla 4 hästskallor	2.--
1 losked 12 par gamla järnstänger	24
1 bustjärn 1 skufjärn	1
2 grimskaft	
knifvar	
5 rakknivar. 1 2 tälgknifvar	1. 4
2 pinsylar 2 sylar gamla	4. 8
7 par bordknifvar 5 matknifvar	16
1 stickknif 7 koband	
1 Tjuder 1 fjättarskaft	1.--
2 mossa gräfvar 2 par kardor	1
1 Dussin korvstickor	

Snickar Redskap

1 hyvelbänk 1 Ox hyvel 1 kruss	12
1 härvskafthyvel 3 gamla Skavare	4
1 1 Slagborr 2 Raspar 2 Sågar	24
1 Stingsåg 4 skilling 2 vevar med gamla havar	20
1 cirkel 4 skilling 1 ritmått	6

Kjör Redskap

2 bjälder Seltyg
1 bättre Seltyg måladt
2 do i fäbodarna gamla
3 hvardags Seltyg
1 bättre färdskrinda
2 dito förlorade (dåliga)
2 gamla åkslädar
4 Höslädar gamla

4 par skaklar med järmtågor	8.
4 par dito utan	
2 par dito med dråttar	16.
4 gödselslädar	24.
3 stöttingar 3 drögar	
1 Schaice 12 marker 1 färdkärria 5 marker	7
3 gödselkjärror	8
1 skottkjärria	
1 dragkjärria	
1 gammal skidkälke 1 dragkälke	
5 läderrep 5 riksdaler 3 grimor gamla	
1 järngrimma	
2 hästtäckan det ena förlorat (dåligt)	
4 oxselar 1 stendrög	
2 käppskrindor 1 gammal släda takhud	

Klövjeredskap

3 ridsadlar merendels gamla
3 sadlar med bossor
3 sadelträn
3 takhudar
3 gamla betsel 2 grimskaft
3 par gamla klövmesar

Fisekredskap

1 kastnät 6 lagonät gamla
½ delen i en gammal båt 2 små gamla notrevare

Böcker

1 Bibel av Ernst Peter Sundqvist tryckt 1768
1 dansk dito tryckt i Köpenhamn 1754
1 -- religionsarticklar 1735
1 -- evangelium hjärtespegel 1704
1 Gustaf Adolf Hemblas postilla Fredrik Brokmans --
Kolmodis Duvoröst
Påvel And förklaring över Kristi pinas historia
1 dansk Dorotea Engelbrektsdotters Sång och tack offer
1 dansk episko- och evangeliska sångers författande
1 dansk likpredikan över Anders Mattsson
Luthers större kateches
Rambuks och Armdts postilla
1 st namnkunnig lärare beskrivning
1 dansk 10 predikningar över Kristi pinas historia
Anledning till kunskap om världen
1 gammal handbok och flera dels gamla och dels nyare pjäser både latin och svenska
2 större psalmböcker
Freseni kommuniionsbok
Sveriges beskrivna lagars grund m m
Statslag - kyrkolag
Sveriges lagbok
lagfarenhetsspegel
anmärkningar över Uppenbarelsboken
En-rots böneoffer
Adam och Noak, densamma lycksaligheten
Åter en hop mindre pjäser för 16 skilling
gamla svenska psalmböcker katekeser m m
Brevställare och predikningar

Säckar

36 skinsäckar, dels ludna och dels barkade
och några få hwitbatta
10 garnsäckar, 3 matsäckar

Sängkläder

6 dunbolster varibland 1 sämre
20 kuddar sämre och bättre
1 åklädesfäll med rött täcke
1 do med hemvävt täcke
1 do med flamsk täcke
1 do med blått täcke
1 do med rött flamskt täcke
1 do sämre med täcke
1 do fårludna utan täcke
1 do fårludna med Wästgöta täcke
1 stömming med hemvävt täcke
4 fårludna fällar med täcken
3 gamla med täcken, 1 do utan täcke
2 nya kalvskinsfällar
1 gammal kalvskinns säng utan dun
2 ny och 5 gamla rübbar
2 gamla vepor och ett nytt fälltäcke
6 sparlakan
1 rya

Gångkläder

2 sammetsmössor 2 daler 1 moer dito
1 damast mössa 2 daler 1 dito moer
5 stycken linor
1 Svart taft 1 svart Silkeshalsduk
3 dito bruna damast halsdukar
1 dito grå
1 rödrandig dito
7 bomulls halsdukar
4 vita fina lärft halsdukar
1 Svart spitsat taft
1 flor Svart
2 sammetsband
2 par handskar hwita fingerhandskar
3 par handskar 1 bruna fingerhandskar
1 par bruna halvhandskar 2 par halvvantar
1 kapprock 2 svarta klädesrockar
1 kamlott päls 2 blå klädeströjor
3 röda vegarnströja
1 stickantröja och vadmalsbåd
1 nypäls 5 sattin livstycken
1 blått klädeslivstykke
1 blå sidenkjortel
1 röd satin dito
1 dito satin
1 kamlotts svart dito
2 -"- svarta kjortlar
1 röd klädeskjortel
1 svart -"-
1 grön stoppad kjortel
1 blå pressad -"- (vadmal)
1 svart ylle -"-
1 drälls dito
1 grön och vit flamsk dito
2 bottenvävs och 1 enskäftkjortel

1 gamla svart och bla yllekjortel
 1 armosin och 2 satinförkläden
 6 kattunsförkläde
 2 kambritzförkläden
 4 bottenvävsförkläden
 1 vardagsförkläde 1 Skinnsagd
 2 par röda Conسیونellstrumpor
 2 par sämre - " -
 2 par puntsade skor 2 par sohlskor
 1 par något slitna
 1 par lappskor
 1 par dito
 15 lärfts överdelar
 2 blagarns -"-
 3 lärfts nederdelar
 3 blagarans -"-

Linne

6 borddukar
 5 dito av dräll
 2 smördukar
 11 servietter
 3 par gardiner
 4 lärftsörngottsvar
 2 dito av kattun

Porcelain

2 fat, 6 större och mindre skålar
 42 tallrikar 1 senapskrus
 1 grön kaffekrus 1 liten halvölkru
 9 par kaffekoppar
 åter en ölkru utan hål och lock
 1 mindre kaffebricka
 9 soppfat och 5 fiskfat 1 tallrik
 5 skålar och 1 dito liten
 2 ??

Glas

3 kannbotteljer 5 kannflaskor
 1,3 l 10 stopflaskor 3 tintflaskor
 33 cl 4 Qvartersflaskor
 3 åm 1 glasbjörn
 1 litet mörkt supglas, 1 bleckhorn
 4 tintflaskor 2 målade crysstals dito
 5 dito mindre 1 caraphins flaska
 1 blank flask 1 Terpentins 1 liten pumpa
 8 mindre krydd flaskor
 6 crysstals dricksglas och 1 gemenare
 9 kalkglas och 6 stand supglas
 1 stor spegel med förgyld Rahm
 3 dito något mindre á 2 riksdaler
 3 dito små speglar
 2 par bågaglasögon och 2 dito gemena
 1 saltsär (saltkar) 1 gniggsten??
 1 flaskfoder med tillhöriga flaskor

Tåg

2 hankorgar 2 riksdaler 3 do mindre 24 skilling
 1 ämnu mindre 2 brödkorgar
 1 sked eller knivkorg 1 tågkruka
 1 kista

Träkjärril

6 större och mindre kar. 4 riksdaler 7 bårar
2 tillhopa kostan 1 gjustunna 4hel tunnor
2 halftunnor 3 mjölkpluntor
1 30 kannors ankarstrå järnbandade = 78 liter
2 halvankar träd 2 mindre kaggar
2 tvåhansflaskor 2 stopflaskor 2 tenor
2 tunnsilar 1 så 10 större och mindre byttor
12 ämbar i by och bodar
6 misssmörstrå 2 strömmingsdito
4 kannor 1 stop 3 tjärnor
4 stävor i by och bodar
4 smörköril
1 fotbunke
20 silbunkar
1 ljuskärna 1 måltunna. 2 spann
2 fjärdingar 2 kappor 1 halvkappe
1 gammal laggad tunna
2 större kar 1 stöpskål

4 dussin tallrikar
3 silösor 12 rånhusaskar
6 hankhaggar 1 såskäppa
10 mataskar 4 dussin skedar
1 bessman 2 spånkorgar, 1 mäلتståck

åter 1 dussin stolar 2 standsängar
Böcker dels latin dels tyska
6 st infolio
23 in quart
23 i oktavo
23 in duodelismo
dessa böcker kunna av undertecknade ej till sitt rätta
värde upptagas, dock säger ägaren Herrdel sig för dessa
böcker betalt 8 riksdaler

Åtskilliga husgeråd

$\frac{1}{2}$ del i ett väckarväggur
 $\frac{1}{2}$ del i en handkvarn 1 kaffekvarn
11 slipstenar större och mindre
Ridväskor och en fotsack
3 taskböcker och 2 spanskrör
(anteckningsböcker)
1 herrsväng 2 Kappdosor
1 snushus 1 malmgryta
30 alnar lärft
2 gamla Västgöta bordtecken
3 hela specielriksdaler
1 mindre specielmynt
116 skillingar Riksgäldsmynt i skiljemynt 10 rsd
1 skiljemynt
1 dansk skiljemynt

HÄLSNINGS- OCH TILLTALSORD

Man skulle alltid hälsa när man mötte någon ute, även om man inte kände personen ifråga. Man sade *Guda, Guaffta, Gukvæld* eller *Guss fre* (=Guds fred). Svaret på denna hälsning blev *Gusinn* (=Gud signe) eller *Guss fre igänn*. Det var de äldsta familjemedlemmarna som skulle besvara hälsningen om flera var närvarande. Flickorna neg och pojkarna tog av mössan och bockade när de hälsade.

I Lillhärdal duades ganska allmänt enligt Högman och Hülphers. Såväl till äldre som föräldrar sas Du. Herrskapsfolk kunde dock tilltalas genom omskrivning i tredje person (*Vill han ha sig lite till livs?*) eller användande av titel (*Vill länsman ha sig lite till livs?*). (På Jamtli kan det vara lämpligt att använda detta senare tilltalssätt gentemot besökarna eftersom det känns ålderdomligt och på så sätt ger den rätta tidsatmosfären - säger vi Du känner de inte samma skillnad i tid.) Ett vanligt uttryck i Lillhärdal var ordet: "*sjeddu*" (ser du) som användes både när man tilltalade en och flera personer - 1700-talets "you know"!

När man kom på besök i en gård stampade man ordentligt på förstubron eller fumlade högljutt med dörrklinkan för att ge sig till känna. Så klev man in och hälsade: *Guda och guss fre!* Till svar kunde det ofta låta: *Guda ijänn å gussinn! Jaså ere du som e ut å går? Kom in å sitt!* Innan man bjöds in på detta sätt fick man förbli stående alldeles innanför dörren. Ju yngre man var desto längre fick man stå kvar (dock utan att spotta - en väluppfostrad lillhärdalspojke spottade först sedan han blivit konfirmerad). När man blivit inbjuden att sitta skulle man alltid ta plats på ett säte nere vid dörren. Där skulle man sedan sitta en bra stund och prata om ditt och datt innan man kom fram med det egentliga ärendet. "*Ä du ut och njut av goväre*" kunde vara en vanlig kommentar och sedan följde småprat om väder och skörd Dröjsmål hörde till god ton. Ofta lät det: "*Männ je tjämm dåkk te besvär! Man skull da itt sitt*". Det hörde till att det skulle krusas och trugas. Så småningom kunde man bli bjuden fram till bordet för att få någon gästning och gärna en sup också. "*Sätt deck me bolan å få deck nått i magen*".

Mössan hade man på både ute och inne. Undantag gjordes vid måltiderna. Naturligtvis tog man också av mössan i kyrkan och likaså inför prästen och överhetspersoner.

Barnen fick ofta springa småärenden, som man uträttade direkt vid dörren utan att sitta ned (tänk på att telefonen inte existerade!). Man kom t ex med en burk i handen för att få "tjätte" till ny tjockmjölk, man skulle låna något eller bara hälsa något ifrån föräldrarna. Det finns säkert ingen som vuxit upp i Jämtlands eller Härjedalens landsbygd som inte som liten blivit skickad till granngården för att låna "rumpdraget" (practical joke). Sedan var det upp till den vuxne som tagit emot budet att se till att barnet kom hem med något i handen, helst något riktigt dråpligt.

Barnen uppfostrades till att ö h t inte prata med äldre besökare annat än på direkt tilltal, men man satt gärna med och lyssnade. Kom någon på besök var det vanligt att hela familjen visade artigheten att komma och hälsa och ägna den besökande en stund. Barn och ungdomar var lärda att alltid visa äldre människor stor respekt i både tal och sätt.

Man tog inte ofta i hand, bara om det kom långväga och fint främmande. Handslaget var mera en juridisk handling. Man avslutade ett avtal eller ett köp med att ta varandra i hand.

HÄLSO- OCH SJUKVÅRD

Provinsiälläkare för Hälsingsland och Härjedalen med säte i Söderhamn tillsatt 1763.

1773-1801 provinsiälläkaren Per Cornelius Tilléus.

Provinsiälläkaren kunde naturligtvis inte fungera som en läkare i dag. Läkaren brukade dock vara verksam där stora epedemier grasserade.

Sockenapotek fanns i de flesta byar Det var ofta prästen som hade hand om det. I prästgården fick man ofta också råd.

De flesta sjukdomar försökte man bota med huskurer. Speciella sådana från Lillhärdal vid den tiden vet man inte så mycket om. Några kurer från 1700-talet är emellertid

Mot mask - tallsav.

Mot koppor och mässling (som man ofta blandade ihop) - 3 droppar tjära i dricka.

Näsblod - en knivsudd alun i 1 msk vatten. En linneklut med vätskan stoppas upp i näsan.

Mot rödsot och diarréer. Mjölon-ris kokas i vatten tills vattnet blivit mörkt. Drickes.

Myggmedel - gammalt ister blandades med tjära.

Mot Älvabläst (olika typer av utslag) skall man blåsa med smedjepusten i vatten. Av vattnet skall den sjuke dricka och bestryka utslagen.

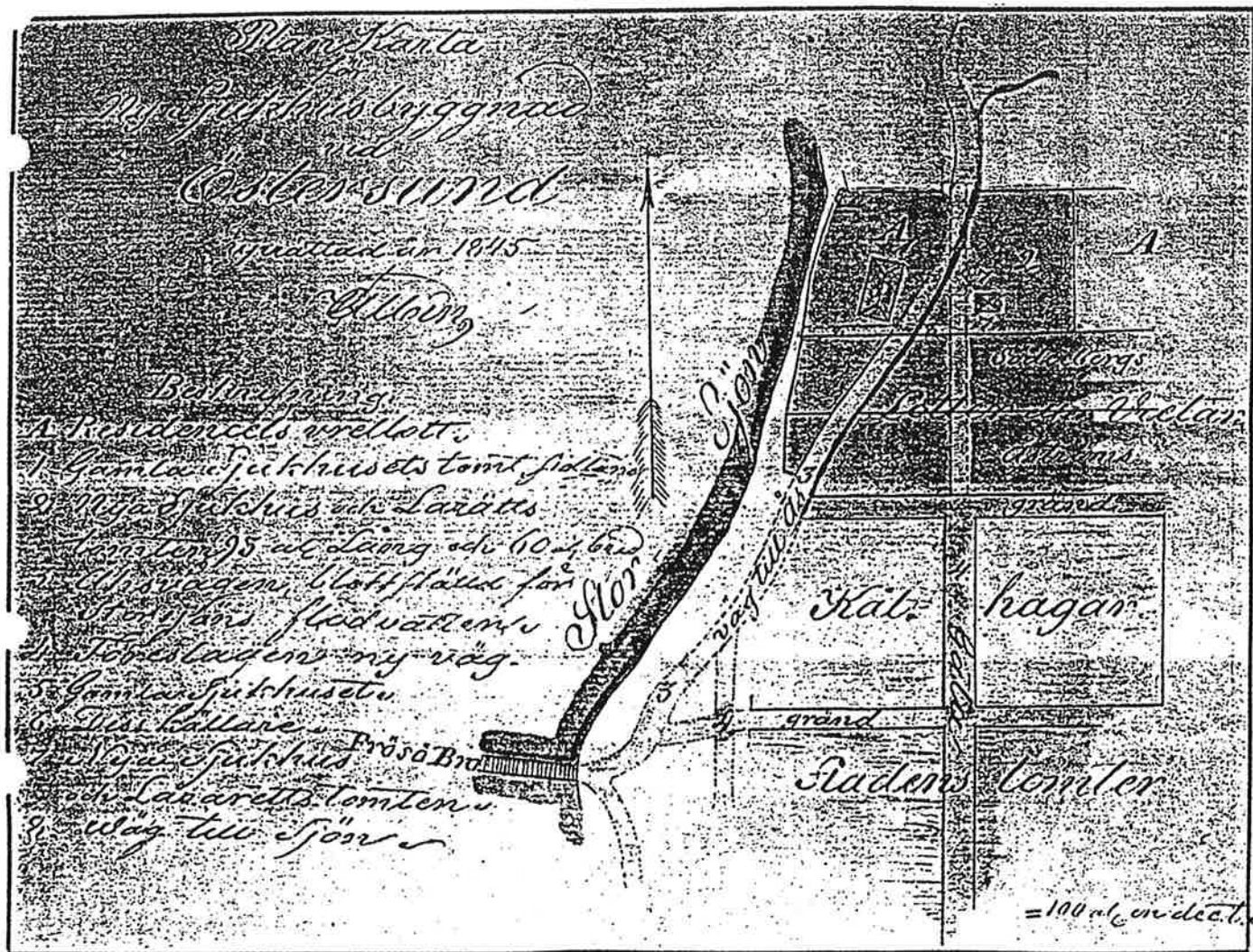
Medicinalväxter köptes från apoteket i Gävle. I medicinen ingick ofta bävergäll, björngalla, dyvelsträck och vitlök.

Vilka sjukdomar som var vanliga framgår av Kjell Hansens bifogade artikel.

Källorna pekar på maglidande och magsår, vilket läkarna skyller på den dåliga kosten. Koppor mot vilka ympningen började 1768 men som inte blev effektiv förrän i början av 1800-talet. Håll och stygn = lunginflammation o dyl som var en av de vanligaste dödsorsakerna. Mjältsjuka = svårmod, depression. Självmord var vanligare än i andra delar av landet. Rödsot = dysenteri uppträdde som epedemier. Kikhosta, mässling m m. Spädbarnsdödligheten i Härjedalen var lägre i Lillhärdal än i landet i övrigt. (12-14% vid 1700-talets slut mot riksgenomsnittets 20%).

HUR

SKRIFTSERIE UTGIVEN AV
LANDSARKIVET I ÖSTERSUND OCH
FOLKRÖRELSEARNAS ARKIV NR 2

TEMA: FATTIGA OCH SJUKA

DÖDSORSAKER I JÄMTLAND OCH HÄRJEDALEN UNDER 1700-TALET SLUT OCH 1800-TALET BÖRJAN

Av KJELL HANSEN

Dödligheten i Jämtland och Härjedalen låg betydligt under riksgenomsnittet under 1700-talet och början av 1800-talet. En av huvudorsakerna till den låga allmänna mortaliteten här, var att spädbarnsdödligheten var så låg. Fortfarande vid mitten av 1800-talet hade Jämtland och Härjedalen den lägsta spädbarnsdödligheten i Sverige (19,5 %) (Norberg m fl, 1979). Orsaken till detta var den höga amningsfrekvensen här (Lithell, 1981). Som kontrast framstår bl a området vid norra Bottenviken, där kvinnorna i liten utsträckning ammade sina barn, och där spädbarnsdödligheten var mycket hög (Brändström, 1981; 1984).

Trots att förhållandena var jämförelsevis goda i Jämtland och Härjedalen vid mitten av 1700-talet, så var den allmänna mortaliteten ungefär dubbelt så hög som nu. Dödsorsakerna var också andra än de som dominerar vårt samhälle. På sitt sätt bidrar en undersökning av dödsorsakerna till att kasta ljus över de betingelser människorna levde under för två hundra år sedan.

I det följande ges dels en genomgång av de olika dödsorsakerna i Jämtlands län¹⁾ under 1700-talets andra hälft, dels en kortfattad diskussion kring spridningen av epidemierna, dels en kort genomgång av utvecklingen under 1800-talets första årtionden och slutligen en jämförelse med dödsorsakerna på några andra håll i landet.

KÄLLOR

Underlaget för den sammanställning av dödsorsaker som ges här är hämtat ur de tabeller som Tabellverket från och med 1749 använde för att samla in uppgifter om befolkningsutvecklingen. Prästerskapet var meddelare och fyllde i de förtryckta formulären med uppgifter om antalet födda och döda, ingångna äktenskap, dödsorsaker och vissa år även uppgifter om befolkningens sociala sammansättning. De sockenvisa tabellerna sammanställdes kontraktvis och det är dessa s k prosteritabeller som är mitt huvudsakliga källmaterial.

För perioden 1749-1773 är tabellunderlaget fullständigt. Därefter saknas för norra kontraktet tabeller för åren 1775-1791, samt för södra kontraktet åren 1774-1791. Härjedalen redovisas separat från och med år 1792. Här saknas tabellen för år 1794.

Medicinhistoriska uppgifter har jag hämtat ur Erwin Ackerknechts "Geschichte und Geographie der wichtigsten Krankheiten"; Mats Bergmarks "Från Pest till Polio"; E. Henschens "Sjukdomarnas Historia"; Ulf Högbergs "Svagårens Barn"; Gunnar Lagerkranz "Svenska Sjukdomsnamn i Gångna Tider"; G.J. Ljungqvists "Om Sjukdomsbot och Mediciner"

samt Carl-Herman Tillhagens "Folklig Läkekunst". I flera av dessa skrifter finns utförliga referat av 1700-talets medicinska facklitteratur.

TABELLEN

Under perioden 1749-1773 innehöll tabellen över dödsorsaker trettio-tre olika rubriker. År 1774 ägde en förändring av tabellen rum. Den fick då fyrtiofyra olika rubriker. År 1801 ändrade tabellen åter utseende. Under många av rubrikerna registerades bara ett litet antal dödsfall. Av praktiska skäl, samt för att underlätta jämförelser med Bengt Lindskogs genomgång av dödsorsakerna i Skåne, har jag valt att följa hans reduktion av antalet rubriker (Lindskog, 19). På detta sätt erhålles sjuutton dödsorsaksrubriker (se tabell 1).

DIAGNOSTISERINGEN

Tabellerna fylldes ursprungligen i av prästerna. Förutom regementsfältskären på Frösön och bruksfältskären i Huså fanns inga läkare i länet och prästerna var i de flesta fall tvungna att själva bedöma dödsorsakerna (Wichman, 1962). Alla vanliga sjukdomar fanns emellertid beskrivna i tidens många medicinska handböcker och sådana fanns i de flesta församlingar. En viss medicinsk utbildning ingick också i prästutbildningen.

Det är i och för sig troligt att enstaka dödsfall kan ha feldiagnostiserats av prästerna. Men detta har inte skett i en omfattning som påverkat tabellernas tillförlitlighet. Det har också visat sig att inga systematiska avvikelser, som kan föras tillbaka på prästerna, kunnat observeras mellan de sockenvisa tabellerna.

1a SMITTKOPPOR

Kopporna kom till Sverige på allvar först under 1700-talet, men blev då snabbt ett stort hot mot folkhälsan. Sjukdomen kulminerade under tioårsperioden 1792-1801 då 44.000 svenskar dog i smittkoppor. Efter det att smittkoppsvaccination blev vanlig i början av 1800-talet trängdes sjukdomen raskt undan.

Den genomsnittliga dödligheten i länet i koppor var 2 promille, men på grund av sjukdomens utpräglat epidemiska karaktär var variationerna stora mellan olika år. De år då kopporna uppträdde stod de för en mycket stor del av dödligheten. Smittkoppor drabbade i första hand barn och genomliden smitta gav sedan immunitet. Ungefär tre fjärdedelar av de som dog i koppor var under fem år gamla och över 90 % var under tio år gamla.

Större epidemier drabbade länet åren 1752-53, 1760, 1766, 1769, 1774, 1795 och 1801. Något tydligt mönster i sjukdomsspridning har inte kunnat fastslås. Tidvis var epidemierna lokala, i andra fall kunde de

1828/18

Madame ^{kyrkan}
 Höfvens ^{kyrkan} Sundins ^{kyrkan} hustru Brita Jons
 dotter fören ^{kyrkan} Sunne socken och Norrby socken, hvilken
 blifvit anordnad och befröjd Vaccinationer
 inom Sunne socken, till af den anledning blifvit
 undersöfd och konstad af Vaccinera, samt bevisat
 sig äro fullkomlig berouad och skicklig i att
 på egen hand Vaccinera, hvarvid och Sunne äliggits
 iakttaga all hvad en Vaccinationens tillhåll orolig
 hvarf skrifte Mediga Professorer för Vaccination
 i Acten af d. 6. Nov. 1816. och constitutionens Salides
 Madam ^{kyrkan}
 Höfvens ^{kyrkan} Brita Jons ^{kyrkan} dotter i Norrby socken och hvarv
 på egen hand och befröjd blifvit Vaccinationer
 inom Sunne socken. Hvilket Sunne hvarvid
 till hvaris vordit och vordit

Konungshuset
 20. 17. Januari 1828

P. Rissler
 Provinsialläkare

Intyg utfärdat av provinsialläkaren Pehr Rissler för Göran Sundins hustru Brita Jonsdotter att hon på egen hand och eget ansvar fick utföra vaccinationer inom Sunne socken.

ÖLA, kyrkomålarfamiljen Sundins arkiv, vol. III:2.

TABELL 1
 Gruppering av dödsorsakstabellernas rubriker (enl. Lindskog, 19)

Grupp	Dödsorsaksbenämning 1749-1773	Dödsorsaksbenämning 1774-1801
1	Kåppor och Mässling	
1a		Kopper
1b		Mässling
2	Bröstsjuka och Lungsot	
2a		Lungsot
2b		Håll och Styng, Bröst-Feber
3*	Håll och Styng	Hals-Fluss; Spetälska; Venerisk Sjukdom
4	Hetsig Sjukdom och Brännsjuka	Hetsig-Feber, Brännsjuka
5	Fläckfeber och Smittosam Sjuka	Röt- och Fläck-Feber
6*	Mage- och Bukref	Inspärradt Bräck; Bukref, Colik och Förstopning
7	Rödsot	Rödsot
8	Gulsot	Andtäppa, Magflen, Gulsot
9	Tvinsot och Mjält-sjuka	Trånsjuka och Tvinsot
10	Fråssa	Frossa, Omväxlande Feber
11	Vattn-sot	Wattusot
12	Ålderdom och Bräcklighet	Ålderdoms bräcklighet
13	Barnsbörd	Barnsbörd
14*	Okänd Barn-sjuka	Barn Hiertsprång, Ryckn. Tandpl.; Strypsjuka; Scharlakans- och Nässelfeber; Älta och hård Mage; Maskar; Likmask eller Barnkräfta; Risen och Ängelska siukan; Oangifven siuka
15	Kikhosta	Kikhosta

forts.

16*	Pästen; Sten- och Njur-Passion; Blodstörtning; Rosen, Podager och Skörbjugg; Kallbrand och Kråsvetan; Ledvärk och Torrvärk; Slag, Stickfluss och Brådöd	Niur och Blåsesten; Hetsvulst, Rosen, Kallbrand; Slag, Stickfluss, Brådöd; Blodhostning, Förblödning; Gickt, Ledvärk och Torrvärk; Dragsiuka; Fallande sot; Skörbjugg; Fulsår, Fistlar och Benrötskador; Kräfta; Qvinnors blodgång; Frisel
17*	Qvafde af Ammor eller Mödrar; Barnemord; Mördade; Af hunger och otjenlig Spis; Drunknade; Omkomne under Isen; Frusna til Döds; Omkomne af Oos; Sjelfmördare; Som lidit Dödsstraff; Döde af vådelige tillfällen	Vatnskräck, af rasande diurs bett; Olyckshändelser

* ;- anger att det är fråga om olika rubriker, som sammanförts här.

spridas över hela länet, vilket kan tyda på att sjukdomen haft endemisk karaktär.

1b MÄSSLING

Både mässling, scharlakansfeber, vattkoppor och röda hund förväxlades tidigare med smittkoppor. Före 1875 kom mässlingsepidemierna nästan alltid utifrån och uppträdde ganska regelbundet med tre till fem års intervaller. Bara några få mässlingsepidemier är emellertid kända från Jämtlands län. Våren 1752 gick mässling i norra kontraktet, hösten och vintern 1765 rasade sjukdomen i Lit, Ström och Hammerdal. Eventuella dödsfall under dessa epidemier är i tabellerna redovisade under gemensam rubrik med koppor. Under mässlingsepidemin 1794 dog arton personer, de flesta hemmahörande i Sunne, Bergs och Ovikens socknar. Av dessa var tio under ett år och ytterligare fem var mellan ett och fyra år gamla. Den genomsnittliga dödligheten i mässling var låg, knappt 0,2 promille.

2 LUNGSOT, BRÖSTSJUKA OCH BRÖSTFEBER 2)

Förutom lungtuberkulos och samtidig lungsäcks- och lunginflammation omfattar rubriken även andra sjukdomar med smärtor i hjärtat, förändringar i hals- och bröstkotor, sår i tolvfingertarmen, gallsten mm som symptom.

Under perioden 1749-73 stod lungsot och bröstsjuka för 8,6 % av alla dödsfall i länet - en mortalitet på 1,6 promille. Under den följande perioden stod lungsoten för 3,2 % av alla dödsfall - en dödlighet på 0,6 promille. Hela nedgången beror sannolikt inte på den förändring av tabellen som ägde rum 1774. Någon motsvarande ökning av mortaliteten under rubriken håll och styng skedde inte.

Antalet döda i lungsot och bröstsjuka ökade inte dramatiskt i samband med nöd- och missväxtår. Över 70 % av dödsfallen drabbade personer över trettio år. Bara en liten andel av dödligheten fanns i åldersgruppen under fem år och andelen minskade under slutet av 1700-talet. Med tanke på att tidens medicinska facklitteratur framhöll att framför allt spädbarnen var en utsatt grupp, är detta något förvånande.

3a HÅLL OCH STYNG

Under denna rubrik finner vi dödsfall i lunginflammation samt andra sjukdomar med smärtor i bröstet som ett huvudsymtom.

Håll och styng var en av de vanligaste dödsorsakerna i Jämtland och Härjedalen och stod för ca 15 % av alla dödsfall. Under perioden 1749-73 var mortaliteten drygt 3 promille, under den följande perioden sjönk den till 2 promille. I kontraktstabellerna är variationerna i dödlighet år från år ganska små. Av prosternas anteckningar framgår dock att sjukdomen ofta bara hade en lokal spridning och då slog hårt i de bygder där den drog fram. Under 1790-talet var dödligheten i håll och styng nästan dubbelt så hög i Härjedalen som i norra Jämt-

land. Håll och styng drabbade ung och gammal, man och kvinna lika hårt.

3b HALSFLUSS, SPETÄLSKA OCH VENERISK SJUKDOM

Dessa sjukdomar stod för en mycket liten del av dödligheten - i genomsnitt bara 0,1 promille.

4 HETSIG SJUKDOM OCH BRÄNNSJUKA

Under denna rubrik finns olika typer av febersjukdomar med häftigt förlopp, bland vilka den viktigaste kanske är influensen.

Dödligheten var tre gånger så hög 1749-73 som 1774-1801. Förutom år 1773, då dödligheten var över 6 promille, tycks länet dock ha varit förskonat från stora epidemier med många dödsfall. Lokalt uppträdde emellertid både influensa och gallfeber som epidemier.

Sjukdomarna fick dödlig utgång framför allt för personer i medelåldern. Nästan 70 % av alla dödsfallen fanns i åldersgruppen 15-60 år. Dessa åldersklasser var i övrigt de som bäst klarade sig undan sjukdomar. Lite drygt hälften (55 %) av de som dog var män.

5 FLÄCKFEBER, RÖTFEBER OCH SMITTOSAM SJUKA

Fläckfeber är ett äldre namn på fläcktyfus, men under rubriken finns också andra sjukdomar som kan ge upphov till vävnadsdöd.

Dödligheten i fläck- och rötfeber var mycket låg i Jämtland och Härjedalen. Under perioden 1749-73 var den genomsnittliga dödligheten inte mer än 0,1 promille och den översteg inte något år 0,3 promille.

Från början av 1770-talet är en rötfeberepidemi känd. Prostanteckningarna omtalar rötfeber i Rödön, Föllinge, Aspås och Näskott under 1771, och i Offerdal, Alsen, Mattmar, Brunflo, Undersåker, Föllinge, Ås, Aspås och Ragunda under 1772. Året efter spred sig sjukdomen söderut till Sunne, Revsund, Sveg och Hede. Denna rötfeberepidemi skördade dock få dödsoffer.³⁾

Även under perioden 1774-1801 var mortaliteten låg, bara 0,2 promille i genomsnitt. En stor epidemi i södra kontraktet 1781 och 1782 resulterade emellertid i en dödlighet på 5,5 respektive 4,8 promille. Fläckfeber drabbade båda könen och alla åldrar lika hårt.

6 MAGE- OCH BUKREF, INSPÄRRADT BRÄCK, KOLIK OCH FÖRSTOPPNING

Rubriken täcker in dödsfall i olika former för magåkommor utom diarréer. Även om "magsvedan" enligt bl a Hagström var den vanligaste sjukdomen i länet (Hagström, 1960:96f), stod den inte för mer än 3 % av alla dödsfall, en mortalitet på 0,5 promille. Över 70 % av de som dog i mag- och bukref var över trettio år gamla. Båda könen drabbades lika hårt.

7 RÖDSOT

Rödsot var i huvudsak benämningen på dysenteri, men omfattade sannolikt också andra epidemiska diarréer. Sjukdomen var utpräglad epidemisk, med stora svängningar i dödstalen. Men även under epidemier åt och drack folk vanligen ur samma kärl som de sjuka, använde samma kläder som de och låg i samma säng. Hagström, som förordnades att ingripa mot farsoten, har beskrivit hur de sjuka på grund av smärtan "med vånda krupit på händer och fötter omkring väggarna i sina hus, varest de ynkligen jämrat sig". (Hagström, 1960:101)

Den genomsnittliga mortaliteten var under perioden 1749-1773 inte mer än 0,4 promille, för perioden 1774-1801 var den 1,6 promille.

En epidemi gick över södra kontraktet 1752 då 8,5 promille av befolkningen dog. En ny epidemi drabbade länet 1772-73 då smittan dels hade kommit in över Sveg och Hede, dels till Åre från Norge. Den värsta epidemin drabbade södra kontraktet 1785. Då dog nästan 3 % av befolkningen - 394 personer - efter att flera års svaga skördar kulminerat i missväxt 1784.

Rödsot drabbade främst barn, dock synes spädbarnen ha klarat sig ganska bra och bara 6 % av de som dog i rödsot var under ett år gamla. Antagligen har amningen skyddat de minsta barnen mot smittan. Nästan 50 % av de som dog var mellan ett och tio år gamla.

8 GULSOT, ANDTÄPPA OCH MAGFLEN

Gulsot stod under perioden 1749-1773 bara för 0,5 % av alla dödsfall, dvs i genomsnitt ett till två per år. Under perioden 1774-1801 stod dessa sjukdomar för 2,9 % av alla dödsfall, en mortalitet på ungefär en halv promille. Dödsfallen drabbade främst personer över trettio år.

9 TVINSOT, MJÄLTSJUKA OCH TRÅNSJUKA

Som folklig benämning stod mjältsjuka och trånsjuka för svårmod ända till självmordet, medan tvinsot närmast betydde avtyning, försvagning och förtvining. Sjukdomarna stod inte för någon större andel av dödligheten i Jämtland och Härjedalen. Mortaliteten var ungefär 0,5 promille och utan större variationer år från år. Under perioden 1749-1773 var andelen nästan dubbelt så hög i södra som i norra kontraktet, men skillnaden utjämnades längre fram på 1700-talet. Sjukdomen fick dödlig utgång främst för personer över trettio år och drabbade män och kvinnor ungefär lika hårt.

10 FROSSA OCH OMVÄXLANDE FEBER

Frossan eller malarian, var den minst vanliga dödsorsaken i Jämtlands län, vilket inte är särskilt uppseendeväckande med tanke på att sjukdomen trivs bäst i varma och fuktiga områden. Mortaliteten låg på 0,05 promille, eller 0,2 % av alla dödsfall.

11 VATTENSOT

Vattensot tillhör de benämningar som i själva verket anger symtom orsakade av andra sjukdomar, i detta fall åkommer i lever, mjälte, mage eller tarmar. Vattensoten var ständigt närvarande i Jämtland och Härjedalen under perioden. Den tillhörde emellertid inte någon av de vanligare dödsorsakerna och den genomsnittliga dödligheten låg på ungefär en halv promille eller 2,5 % av alla dödsfallen. Eftersom siffrorna är så små har inga större variationer kunnat noteras. Att sjukdomen dock förekommit antyder en prosterianteckning om att många drabbades av vattensot i Kall sommaren 1769.

Över 80 % av dödsfallen i vattensot drabbade personer över trettio år, och drygt 40 % personer över sextio år. Kvinnorna stod för drygt 60 % av dödsfallen och dominerade framför allt i åldersgruppen över sextio år - där kvinnorna för övrigt också var i klar majoritet i befolkningen. Detta skiljer sig på ett anmärkningsvärt sätt från vad Lindskog funnit i Skåne (Lindskog, 19). Där var antalet dödsfall bland kvinnor ungefär dubbelt så högt som bland männen, och de flesta offren befann sig i åldersgruppen tio till tjugo år.

12 ÅLDERDOMSBRÄCKLIGHET

I Jämtland och Härjedalen var ålderdom och bräcklighet den utan tvekan vanligaste dödsorsaken och stod för ungefär 18 % av alla dödsfall. Nästan hälften av alla dödsfall i åldersgruppen över 60 år uppfördes under denna rubrik. Nästan var fjärde kvinna i länet dog av ålderdomsbräcklighet, medan bara ungefär var åttonde man fick en sådan naturlig död.

13 BARNSBÖRD

Dödligheten i barnsbörd, i de flesta fall antagligen barnsängsfeber, låg på i genomsnitt 0,3 promille av befolkningen (inklusive den manliga delen). I genomsnitt dog elva kvinnor på tusen födselar i södra kontraktet, i norra var det fjorton dödsfall på tusen födselar. Variationerna under åren var ganska små och enstaka toppar i dödlighet - som t ex 1785 i södra prosteriet då 2,9 % av de födande kvinnorna dog - kan sannolikt förklaras som tillfälligheter eller som resultat av andra sjukdomar. Alla dödsfallen inträffade naturligt nog i de fertila åldrarna. Tre av fyra som dog i barnsbörd var emellertid över trettio år gamla.

14 OKÄNDA BARNSJUKDOMAR

Små barn som dött i sjukdomar utan tydliga symtom har sannolikt registerats under denna rubrik. Med stor säkerhet kan vi här återfinna bl a hela den spädbarnsdödlighet som berodde på otillräcklig och olämplig föda. Hög dödlighet i okända barnsjukdomar utmärkte situationen i Sverige före den stora demografiska omvandlingen under 1800-talets början.

Även om spädbarnsdödligheten i Jämtland och Härjedalen hörde till den lägsta i landet under 1700-talet, var de okända barnsjukdomarna en av de vanligaste dödsorsakerna.

Under perioden 1749-1773 stod de för 12 % och under den följande perioden för 15 % av alla dödsfall i länet, dvs en mortalitet på ungefär 2,5 promille. Av de döda var över 80 % under ett år gamla och 12 % mellan ett och fem år. Efter 1774, då rubriken preciserades, registrerades också några dödsfall bland vuxna här. Nästan hälften av alla dödsfall bland spädbarn utgjordes av de okända barnsjukdomarna. Dödligheten i okända barnsjukdomar var något högre i norra än i södra kontraktet.

15 KIKHOSTA

Kikhosta är en typisk barnsjukdom med epidemiskt förlopp. Under mitten av 1700-talet drabbades landet av sexton svåra kikhostår då nästan 3 % av befolkningen dog.

Den totala dödligheten i Jämtland och Härjedalen var ganska låg, ungefär 0,5 promille eller 2,5 % av alla dödsfallen. Två tredjedelar av de som dog i kikhosta var under ett år gamla, 27 % var mellan ett och fem år gamla och bara 7 % var äldre än fem år. Hårda kikhostår i länet var 1757, 1770-71, 1782 och 1801. Dessutom förekom en rad lokalt begränsade epidemier.

16 ÖVRIGA SJUKDOMAR

Sammantaget står de sjukdomar som sammanförts under denna rubrik för omkring 7 % av alla dödsfall. Mortaliteten var i genomsnitt 1,5 promille och utan större variationer år från år eller mellan olika regioner i länet. Framför allt var det vuxna personer som drabbades.

17 VÅLDSAMMA DÖDSFALL 4)

De våldsamma dödsfallen, varav de flesta var rena olyckor, stod för ungefär 3 % av dödligheten - en mortalitet på ca 0,6 promille. Nästan 70 % av dödsfallen drabbade män. Ungefär vart fjärde ett spädbarn, men i övrigt drabbades alla åldersgrupper lika hårt.

SJUKDOMSSPRIDNINGEN

De flesta dödsfallen i Jämtland och Härjedalen under 1700-talets slut berodde på sjukdomar som var ständigt närvarande - eller på den höga ålderns naturliga orsaker. Men ungefär vart fjärde dödsfall berodde på en epidemisk sjukdom⁵⁾ och epidemierna stod utan tvekan för de toppar i dödligheten som då och då uppträdde. Epidemierna hade också stor betydelse för befolkningsutvecklingen eftersom en mycket stor del av deras offer var barn.⁶⁾

Även om dessa sjukdomar hade ett epidemiskt förlopp är det inte alls självklart att de alltid fördes till länet utifrån. Man kan tänka sig att det i vissa fall rörde sig om ständigt närvarande sjukdomar som kunde flamma upp när en tillräckligt stor andel av befolkningen saknade immunitetsskydd. För att något belysa detta problem har jag genom sockentabellerna försökt följa några större epidemiers spridning.

RÖDSOT 1784-86

De första dödsfallen inträffade i Oviken 1784. Därifrån spred sig epidemin mot norr och öster. 1785 slog farsoten till med fruktansvärd kraft, framför allt i Storsjöbygden och i delar av Västjämtland. Året efter dröjde den bara kvar i ett par socknar i östra Jämtland.

Förutom det att den först uppträdde inne i länet ansluter spridningen av epidemin tämligen väl till det som var handelsleden genom Jämtland mellan Bottenhavet och Atlanten.

RÖDSOT 1797-98

Epidemins första dödsfall uppträdde ungefär samtidigt på olika håll inne i länet (Revsund, Myssjö och Ås). År 1798 uppträdde rödsoten i Västjämtland, där ca en procent av befolkningen dog. Ingenting tyder emellertid på att epidemin spridits västerut från centrala Jämtland, utan den har sannolikt antingen trängt in västerifrån eller uppstått självständigt i västra Jämtland. Följande år var länet förskonat från dysenteri.

RÖTFEBER 1771-73

Epidemin skördade sina första offer i centrala och sydvästra Jämtland. Fläcktyfusen spred sig sedan ungefär som ringar på vattnet. Den tycks emellertid inte ha spridit sig från sydvästra Jämtland till västra Härjedalen, även om uppgifterna här är osäkra. Däremot fanns rötfebern i östra Härjedalen, men inte i östra Jämtland. Sannolikt har rötfebern kommit till östra Härjedalen från Hälsingland. Också det höga dödstalet i Fjällsjö torde ha hört samman med epidemispridning österifrån. Rötfeberepidemin kulminerade 1773 med dödsfall i hela men framför allt södra Härjedalen, samt i centrala, södra och västra Jämtland.

RÖTFEBER 1781-83

Epidemin började i Storsjöbygden med en utlöpare till Offerdal. Året efter hade rötfebern spridit sig i ett större område kring Storsjön samt i Västjämtland. Dessutom uppträdde rötfeber i Fjällsjö, dit den sannolikt kommit österifrån. Återigen uppträdde en epidemi i östra Härjedalen utan synligt samband med epidemin i övriga länet. År 1783 hade fläcktyfusen trängts tillbaka och fanns bara kvar på enstaka orter.

KOPPOR 1752-53

Denna epidemi slog med våldsamt kraft till ungefär samtidigt i hela länet och varade i två år. De byar och socknar som klarade sig bra första året drabbades hårt det nästa, och vice versa.

KOPPOR 1800-01

Denna epidemi uppvisar ett tydligt spridningsmönster från öster till väster. Delvis följde spridningen huvudleden genom länet, men kopporna spred sig också till områden på sidan om denna. Första året slog kopporna till i sydöstra Jämtland, Storsjöbygden och östra Härjedalen. Året efter fanns epidemin kvar i Storsjöbygden och i Härjedalen. Den hade dock lämnat Östjämtland medan däremot många offer skördades i Västjämtland.

Redan denna översiktliga genomgång av hur några epidemier spreds visar att man inte kan tala om ett enda spridningsmönster.

Underlaget är visserligen bristfälligt eftersom många av de sockenvissa tabellerna saknas, men det tycks vara klart att norra Jämtland drabbades av epidemier på ett helt annat sätt än övriga länet. Mycket tyder på att också Härjedalen, och speciellt östra Härjedalen, hade ett annat spridningsmönster för epidemierna. Detta antyder i sin tur att kontakterna mellan å ena sidan centrala Jämtland och å andra sidan Härjedalen respektive Nordjämtland var sparsamma. Å andra sidan kan vi av spridningsmönstren finna tecken på att kontakterna mellan Storsjöbygden och Östjämtland och, framför allt, mellan Storsjöbygden och Västjämtland var täta och omfattande.

Många epidemier tycks ha haft sin början inne i länet, i de flesta fall i Storsjöbygden. Att Storsjöbygden, med sin relativt stora befolkningskoncentration och sina många kontakter utåt, drabbades hårt och tidigt av epidemier är inte förvånande. Att de första dödsfallen uppträdde där behöver således inte betyda att sjukdomen uppstod där, även om frånvaron av dödsfall i socknar vid länsgränsen kan tyda på att det rör sig om endemiska härdar som flammade upp.

UTVECKLINGEN UNDER 1800-TALET

Tabellverkets dödsorsakstabell ändrade utseende och sjukdomsbenämningar 1801. Sedan ändrades tabellen flera gånger i relativt snabb följd. Detta har försvårat en mer detaljerad och systematisk jämförelse med materialet från 1700-talet. Men redan en översiktlig genomgång av tabellerna fram till 1845 visar entydigt på en förbättrad folkhälsa i länet.

Den allmänna dödligheten sjönk med ungefär fem promille under 1800-talets fyra första decennier. Framför allt var det kopporna, som

Ett gammalt recept från 1800-talet.

Jordvatten mot Slaganfall.

Man hämtar jord från kyrkogården.
Som kokas i 30 minuter, tag så pass mycket
vatten så de blir till 2 liter. När ni bryter
smörjningen, tages medje delen av flaskans
innehåll i en skål, tag en liten tyffbit
småj med, bryta upp i huvudet stryk
nedåt fjätterna. (Men ej under fjätterna
och inuti henderna.) Så tages in en
sked var gång. Första veckan smörjes
3 kvallar i rad. Nästa vecka tages andra
flaskans innehåll, och gör på samma sätt.

Men kom ihåg att flaskan får ej stå
över natten i sår-sammät, så får ni ej gå i
dörarna den smörjningen är brytat, sätt
ut flaskan först, om det är något kvar i skålen
slås det i ungen, bröns upp. Men samma
skål och duk användes hela tiden. Sen
en tid ha gott, och hen eller hon tycks bli lättare
så får ni komma hämta en liten till, för de ska
vara 3 gånger behandlingen & 3 liter.

Narit Göransson Rise

Född Abrahamson den 19-2-1837

Loekenstugan Ende Opperdal.

Vård

Ett recept på jordvatten att användas vid slaganfall. Detta slagvatten
skall ha använts sista gången 1922.

FISKET 1785

Tiden domineras av instängningsfiske, ljustring och krokfiske. De Härjedalska och jämtska sjöarna lämpade sig bra för notfiske på grund av den sparsamma vattenvegetationen och fria stränderna. Framförallt i vattendrag förekom fiske med mjärddar och tinor. Ljustring från båt med eldbloss lär ha förekommit liksom uttring med dunkrokar.

De vanligaste insjöfiskarna - öring, röding, harr, sik, gädda och aborre - fiskades. Fisket kan betraktas som husbehovsfiske.

Redan under 1700-talets andra hälft började man klaga på de försämrade fisket i sjöarna i flera socknar. Ett speciellt fiske som förekom på vissa platser i Härjedalen och Jämtland var pärlfisket. Eftersom det krävdes stora mängder musslor för att hitta en enda pärla hotades musslorna ständigt av utrotning.

JAKTEN 1785

Fångsten med giller och fällor kompletterades under denna tid i allt större utsträckning med jakt med lodbössor. Under "Lodbössornas tid" effektiviserades jakten på vildren, bäver, älg m m, vilket ledde till en kraftig decimering av dessa djurstammar.

Lagstiftningen fridlyste flera djur, t ex älg och skogsfågel, 14 mars - 29 juli. Dock är det tveksamt om lagen efterföljdes i Jämtland/Härjedalen. Av gammal hävd tog man för sig i skogen oavsett när, vad eller var man befann sig.

Jakten var en viktig del i självhushållet. Vildren, älg, hare och skogsfågel gav kött. I viss mån även björn och bäver. Pälsdjur som räv, varg, utter, mård, lekatt, o s v gav ekonomiskt tillskott. Skottpengar förekom på större rovdjur och en del rovfåglar.

Fångsten med giller och fällor var fortfarande mycket viktig. Älgen fångades med fångstgrop eller självsjott. Skidjakt med spjut på skarsnö förekom både när det gäller vildren och älg. I stort sätt alla mindre däggjur och fåglar jagades med flakar, saxar, bås, tanor, burar, snaror m m.

JORDBRUK OCH BOSKAPSSKÖTSEL I HÄRJEDALEN UNDER 1700- TALETS SLUT.

Sammanställningen bygger i huvudsak på

Schissler "Herjeådalens Hushållning" 1750-60.

Rissler "Anteckningar om Jemtlands län".

Hagström "Jemtlands oeconomiska beskrifning", 1749.

Ekonomiska beskrivningar och reseberättelser från tider som dessa, är dock ibland motsägelsefulla och måste tas med en nypa salt, då de ju ibland är skrivna i propagandasyfte och av utomstående betraktare.

Olof Högman ger i "En härjedalsbok" mycket personligt och insatt en beskrivning utifrån sin egen uppväxt och familj på gården Högen i Lillhärda, en granngård till länsman Herdells. Dock, här är tiden framme vid 1800-talets mitt.

Sam Oven Jansson: "Måttordbok" ger mycket kött på benen beträffande krångliga termer.

Klimatet

Klimatet i Härjedalen är hårt och gör jordbruket riskabelt. Skörden blir ofta dålig och grödan skadad, och säd måste på en del håll årligen köpas.

Jorden är bördig men stenig. Svartmyllan är god medan leran är klen. Man gödslade med spillning uppblandad med hackat grannris och myrjord. Sandmarker har hitills legat orörda, då de är mer blottställda för frost. (De som inte ligger mot väster kan besås vart tionde år ibland sägs det).

Avkastningen tycks ha uppgått till 5-8 kornet, normalgoda år. Enligt en uppgift är säden ofrusen endast vart 15:e år (?).

(Svartfrusen säd smakar sämre än söndermalen bark. Även i goda år blandas sådor, agnar och barkmjöl med i mjölet. Detta kan bero på både god hushållning och smakens tillvänjning vid det beska).

Det bästa kornet sparades till utsäde.

Boskapsskötseln "drives med idoghet och fördel" och tycks vara väl utvecklad. Uppgifter förekommer om stor avsalu årligen av kreatur, smör och ost.

Åkerbruk

Tvåskifte var brukligt, dvs halva arealen såddes och halva lades i träda. Ibland såddes säd i två år och åkern lades i träda det tredje. På trädan kunde ibland sås ärtor. Trädet kördes annars två gånger/sommar, dels kort efter midsommar, dels i Balsmästiden.

Gräsvallar övergick ibland i lindor, dvs självsådda ängar. Trädorna var för det mesta steniga och betades ibland av får och svin.

Få äger plog. Harv, som i alla hörn ledar sig, och årder är vanliga redskap.

Stenrösen låg tätt, endast 15-20 alnar emellan. Dessa samlade snö som smälte sent och gjorde jorden sur och säden svag.

En del tvångsdikning och stenkörning pålades allmogen av landshövding Örnsköld men detta tycks ha runnit ut i sanden i och med hans avgång.

För vårsädet gödslades på första snön och för höstsädet om sommaren. Gödseln uppblandades med sönderhackat gran- och tallris samt gyttja från myrar och kärr.

Åkern uppkördes med årder (eller eventuellt plog), kornet såddes i den öppna fåran och nedharvades med åkerharven. Därefter vältades åkern eller så hackade man sönder större klumpar för hand. Sådden skedde i april-maj och tog en vecka varefter ca 14-15 veckors mognad krävdes.

Före 1780 var tiondet en årlig skördeuppskattning men därefter en fast avgift. Denna reform skedde med allmogens medgivande och gav antagligen en skattelättnad.

Före reformen hade nämligen en tid provats en metod där den som gjorde den årliga uppskattningen hade del i det indrivna tiondet.

Missväxt

1739-42, 1764-65 och 1771-72 var svåra missväxtår att minnas.

1781 var likaså ett svårt år. 1782 hade en sträng och snörik vinter men 1783 skedde en återhämtning.

1784 blev det värsta året i mannaminne, dvs sedan 1742, med kall sommar, omogen säd som frös redan 26 augusti, 2 september och 9 september. 16 september frös allt som stod oskuret.

1785 är ett hjälpligt år. Kall och kort sommar ger dock inte så gott resultat som väntat. (25 september kommer två dagars snö och stark blåst). Stora hjälpinsatser från kronan måste sättas in under sommaren 1785.

En del spannmål fås som lån på sedvanligt vis. En del måste även ges som gåva, något som aldrig förut skett.

Spannmål

Utsädet på de enligt skattelängden nio största gårdarna, med en storlek på 3-9 trög, uppgick till 14-28 kappar. Till ett helt hemman räknades två tunnor utsäde.

Sädens mognad beror på tjänligt väder i röt månaden och vacker höst i september. 14 dagars värme med ljumma nätter i augusti påskyndar mognaden. Efter 3:e september vinnes ingen mognad.

Skära användes i stället för lie eftersom stubben blir längre och detta ger bra gödsling.

Det norrländska klimatet sägs ge vete och råg tunnare skal och vitare kärna.

Korn

är den absolut vanligaste grödan som hela ekonomin bygger på.

Råg

Höst eller vinterråg såddes i mindre skala på svedjeland men eftersom det fanns mest tall i skogen blev svedjorna dåliga. Svedjorna blir bättre om där vuxit gran.

Havre

nämns ibland men tycks vara ovanligt.

Skörd

Männen mejade och de övriga band fram till dagens slut. Andra dagen uppsattes gårdagens kärvar på snesor. Detta pågår fram till frukost, därefter fortsätter mejande och bindande. Skörden sker när säden mognat, ca 12-15 veckor efter skörd dvs ungefär i augusti (-september). Mer om skörden finns att läsa i Högman, "En Lillhärda-bok" sid 114 ff

Tröskning

Man tröskade allmänt med slaga. En eller annan hästdragen tröskmaskin tycks dock ha börjat användas.

Männen slår med slaga, kvinnorna risslar, sållar och kastar säden. Arbetet är svårt, tungt och ansträngande och det är besvärligt att hålla takten. Arbetet började ofta vid 3-4 tiden på morgonen. Enligt en uppgift pågick tröskningen ibland hela vintern eftersom man tröskade vad som för tillfället behövdes i hushållet.

Med slagan slås säden lös från axet. Risslingen avskiljer halmstrån och andra större föremål.

Inför kastningen samlas all säd i en hög i logens ena ände. Med ett sop-skyffelliknande redskap kastas säden till motsatta sidan och faller i olika högar pga sin egen tyngd.

Stridsäden som är tyngst flyger längst. Slösäden hamnar i mitten och agnarna närmast kastaren. Stridsäden sållas och ger vid ytan sämre kvalitet som tillsammans med det bättre av agnarna blandas med slösäden. Den bästa säden användes oftast till utsäde kommande år.

Uppgifter finns om att även bark tröskades.

Övriga grödor Lin

Om linet sägs att det trivs dåligt. Landshövding Örnsköld med fleras försök att sprida linet i Jämtland nådde inte hit. Härjedalen hörde till Gävleborgs län.

Hampa

Sås av inhemskt frö på samma åker år efter år. Propaganda förs för bl a livländskt frö. Även hampan "trivs mindre väl i Härjedalen".

Potatis

Potatis nämns i många sammanhang men tycks ha varit rätt exklusiv. Många har försökt att införa den men den väntas inte slå igenom förrän efter 1780-talets nödår.

Humlegårdar

De flesta vårdar sig om humlen, och det finns skyldighet enligt lag att hålla humlegårdar på varje hemman. Humlen håller borta mask på buskar och växter.

Köksväxter

Kryddgårdar finns hos en del ståndspersoner. Kål och rötter planteras endast få.

Gråärtor

Dessa såddes sparsamt på trädesgårdet i Härjedalen. De var köldkänsliga.

Bete

Dåliga myrar och floar, ljunghedar och skogsmark nyttjas som bete. Även fjällsidor med rönn björk och gran. Dessa områden ger bättre bete. Korna går ibland 3/8 mil dagligen för föda.

Slätter

Stor mängd änges och hårdvallsslätter och starrmyrar. Dessa bärgades ibland endast vart 4:e år. Slättermarken låg ofta 2-6 mil bort från gården och mycket arbete gick åt till hemforslandet. Slättermarkerna gödes av fäbodspillningen varje år, genast om hösten. Slättern påbörjades måndagen efter tredje böndagen (mitten av juli) med myrslätter i ca en vecka, därefter ängena. Detta tog tillsammans ca en månad. Sedan gick man hem och slog inägor m m. Därefter vidtog skörden och sedan mera utslätter vid behov. Männen slår och hässjar, kvinnorna räfsar. På morgonen innan dagen gått ur gräset kan även kvinnorna hjälpa till att slå. Höet vinterförvarades på skogsängarna i lador och på myrarna i vinterhässjor.

Mer om slätter i Högman, "En Lillhärdalsbok", sid 113 ff.

Lövtäkt

Mellan midsommar och myrslätter skulle en del av lövtäkten utföras. I övrigt skedde den huvudsakligen under sensommar och förhöst. Sälg var lättrepät men asp var värdefullare och svårare att repa. Rönn måste plockas. Björk skars och bands till kärvar som hässjades och kördes hem på vinterföre.

Mossatäkt

Denna kom efter lövrepningen.

Vitmossa plockades för hand medan gråmossan rivs med "mosshärrva" (en räfsa). Lassen gjordes på plats och hemforslades vintertid.

Enligt en annan uppgift sägs: Vitmossan växer på "skalloga berg" med gles skog. Den är mörkt grå och har slingrande rötter och är ungefär 1/2 aln hög. Den tages med spade i skärvor om 1 alns längd och 1/2 alns bredd. Dessa torkas och hemforslas vintertid. (Osäkert är om de olika mossarternas identitet).

Tallbark

Den togs på försommaren. Man högg ner trädet och skalade av barken som sedan rensades och hässjades.

Den kunde sedan tröskas och användas att dryga ut mjölet.

Veden togs till eldning

Ved

Höggs med yxa. Stocksågen är ännu okänd.

Skogen användes i huvudsak till husbehov. Ingen avsalu förekom.

Övriga skogsarbeten: se Högman, "En Lillhärdbok", sid 110 ff.

Underlag till kurskap
om kläddräkten i
Själlbördal.

(eg. koncept till liten skrift
som ännu är otvunnet)

Titta även på bropp-
teckningarna efter
Hans Rolfsson (1763) och
Christina Rolfsdotter (1819)
under rubriken Husgeråd
och inredning.

Kvinnor och
Skopors lön.

Kläder i
Jämtland och
Häradalen
under 1500 år

Damningarna

MEST DRÄKTA

I läns museets stora textilsamling finns ca 1600 klädesplagg. Håri ingår dräkttillbehör, t ex skor, spännen, brudutstyrlar och väskor. Samlingen ger tyvärr ingen heltäckande bild av dräktskickets utveckling i Jämtland och Härjedalen. Före 1700-tallets mitt finns ingenting bevarat. Tyngdpunkten ligger på borgeilig kvinnodräkt från tiden 1880 - 1910. Här finns också en ganska stor samling högtidskläder från bondemiljö. Överhuvud taget har de "fina" kläderna bevarats, medan vardagskläderna har slitits ut och kastats bort.

TROSSBOTTFYND

Gädjande nog har man ändå en möjlighet att få en bild av vardagsklädernas utseende. Läns museet har en intressant samling tygprover och klädesfragment som delvis ersätter bristen på hela vardagsplagg. Dessa tyger har hittats som fyllning i trossbottnar eller som tätning runt fönster. Sådana här nötta och lagade plagg skulle annars ha klippts upp till lump, använts till mattor eller helt enkelt kastats.

Från Engberg, Huset Bergsjö ca 1880
Huset Bergsjö för representativt beaktningen på kvinnodräkten av beaktningens utseende.

VAR FÅR MAN KUNSKAP?

Det är inte lätt att få kunskap om hur folk varit klädda i Jämtland och Härjedalen under gångna tider. När det gäller 1600-talet och bakåt i tiden, får man i stort sett förlita sig på det som är känt för landet som helhet. Merå vet vi om de sista 250 åren. Kunskap om dräktskicket får vi genom:

- * bevarade originalplagg
- * bouppteckningar som beskriver vad den döde ägt
- * resenärer som besökt Jämtland och Härjedalen och berättat vad de sett
- * intervjuer med gamla människor

Mest har man forskat om kvinnodräkter. Före landsantikvarien Lennart Björkquist gav 1941 ut en doktorsavhandling om Jämtlands folkliga kvinnodräkter. Björkquist tar upp den jämtländska kvinnans dräktskick under 1700-talet och fram till ca 1850. Kring Härjedalens dräktskick finns ingen motsvarande sammanställning gjord. Inte heller har någon forskning om den manliga klädedräkten. En kortfattad beskrivning om dräktskicket i Jämtland och Härjedalen har dock Björkquist gjort i Jämten år 1934.

Att klä sig på vintern

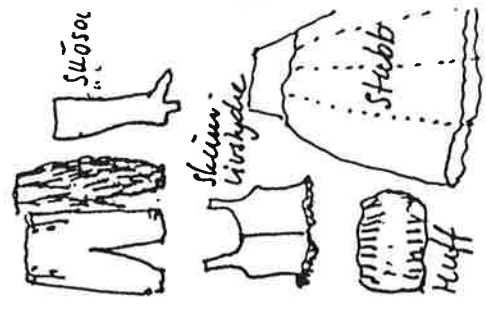
LAGER PÅ LAGER

I Jämtland och Härjedalen är klimatet bistert. Idag skyddar vi oss mot kölden med täckkläder, yllebyxor, varma kappor, pälsar o s v. Vi har en hel vintergarderoib. För 100 år sedan var skillnaden mellan sommar- och vinterkläder inte lika tydlig. Den sårk man under vinterhalvåret bar som underplagg, användes varma somardagar som enda plagg. Kvinnorna satte kalla dagar ytterligare en kjöl utånå den gamla. Principen "lager på lager" användes har varit sättet att stänga ute kyla.

VINTERPLAGG

Det fanns dock speciella vinterplagg. Karlarna hade vadmalbyxor eller ludna skinnbyxor på vintern, medan sårskade älgskinnbyxor var sommarplagg. Kvinnorna hade på vintern skinnlivstycken och skinnkjolar med ullén inåt eller stoppade underkjolar. På fötterna bars vadmalstussar av både män och kvinnor. Man kunde också köpa lapptussar av renskinn, som stoppades med skohö. Så kunde också nåbbskor användas. För att skydda underbenen var det vanligt att använda snösockar, ett slags damasker av 2-3 lager vadmal som knäpptes på benets utsida och hade hålla under foten.

På huvudet knöt kvinnorna en yllechal, männen bar skinnmössa eller luva. Skinnfodrade vantar och handskar skyddade händerna. Från början var de sydda eller nålbundna, men senare stickade. Muffen förekom på 1700-talet till vardags, men kom så småningom att bli mer ett lyxplagg.

Handwritten note: "Hand winterbild"

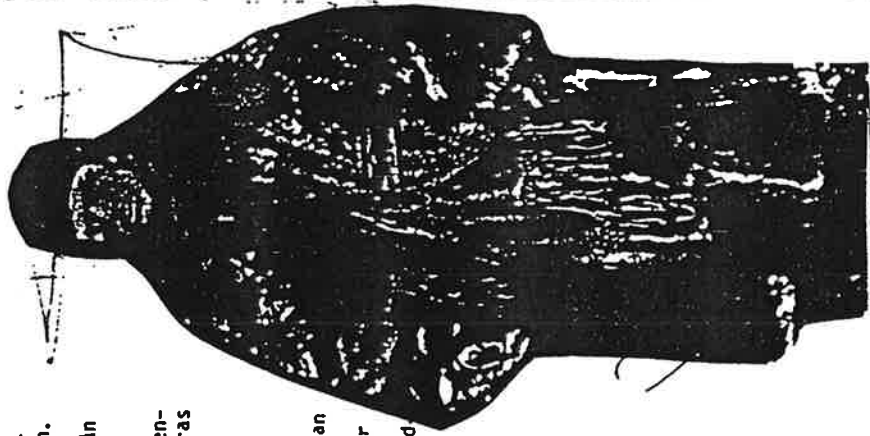
PÄLS OCH ROCK

Pälsar användes förstås, både korta och fotsida. Till vardags var får- eller kalvskinnspäls det vanliga. Finare var hund- eller vargskinnspälsar. Sådana pälsar tycks ha varit något av ett kännetecken för jämtarna, särskilt västjämtarna. Många pälsar såldes också till Härjedalen. Dessa långa pälsar användes vid slädfärder. Säkert behövdes de under de långa handelsfärderna man gjorde om vintrarna till marknader i Trondheim, Levanger, Sundsvall eller Stockholm.

Den tyske författaren Ernst Moritz Arndt skriver från sin resa år 1804: "Heldst nyttja de alldeles hvita eller svarta pälsar af kalvskinn, hvilka äro både varma och vackra. Om vintren kan man i Stockholm igenkänna Helsingar och Jemtänningar i synnerhet på deras hvita kalvskinnspälsar."

Aven kvinnorna använde päls. Ett slags vida kåpor utan ärm förekom också. De var av vadmal eller stoppade. Det vanligaste vinterplaget både för män och kvinnor var ändå kapprockarna. De var av vadmal, åtsittande upptill och klockade nedtill. De förekom både pälsfodrade och enkla.

Om Pälskläpp

Hemmansaxaren Erik Jönsson, Långå, Härjedalsbonde i vinterdräkt.

Reprofoto: Sivind Jonsson, JLM.
Neg 81 X-202/6

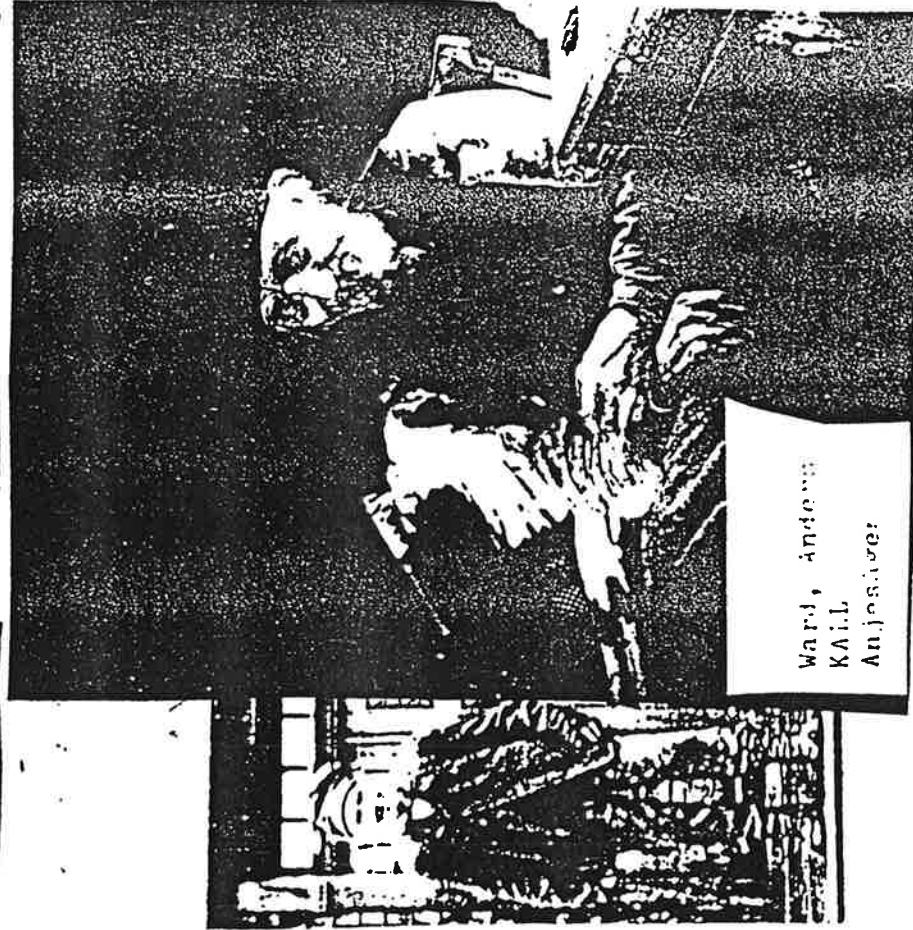
DEN RÖDA LUVAN, NORSKLUVA - JÄMTLUVA

Rödluvan var så vanlig att den jämte gråvadmalet kom att bli jämtarnas speciella kännetecken. Tidigt lade man märke till den här mössan. Arndt skrev år 1804: "Karlar och kvinfolk hava här och i Angermanland ingen utmärkt dräkt, om man icke kan igenkänna dessa provincers invånare på deras röda mössor". I Jämtland höll sig den röda luvan kvar långt fram i tiden.

Jämtluvorna köptes i Norge, dit ju ideliga handelsforor gick vintertid. Men mössorna var inte norska utan importerades från Tyskland! Dessa röda jämtlavor är för övrigt desamma som de som bars under franska revolutionen.

Arndt

Arndt

Ward, Anders
KALL
Anjonsäver

Foto: Nils Thomasson, Åre

Kläder till vardags

Ju vardagligare en dräkt är och ju enklare social tillhörighet den har, desto mindre lokal särprägel brukar plaggen ha. Man ska därför inte vänta sig några speciella vardagsvarianter av dräkter som skiljer sig i olika bygder. Samma typer av plagg verkar ha funnits inom hela Jämtland och Härjedalen. Men kunskapen om vardaglig klädedräkt är mycket mager. Endast ett fåtal vardagsplagg finns bevarade. Det finns inte heller många muntliga uppgifter som kräver vardagsklädseln.

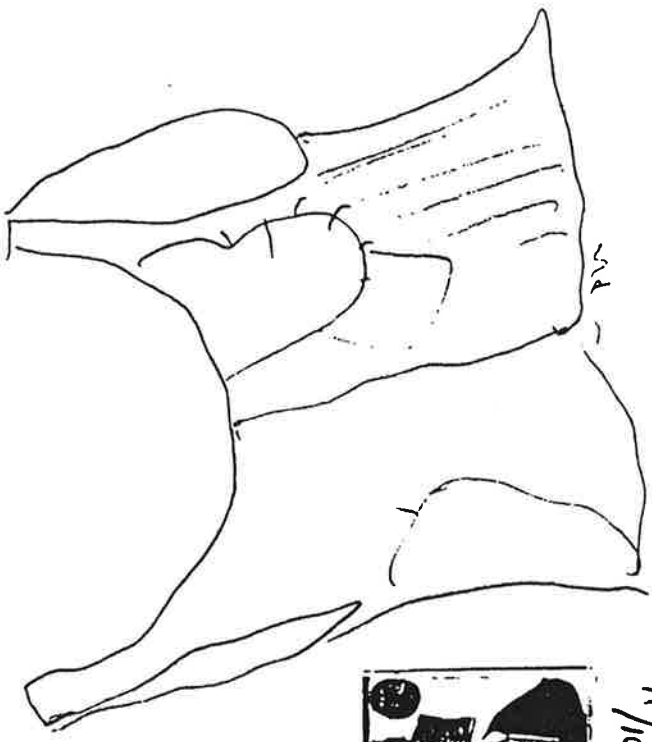

des

Det gällde att ta tillvara och återanvända kläder så långt det var möjligt. Ofta användes utslitna, lagade eller onsydda plagg som tidigare varit hogtidsplägg. I länsmuseets samling trossbottenfynd finns åtskilliga plagg som tyder på det. Man kan i barnkläder, föremål som rester av fina köpetyger som kalmink, kläder och tryckta tyger. Dessutom tillverksades förstås plagg avsedda att användas i vardagslag. Dit hör hamstrysärkar och skjortor samt älgskinnbyxor, ofta med vadmalsholkar påsydda under knäet. Förskinn (skinnförklade) bars av männen och även gärna av härjedalskvinnorna. De jämtländska kvinnorna däremot tycks ha föredragit vardagsförkläden i halvylletyger eller tyg av blån. Det finns uppgifter om grå vadmalskjolar i äldre bouppteckningsmaterial, men efter år 1800 finns där ingen uppgift om att de förekommit någonstans i länet. I stället användes enkla, grårandiga halvyllekjolar.

Speciella skorlekäder har omtalats från bl a Ström. Där användes en lång särk av hampväv, ibland med smala bruna ränder. Förklädet var av bomull eller linne och på fötterna hade man nåverskor. På huvudet bars en hika (stor skyddande huva) vävd av blån garn eller i senare tid bomullstygg.

"Sösteri är vägen till fattighuset"

82x 70/11

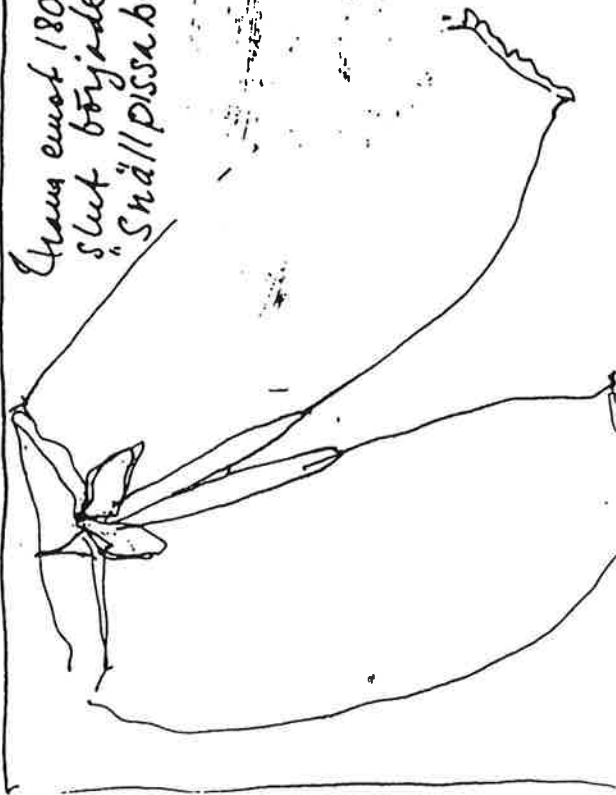
Textilier var både dyrbara och tidskrävande att framställa, och därför lappades och lagades de så länge det överhuvudtaget var möjligt. Småbitar av mönstrat siden eller bomullstygg togs tillvara och användes som dekoration på andra plagg. Sedan kläderna inte längre gick att använda kunde man sälja linnet som lump till pappersbruket. Ylletygerna däremot klipptes sönder i småbitar som repades upp. Garnet bearbetades därefter med hett vatten i en kärna tills det var helt upplöst. Därefter torkades fibrerna och kardades tillsammans med ny ull. Eftersom detta garn blev av sämre kvalitet än annat garn användes det enbart som inslagsgarn i vardagskläder.

Fuga underbyxor eller kalsonger

ATT FRYSA OM BAKEN

Kvinnorna måste ha haft det besvärligt när det var djup snö att pulsa i. Man bar aldrig underbyxor eller något värmande för låren. Underbyxor började inte användas förrän i slutet av 1800-talet. Levi Johansson från Frostviken skriver så här om ett minne från sina tidiga barnår: "Då jag var en tre, fyra år, kom mor-mor en kall vinterdag in från ladugården. Dit och där hade hon måst vada genom väldiga djupa snödriv, som stormen vräkt ihop under natten. På den öppna spisen flammade en härlig brasa. Mormor ställde sig med ryggen mot elden och lyfte upp kjolarna bak, så långt hon kunde, för att värma sig. Hon hade inga byxor, och strumporna slutade strax nerom knäet. Där jag satt på spishällen, kunde jag se, att hon var alldeles våt om stjärten av smält snö. Då greps jag av medlidande, så att jag tog och klappade och smekte den blottade baken. Den var iskall, knotrigrig och sträv, ..."

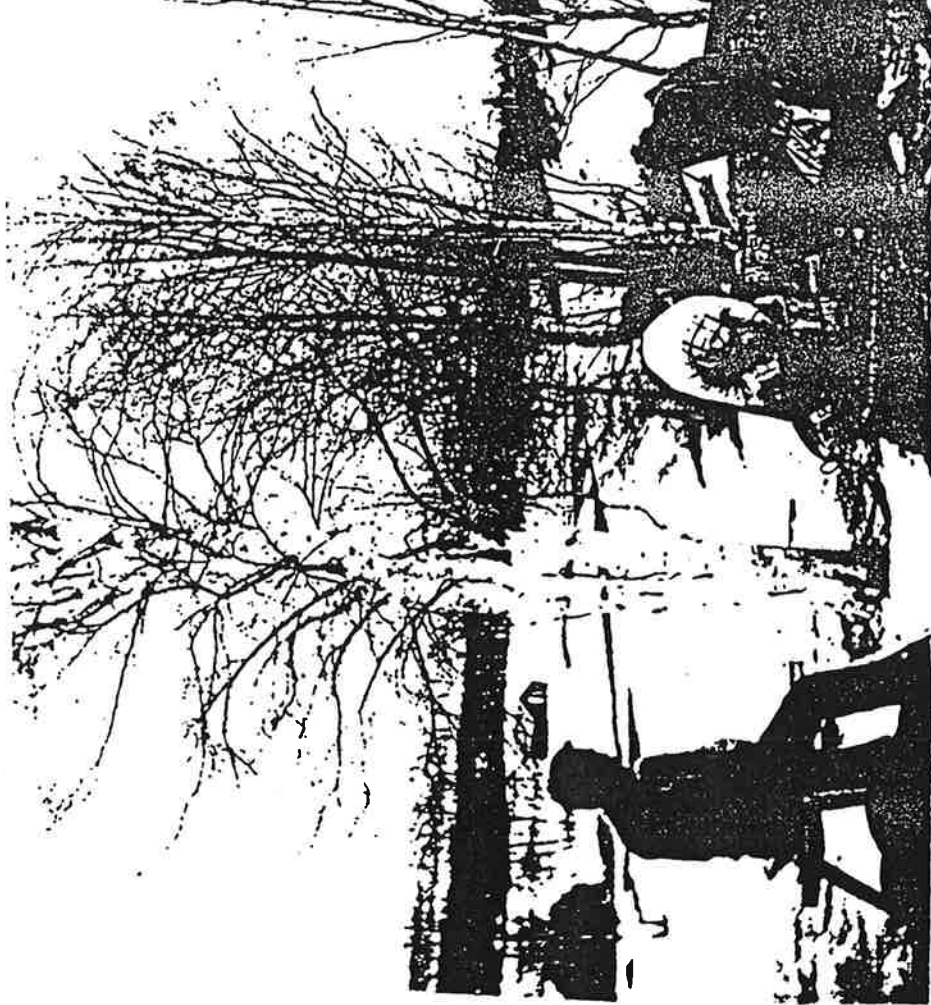
Grens emot 1800-tlets
slut började de s.k.
"Snällpissa byxor"na

TVÄTT

Vanligen tvättade man två stora tvättar om året, och några småtvättar däremellan. Man tvättade alltid när månen var i ny. Det var också viktigt att vattnet var mjukt. Därför användes sjö- eller ävatten. Sommartid höll man till ute vid sjöstranden, men på vintern kunde man tvätta inne t ex i ladugården. Kläderna sköljdes däremot alltid ute. Vintertid fick man hugga upp en vak i isen.

Lut och såpa användes som tvättmedel. Lut tillverkades av aska som kokas tillsammans med vatten och om man vill göra såpa tillsättes fett som får koka i luten.

JÄMTAR OCH HÄRJEDALINGAR MODEMEDVETNA

På sina handelsfärder blev man väl underrättad om vad som var modernt i marknadsstäderna utanför landskapens gränser. Det kan man tydligt se i de bevarade högtidskläderna. Köpetyger som kattuner (tryckta bomullstyger), kalminker (randiga ylletyger med waxad yta), kläde, siden och sammet förekommer mycket ofta. Ända från 1500- och 1600-talen finner vi en rikedom av utländska tyger i bondehemmen. Tullängder från tullstationerna mot Norge och register över krigsbyten efter nordiska sjuårskriget och Balzarfejden ger bevis på detta. Då är det framför allt kläde från de stora leverantörerna i Amsterdam, Leyden, England o s v som nämns.

De som bodde intill eller nära de stora handelsvägar som genomkorsar Jämtland och Härjedalen hade större benägenhet att anamma "det senaste" i snitt och modeller på klädedräkten. I isolerade bygder, eller områden med starkt socialt tryck var däremot dräktskicket mer ålderdomligt.

Ex. på köpetyger som funnits i bondehemmen:

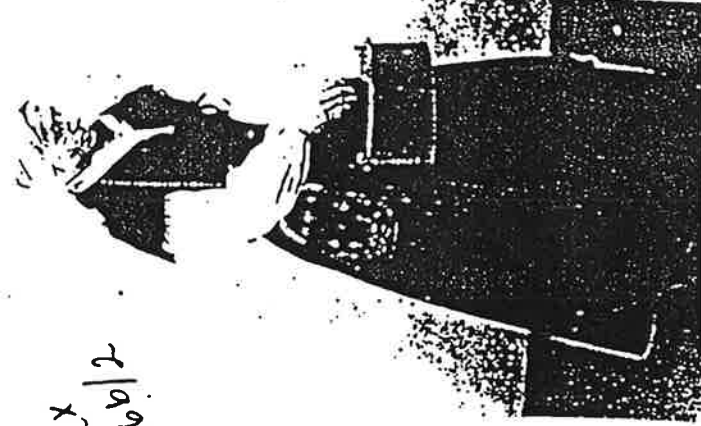
- Sammets
- Kattun
- Damask
- Kemlot
- ~~St...~~
- Resk
- Flanell
- Satin
- Bard.
- Kambrich
- Triumphant
- Nättdelade
- Ullkläde
- Plygs
- Amvisin
- Bombr...

INGA SOCKENDRÄKTER

När man talar om folkdräkter, sockendräkter o s v är det viktigt att man har klart för sig vad men egentligen menar. Man brukar uttrycka det som så, att FOLKDRÄKT ÄR KLÄDRÄKT SOM BURITS AV LANDSBYGDENS BEFOLKNING OCH SOM HAR REGIONAL SÄRPRÄGEL. En sockendräkt är då en dräkt som är speciell för just en viss socken och som skiljer sig mot omkringliggande områdens dräktskick. Ett sådant lokalt bundet dräktskick har bara förekommit inom några få områden i Sverige, bl a Idalarna.

I Jämtland och Härjedalen har det aldrig förekommit sockendräkter. När det gäller kvinnodräkt kan man i Jämtland i stället tala om tre större dräktoområden inom vars gränser dräktskicket haft vissa gemensamma drag. Men ingenstans har klädedräkten varit så enhetlig att tyger och snitt varit alldeles lika. Sannolikt har det varit likadant i Härjedalen.

82x
290/2

Lundavägar

1) H... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

Abrsham Hülphers, som riste i Jämtland och Härjedalen år 1775 bekräftar detta. Han beskriver dräktskicket från flera socknar i likartade ordalydelse:

Lersmossa) Kläddrägten börjar här likna Medelpads socknars, är dock till större delen mässt enahanda öfver allt; ...

Bäckedöle) I hushållningen och kläddrägten med mera, skiljes icke desse sockna-boer ifrån sina grannar, utan är de, såsom närmare belägna till Medelpad, i något mål kunnat antaga dess seder och omgånges sätt.

10 den Rön) Kläddrägten är mässt lika öfver hela landet. Manfolken hafva större delen grå wall-mars rockar, med blå uppslagivz men en del ljusgrå, såsom i Rödön, Aspås och andra socknar efter Jllens naturliga färg. Allmänt brukas här blå västar och gula skinnbyxor. Stöflor nyttjas icke. I kalla årstiden äro snö-sockor, och fodrade Mysuor sz vanlige, men om sommaren bära de till hälften uppfästade hattar. De gifte hafva Räckarne tilknäpte, då de skola vara högtids-kläde. Utan på, öfver midjan, fästa de et 3 fingers bredt bälte, på ryggen tilknäpt med en stor silje.

Qwinfolken äro i allmänhet snyggt klädda, och hafva, i stället för bälte, ett bredt Silkes band om lifwet, utanpå tröjan. De gifte bära swarta, men ofigta Colearte band. Alla bruka mycket höga mössor, såsom en liten pyramid. Hustrurna hafva swarta sammetsmössor med bredt svart band öfver öfwest exponax wid pannan, fästadt i nacken. Pigorna hafva på lika sätt: Coleurte mössor, hvariflenom de lätt skiljas från de gifta. Stors dubbla Silkes kläden ifrån 1 til 2 eller 3 bäres efter förmögenhet, då de äro wäl klädda. Ju dyrare och wackrare de fås, desto hädre wäljas de, hvilket säges vara en yppighets zvägd följd af Norriska handlen.

Berg) .... Deras kläddragt är allwarsam emedan de nöja sig med hemortens tilwärkning.

Wuldenåls) I kläddragt, seder och hushållning skiljes icke detta Pastorat ifrån sine grannar.

Malkhans

Kläddrägten i detta Pastorat är enshanda med de andra socknar. Här brukar dock Allmogon mässt märkligt wallmar till räckur. Några hafwa i sednare år begynt färga en del av ullnen blå, hvar till de blanda grå och swart ull, och däraf göra sig rockar, som hafwa särdeles utseende. På resor nyttja de i synnerhet rockar af swaeta Getskin. De yngre allena hafwa blå klädes västar till Helgdagsdragt. De bruka öfwen i fallor och kaurer på sina rockar röda klädes-rinsor samt tenn- och mässtings-knappar.

Qwinfolkens dragt är sidentygs mössor, silkeshalsdukar, klädes tröjor, kjolar af sämre och bättre ylle/2. De mindre förmörne hafw, ej så kostsam klädebona, Brodar klädes lir

wanligen i swarta siden- eller halfsiden- öfwen ylletygskläder. Deras förnämsta prydnad är en stor försyrt silfwerkrona. Brudpigor hafwa alltid flittadt hår med flere zirkater.

Lit

Wid andre Socknar är sagt ..... Kläddrägten, som tilförrne varit kostsam, är och nu rättad efter ortens förmögenhet. Allmogon kläder sig likwäl nött och snygt. Manfolket mässt med walmars och skinn; Qwinfolken kunna dock ännu hafwa något granlät. De äro eljest mycket fallne för Ylle-wäfna till eget behof.

(Hammeoal) Kläddrägten är öfwen allwarsam. Här wälas och det mästa till eget behof. Karlarne hafwa Klädes västar med knappar, men Walmars rockar med häkten, och tygs lifstycken. Gamla Kull-Lufwan brukas här ännu af en del Manfolk, likasom Helikan, eller Hufwan af Hufw-wäf är Qwinfolkens hwerdagsdragt. Hustrurne hafwa till Heltdags swarta, men de ofigta Couleurta Mössor.

(Ström) Hushållning, Kläddragt med mera skiljer ej från Moder-Pö-samlingen.

Ragurda

....berömmas de här för sparsamt lefnads sätt, och allwarsam kläddragt.

Allmänt säger Hülphers om Jämtland att han här "finner kläddräkten mera sparsam än i Fedelpad och Angertman-land".

Brudklädset

(Svegsveg) vid Bröllops-skruden ses något särdeles, at Brudgummen, som är svartklädd, i kyrkan brukar präst-knappa och en stor halsduk eller krage, i form af en utslagen solfjäder af Nattelduk, kantad med spets och beprydd med åtskillige Couleurte bandrosor. Halven utslagen och öfverdragen med Silfwer-käddor i rutor och omgifven med et bredt faconerat band, hwaiwit fästas Silfwer-pengar, som hänga på Siöörne.

Brodrarne kiäddes i förra tider uti egna kläder, med Urel-silfwer och et Silfwer-bälte om lifwet, samt kjortels-kantad med Silfwer-faloner, men nu pryder alltid Bruden af Drägt-frun på det wänlige Norrlands sättet.

inlländska) Kläd-dräkten tibeålles ännu after gammalt bruk, mest hemwäfnad af ortens egen tillverkning, utom något litet, som köpas till Telgedas prydnad på Handels-reser och Marknader.

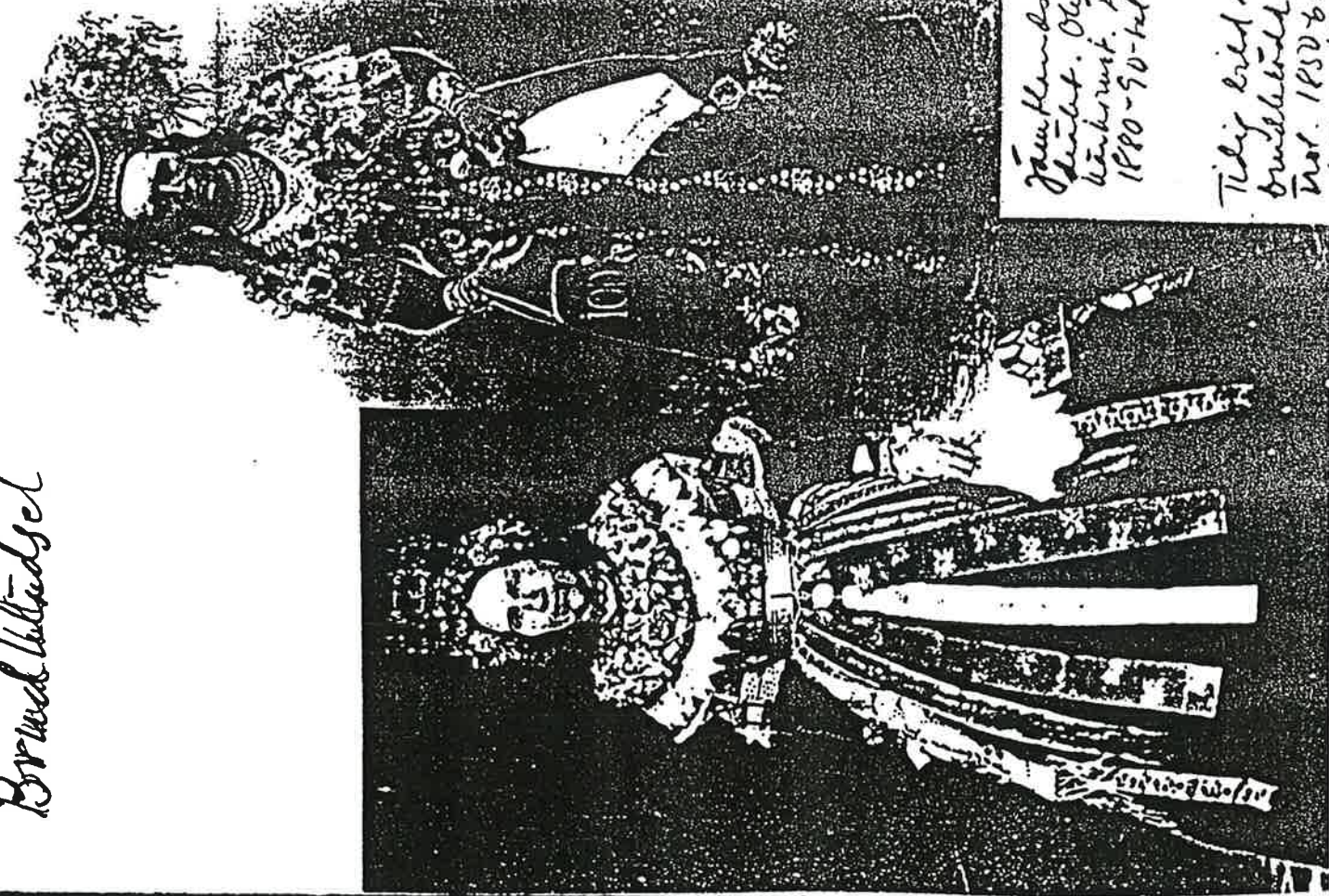
Xu-folken hafwa allmän Rockar af swart eller grått Wailmar några bruka hwhita Wailmars- och blå kläder, T-öjor, och en del till årtid: plagg warta Cödes Rockar. Särskinnis pålra. äro wänligt wint rolagz i alla rocknar.

Wainfolken brukar merwäfnis fräjer och Yortlar af swart Wailmar. Pizon eller om de här kalna Juntor och Wailmar. Pizon eller om de här kalna Juntor och Wailmar. Pizon eller om de här kalna Juntor och Wailmar. Pizon eller om de här kalna Juntor och Wailmar.

utom någre, som bära silken-wisstygt, allmän nyttjast Silkes-tisdukar om Halven.

Heden Kläd-träget är allwarsam och bibehålles ännu mycket gammalt bruk, fömnad efter ortens mindre förmögenhet. Wailmarne hafwa wäst grå räcker och hwhita tröjer af wailmar.

Wainfolken brukar i hwhidagslag swart, wailmar-tröjer och hwhita tröjer och hwhidagarne. De osifta hafwa ständigt wäst till med flätor, både Winter och Sommer. Siger nyttjas allwänligt af både Gans och utgå.

Järnklands brudklädset. Österns Wästerwitt. Prof. 1880-90-tal.

Tidig bild av brudklädset hore Prof. 1850-60-tal

Jämtlands kvinnodräkter

- En liten dräkthistorik

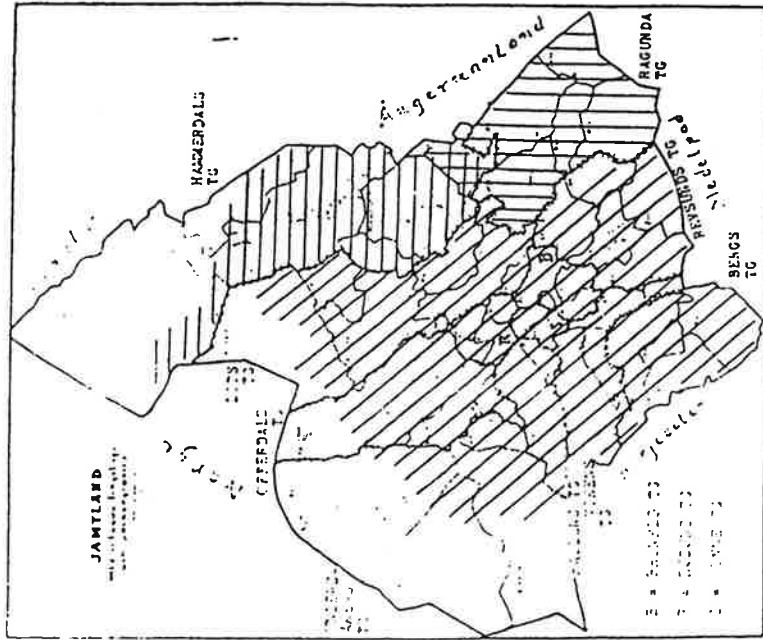

Fig. 119. Jämtiska traktörtyger.

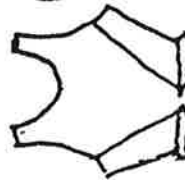
Norrjämstakt område

Sörjämstakt område

Storjämstakt område

Storjämstakt område
Sörjämstakt område
Norrjämstakt område

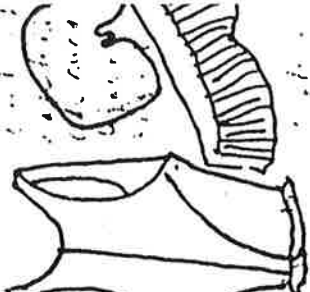
Det storjämstaka området

Detta var det största och samtidigt det mest ålderdomliga dräktområdet. Här har enfärgade röda kjolar av 1700-talstyp längst varit i bruk. Sydda strumpor - stickade strumpors föregångare - har förekommit här ända in på 1820-talet. Bindmössorna var stora och mjuka, också det ett ålderdomligt drag.

Genom detta område gick Jämtarnas gamla handelsvägar som förband Bottenhavskusten med Tröndelagen. Längs vägen kan man finna ett modernare dräktskick. Blå stickade strumpor är exempel på ett plagg som omkring år 1800 trängde in från Norge och följde vägen in i Jämtland.

Det nordjämstaka området

Även detta område präglades av kontakterna med omkringliggande modernare dräktområden, men bibehöll samtidigt i vissa avseenden ett ålderdomligt dräktskick. Det gäller t ex för livstyckenas skärning med mittsöm i ryggen, som är av äldre typ än de storjämstaka. Likaså höll man här länge fast vid knäppning med hyskor och hakar. Bindmössorna var här stora och mjuka och hade en karaktäristisk mittflik. De var aldrig broderade. Särskilt Hammerdalsområdet var dräktskicket enhetligt på ett sätt som gör att här kan man faktiskt tala om en dräkt med klart lokal särprägel.

Det östjämstaka området

Här har vi Jämtlands modernaste dräktområde. Livliga kontakter med kustlandskapen österut medförde att man tog upp nyheter i klädedräkten därifrån. Ett typiskt plagg för östjämtland var den lilla hårda bindmössan med tillhörande stycke. Den är av klar kusttyp och står för slutfasen i bindmössans utveckling innan den lades av.

Jämtlands dräkter
1700-tal

P 462

HÄRJEDALENS KVINNODRÄKTER

När det gäller Härjedalens kvinnodräkter finns inte alls samma kunskapsunderlag som för Jämtland. Utan tvivel finns här ett rikt och intressant dräktematerial bevarat, men någon vetenskaplig bearbetning har ännu inte gjorts. Mycket allmänt kan dock sägas att Härjedalens dräktskick västerut anknyter till norska dräktseder, med bl a den mjuka kvinnömossan med knytband under hakan. I de södra delarna finner man färgglada dräkter som visar släktskap med angränsande hälsingedräkter.

Härjedalens dräkter, Gagnef

ALDERDOMLIGT ELLER MODERNA?

FOLKDRÄKTERNA HAR PÅVERKATS AV MODET!

Om man kunde göra besök på samma ort med 10 års mellanrum mellan 1790 och 1850, skulle man finna att dräktskicket hela tiden förändrade sig. Det går modeströmmar genom dräkthistorien som är likartad var än man tittar i länet. Det är då i första hand kvinnodräkten man studerar. I mycket grova drag ser utvecklingen ut så här:

Början av 1700-talet

Enfärgade, vida kjolar, gärna i kläde. Stora livstycken med skört, snörda fram genom maljor. Schagg eller sammet vanligt. Förkläde av ylle eller linne. Rask (vaxat ylletyg) vanligt. På huvudet hatt eller stor, mjuk bindmössa. Sydda vadmalstrumpor, gärna röda.

Slutet av 1700-talet

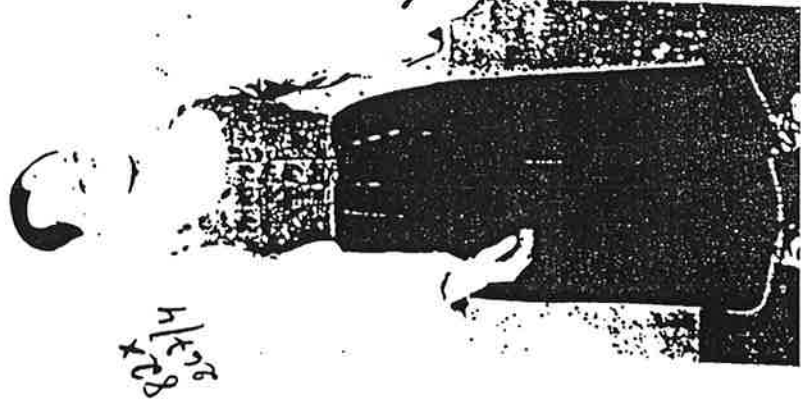
Bredrandiga kjolar populära. Köpetyger, som kalmink och kamlot förebilder. Gärna enfärgade, stora livstycken med tre sömmar i ryggen. Knäppning med hyskor och hakar. Tryckta bomullstyger en nymodighet i förklädena, ännars enfärgade.

Början av 1800-talet

Smalrandiga tyger i dova färger börjar förekomma. Kjolarna blir längre. Livstyckena blir allt kortare och livlinjen höjs - ett empirdrag. Sidenförkläde till fint, sägstrandiga, stora ylleförkläden till mindre högtid. Bindmössan allenaordande som huvudbonad. Sidschalar högstatusplagg - man bar gärna flera samtidigt. Vita stickade strumpor högmoderna.

En bit in på 1800-talet började man sy ihop det lösa livstycket med kjolen till en så kallad livskjol. I början olika tyg i delarna. Bindmössan bars fortfarande, men blev mindre och hårdare ju längre in på 1800-talet man kommer.

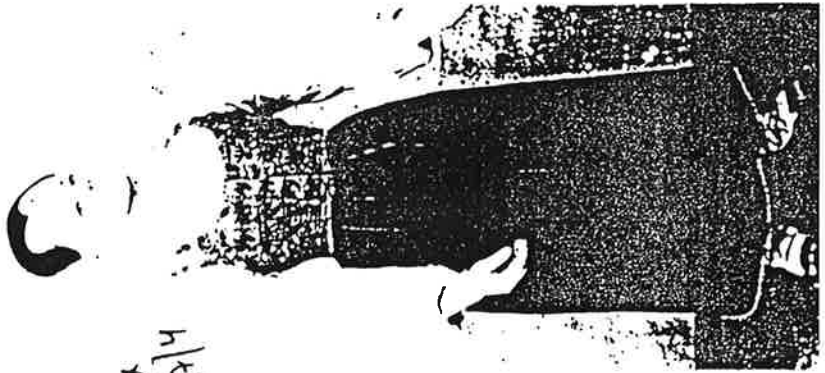
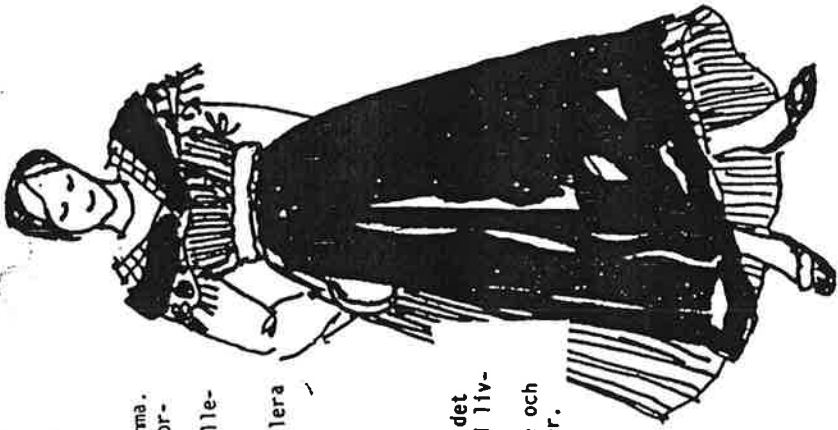

Modet från Sverige var
lämna in. cats familjen
buren av Märet Ols dot
i: / de n. b. h. t.

Början av 1800-talet

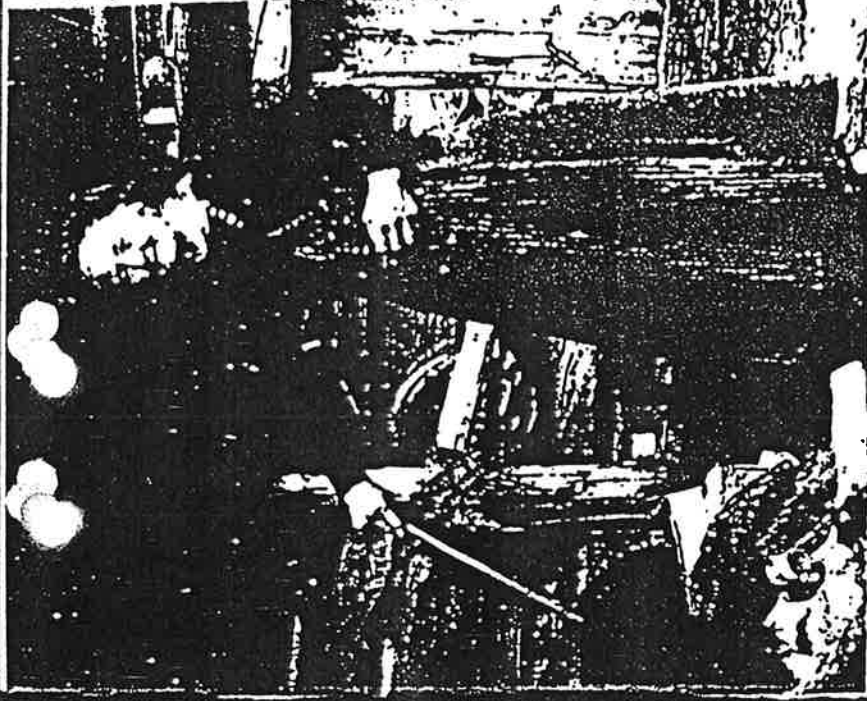
Smalrandiga tyger i dova färger börjar förekomma. Kjolarna blir längre. Livstyckena blir allt kortare och livlinjen höjs - ett empiredrag. Sidenförklåde till fint, sägstrandiga, stora ylleförkläden till mindre högtid. Bindmössan allieradande som huvudbonad. Sidenschalar högstatusplagg - man bar gärna flera samtidigt. Vita stickade strumpor högmödrarna.

En bit in på 1800-talet började man sy ihop det lösa livstycket med kjolen till en så kallad livskjol. I början olika tyg i delar. Bindmössan bars fortfarande, men blev mindre och hårdare ju längre in på 1800-talet man kommer.

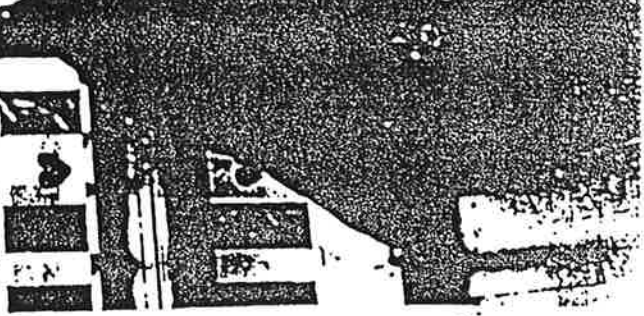

82 x
20 x 1/4

Plått från Sverige är
lämnat från
buren av Märket Ols dotter
på 1840-talet.

kvinnor med kring
huvudplagg är,
mest utmärkt. De
Foto Axel Lec i
Helsingfors 1711
NH.

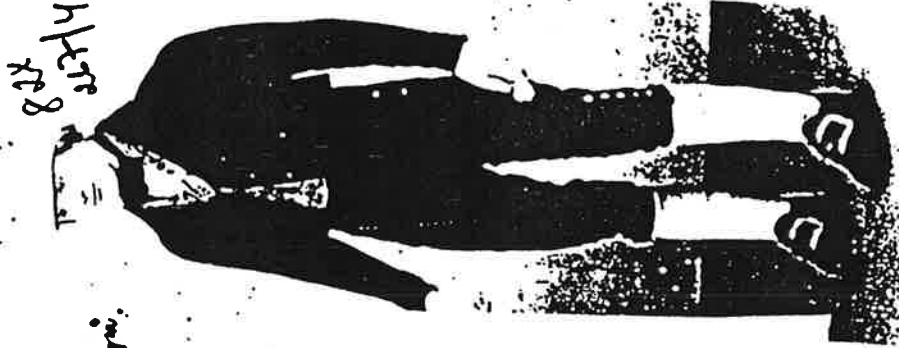
Högskåp
kvinnor från
Helsingfors.
Foto Paul Juce, NH.

Manskläder

Lennart Björkquist fick genom sina studier av kvinnokläder i Jämtland också en bild av mansdräkten. Här kan vi ännu mindre än vad som gäller för kvinnodräkterna hänföra plaggen till vissa socknar.

Mannen anammade snabbt de nya modernerna, medan kvinnorna var mer konservativa. Mycket har säkert handelsfärderna bidragit.

Den klädsel som var den vanliga bland män omkring sekelskiftet 1800 såg ut som så:

822
25/14

Huvudbonaden utgjordes oftast av mödluvav. Röd vit eller grön.
Vid högtidliga tillfällen bars en hög cylinderröformad hatt och vintertid pälsbrämad mössa.

Kort Jacka, ofta med blanka knappar, skört och krage med slag. Materialet var blött, svart eller brunt ylletyg, vanligen vadmal eller hemp.

Västens utseende varierade, både när det gäller snitt, färg och material. Vad snittet beträffar, tycks empirevästen med hög ståndkrage ha slagit igenom ganska snabbt. Materialet växlade från vadmal och kläde till siden, linne- eller bomullstyg. Västarna var enfärgade (då oftast röda), randiga eller blomliga. I de äldre västarna var ryggstycket av samma eller likvärdigt tyg som främstyckena, men allteftersom de blev enbart underplagg gjordes bakstycket av sämre tyg samtidigt som ryggskörtet försvann.

Skjorta av linne, hampa eller senare bomull bars närmast kroppen. Var skjortan grov bars till helgdags nattkappa (löskrage med bröstlapp) av finare tyg.

Byxan var av samma tyg som jackan vid högtidliga tillfällen. Annars bars älg- eller bockskinnbyxor. De var knäkorta med knappar eller spännen vid knäna och lucka framtill.

Strumpor var vanligtvis stickade, men i äldre tid användes sydda vadmalstrumpor. Den vanligaste färgen var blå, men andra färger förekom även. Till vardags var grå strumpor vanligast.

Skor av lågskotyp i grovt läder var vanliga. Till helgdags pryddes de med spännen av silver eller mässing. Kängor och halvtövlar förekom även. Till vardags användes näverskor och på sina håll träskor.

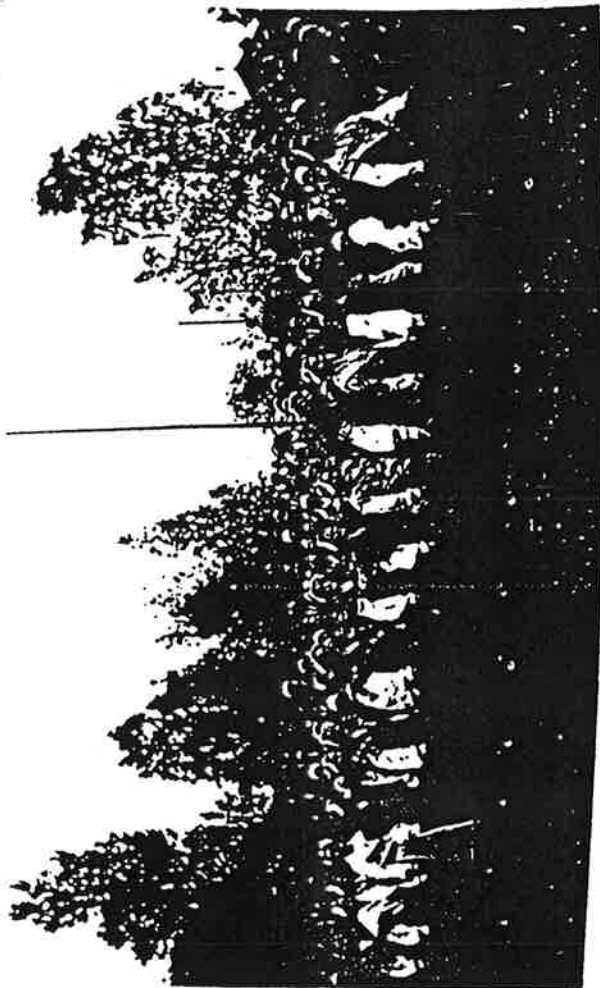
Lång ljusturen rock med ståndkrage användes vid större högtider. Under 1700-talet var grå vadmal det vanligaste materialet och ofta pryddes plagget då med blå uppslag och krugar samt blå eller röda lister i sömmar och kanter.

P4631

Bilderna tagna i Svenske belem i av Paul J. P. (Hvängard)

Folklidräkt på 1900-talet "30-tals dräkterna"

Många har idag i sin ägo en dräkt som syddes till denna parad. Än fler har en dräkt som i led efter led kopierats med en 30-talsdräkt som förebild. Att dessa dräkter givit sina barare en kansla av gemenskap, glädje och stolthet är ställt utom allt tvivel. Men det vore felaktigt att påstå att dräkterna visar en sann bild av hur människor gått klädda i olika delar av Jämtland och Härjedalen.

Med rötter i sekelskiftets nationella strömningar, folkdansrörelsen och längtan efter förankring i sin bygds historia, växte det i början av 1900-talet fram ett starkt dräktintresse i Jämtland och Härjedalen. År 1933 började man samlas in bevarade dräktdelar ute i byarna och med ledning av dessa plagg och tygfragment skapade man en rad "typdräkter" för länets socknar. Det hägrande målet var att deltaga i den stora dräktparad som skulle gå av stapeln annandag pingst 1935 på Hövallen invid Jämtli.

I stor nit, men också under väldig tidspress skapades och syddes dessa sockendräkter. Man strävade inte efter att göra en exakt kopia av en folkdräkt som redan då varit avlagd i nästan 100 år. Snarare gällde det att samla bygdens kvinnors kring en sak, och komponera en dräkt som i bästa fall anslöts till originalplagg. Men många gånger satte man mera fritt samman material och färg till en kombination som ansågs passa och som utgjorde ett för tiden vackert och stilfullt helt. När dräktparaden sedan ägde rum, kunde en åskådarmassa på 5.000 personer bese 52 sockendräkter burna av över 1.000 kvinnor.

DAGENS FOLKDRÄKTRORELSE

Idag kan vi sedan ett 10-tal år se tillbaka på ett nyväckt intresse för folklig dräkt. Allt fler vill ha kunskap om dräktplaggens ursprung, varför de ser ut som de gör, när de en gång bars, sömnadssätt, material o s v. Problem dyker då genast upp när man upptäcker att förlagor saknas, eller att förlagan endast har en blek likhet med det som under 50 år ansetts vara "min sockens kjol, eller min sockens bindmössa". Därför har ~~Förbundet~~ Heimbygga tillsatt en dräktkommitté för att ta fram ett antal historiskt välunderbyggda dräkter som är representativa för sina respektive dräktråden. Dräktkommittén verkar också för att sprida kunskap om folklig dräkt och inspirera till ett fördjupat intresse för vad folkdräkt egentligen är.

Kommunikationer - Lillhärdal.

Här ifrån finns en körväg till Sveg. Mot Särna, Älvdalen och Idre leder ridstigar.

Alla bönder i byn är skyldiga att bidra till underhållet av vägen (mot Sveg). Varje bonde har en del av vägen som motsvarar hans andel i byn, d v s ju större gård desto längre vägsträcka att underhålla. Vägen ska (enligt lag) underhållas två gånger per år. På våren och på hösten. Vägen ska fyllas och höjas med sand och grus. På sidorna ska buskar huggas och diken vid behov göras.

Bönderna i byn är, liksom länets övriga bönder, inte särskilt intresserade av vägunderhållet. Kronan, som ska se till att vägunderhållet sköts, har ofta anledning att kritisera bönderna.

Ett gästgiveri finns sedan 30 år i Lillhärdal. Det är kronan som avlönar gästgivaren. Varje bonde är skyldig att bidra till skjutsningen med pengar eller hö, allt efter hemmanets skattekraft.

Post kan hämtas och lämnas var 10:e dag i Sveg. En "postbonde" kör posten mellan byn och Sveg.

KYRKAN

År 1785 har man i Lillhärdaig en kyrka som utvidgats bara några år tidigare. I byn sägs att detta inte är den äldsta kyrkan. En första kyrka lär ha byggts på annat ställe i byn, men när det blivit så mycket som 12 gårdar i trakten lät de bygga en ny kyrka på den plats där nuvarande kyrkan står.

Under åren 1770-71 så gjordes en tämligen omfattande ombyggnad av gamla kyrkan, vilken ansetts ha blivit alldeles för liten och mörk. Nu (1785) har man fått en ljus sal med stora fönster. Taket är högt och välvt och en konstmålare har där målat tre stora bilder. Man har också låtit sätta in nya kyrkbänkar. Det kom dock att dröja till 1780 innan kyrkan invigdes.

GUDSTJÄNST

Gudstjänst är det varje söndag. Det är komminister Petrus Rödén som håller den. Alla besökare har sina bestämda platser i kyrkan. Till höger om mittgången sitter männen. Till vänster sitter kvinnorna. De mest ansedda sitter längst fram, de sämre lottade längre bak i kyrkan.

I samband med gudstjänsten förrättas dop. Några tar nattvarden. Bara de som hade kunskap om katekesens innehåll kan få nattvarden. I de flesta hem finns psalmbok, katekes och nya testamentet.

HUSFÖRHÖR

Varje år hålls husförhör. Då kommer prästen på besök. Han förhör alla i gården på deras kunskaper i den heliga skrift. Han antecknar noga i sin bok efter varje förhör. Man är rädd inför prästens besök.

LILLHÄRDALSSVÄRMERIET

Lillhärdal tillhörde tillsammans med Linsell, Överhogdal och Älvros Svegs pastorat.

Komminister Mårten Thunborg tillträdde i Sveg 1761. Genom giftermål förvärvade han en gård i Lillhärdal och bosatte sig där 1763.

Thunborg var extaktiker och talade med profetiskt självmedvetande om vad han "undfått av Herranom Jesus". I sina predikningar kunde han 8-9 gånger upprepa samma ord med höjning i rösten, speciellt när han nämnde Jesus eller Herren. Kring Thunborg i Lillhärdal uppstod ett allmänt andligt sökande. Man läste och begrundade Bibeln i hemmen och hade ofta samlingar runt Thunborg. Thunborg förhörde av biskopsämbetet för sin verksamhets skull. Själv tog han mer eller mindre avstånd från sin teologiska utbildning.

Med tiden började några av de väckta att åberopa personliga uppenbarelser och vittnade vid mötena. De väckta talade mot det ogudaktiga livet i församlingen - mot dans, lekstugor, nattlopp, kortspel och högfärd i kläder.

En av de som kände sig träffad av kritiken var Karin Olofsdotter från gården Bångas i Nordanhån = **Bång-Karin**. År 1769 hade hon en drömsyn. Den följdes sedan av fler. Hon blev en av de ledande inom väckelsen. I slutet av 1770 började hon vid mötena erfara kroppsliga skakningar och uppgav ofrivilliga rop och läten. Snart kom hon till den uppfattningen att det rörde sig om nådeverkningar av Den Helige Ande. Hon började predika under våldsamma fäktningar med armarna och klappande i händerna. Hon manade till bättring, ivrade mot dryckenskap, osedlighet, flärd och högfärd, dans, lekstugor och kvarnresor på söndagskvällarna. Hon sökte påverka åhörarna att söka Jesu nåd och förbarmande. Ibland talade hon i tungor eller utstötte djurläten.

Många blev väckta. Flera genomgick kriser liknande Bång-Karins. Folk från hela socknen började strömma till Nordanhån för att lyssna till Bång-Karin. Hon begav sig också till andra byar och höll predikomöten på söndagskvällarna. Möten hölls ofta i det fria i kyrkbyn. Nyomvända ropade ut sina synder. Andra höll korta tal. Alla höjde bönerop. Stämningen var exalterad. Möten hölls också i hemmen, där man i en upprörd dramatik med ljud, miner och gester framställde den eviga saligheten och osaligheten.

Väckelsen nådde sin höjdpunkt 1774. Kronofogde Graan rapporterade att "män och kvinnor befinnas tillsammans alldeles nakna, så blotta och bara som de till världen blifvit födda." Under denna höjdpunkt rapporterades att de väckta viftade med händerna i eldslågor, kastade sig i elden, rakade sina huvuden och snodde håret till andliga rep som skulle binda den onde anden.

Rörelsen leddes av Bång-Karin. Thunborg befann sig då inte i socknen.

Domkapitlet fick kännedom om rörelsen genom ett brev från kyrkoherde Petrus Rissler i Sveg i maj 1771. Man lät prosten Olov Genberg i Offerdal undersöka genom en visitation i juni 1771. Häradstinget frändömde Thunborg ämbetet. Själv åkte Thunborg till Stockholm, där han med hjälp av pietistiska vänner överklagade domen. Domen upphävdes av Hovrätten. I stället skulle Thunborg förhöras av domkapitlet.

De pietistiska meningar som Thunborg hade var inte i strid med kyrkans lära. Huvudanklagelsen blev i stället att Thunborg såg Bång-Karins ryck-

ningar och tungotal som ett Herrens verk. Thungorg fick emellertid återinträde i sin tjänst. Han återkom till församlingen som martyr och seg-rare.

Svärmeriet började blomstra igen.

Kyrkoherde Per Rissler och länsman Kjell Herdell gav sina överordnade den ena rapporten efter den andra.

I januari 1774 inleddes en ny tingsrannsakning (förhör). Thunborg kallades till Stockholm för förhör. Här blev han snart centrum för en väckelse på Söder. I december 1774 frändömdes Thunborg sin tjänst och sitt ämbete. Han in-ternerades på Härnösands hospital, men dog innan han kom dit (i Stockholm 31 augusti 1775).

Många av Thunborgs anhängare dömdes till böter för brott på konventikel-plakatet. Medel till böterna samlades in från trosfränder på skilda håll i landet.

Efter 1776 hade myndigheterna inte fler skäl att gripa in mot de väckta i Lillhärdal. Då biskop Hesselgren visiterade i Härjedalen 1781 kunde han meddela att svärmeriet hade avstannat.

Liknande rörelser fanns ungefär samtidigt i Ljusnedal, Delsbo och andra hälsingesocknar.

Helt ebbade dessa rörelser ur först kring sekelskiftet 1800. Samtidigt lämnade svärmeriet efter sig ett arv av antikycklig väckelsetradition (som senare skulle komma till uttryck både i den inomkyckliga och i den frikyckliga väckelsen).

LJUSNEDALS BRUK 1785

Bruket övergick 1757 från koppar till järnhantering. En masugn byggdes 1762-63, vidare uppfördes hammare och smedja samt inkallades vana smeder från Gästrikland. 1768 tillkom en manufakturverkstad. Men det var svåra förhållanden, dålig malm. Först på 1780-talet nådde man under en kort tid acceptabel produktion.

Under 1780-talet var Johan Berglind brukspatron på Ljusnedal. Berglind var född i Ljusnedal och lyckades under 1780-talet driva fram en relativt hög järnproduktion på bruket.

Vid denna tid arbetade 300 människor på bruket och produktionen hade inriktats mot grövre produkter. I manufakturverkstaden tillverkades spikar, hästskor, söm, plogbillar, liar, yxor, slipstens- och vagnsaxlar, bandjärn, borrhjärn och allehanda gruvredskap. Ugnar och spishällar var också vanliga produkter. Varorna avsattes i Jämtland-Härjedalen och i Norge. Röros kopparverk var den främsta kunden men man sålde även till Gustavsbergs och Carlsbergs kopparverk i Jämtland.

Efter en brand i timret i masugnen 1782 och reparation 1784 kunde man blåsa 1.100 skeppund smidestackjärn år 1785. Samma år rapporterades att 420 skeppund ämnesjärn smitts till spik, hästskor, skyfflar, billar, städ m m.

Malmen bröts i ett dagbrott på Gruvvålen nästan en mil norr om Bruksvallarna. Det arbetet utfördes sommartid. I Bruksvallarna bodde de flesta gruvarbetarna.

De som bodde nere vid bruket i Ljusnedal bodde i något som liknats vid en mindre småstad med kyrka. Husen var svarta av kopparrök och köld.

Brukspatron Berglinds förhållande till bönderna i trakten var ansträngt. I ett försök att uttala sig nedsättande om dem har han sagt att de var långt mer förälskade i sin frihet och självsvåldighet än att de skulle lämna sin maklighet och därmed förenade fattigdom.

Bönderna å sin sida försökte få honom fälld för att ha exporterat ej manufakturerade ämnen till Norge, vilket var förbjudet. Det lyckades ej men klart är att Berglind hårt tänjde på tolkningen av lagen.

Bönderna hade ett uttalat motstånd mot att arbeta som bruksarbetare och de ogillade de ålagda kolleveranserna till bruket.

Berglind beklagar sig också ofta över de svåra förhållanden som rådde och menligt inverkade på möjligheterna att driva bruket. Landsvägen upphörde vid Långå, 5 mil österut. Alla förnödenheter måste skaffas fram på vinterföret varför ett års kapital måste satsas i förväg. Det fanns ingen postgång och enligt Berglind heller ingen bekvämlighet och inga duktiga järnbruksarbetare.

Ställsten till masugnen hämtades ända nere i Lillhärda, 17 mil bort.

MAT OCH MÅLTIDER

Uppgifterna om måltiderna i Härjedalen varierar mellan att man åt fyra eller fem måltider per dag. Vissa uppgifter gör gällande att man åt fyra måltider på vintern och 5 på sommaren. Högman nämner:

kl 7 - 8	frukost
kl 11	morgonmål, välling
kl 14-15	middag, kams, pölsa, påskorv, sill, pannkakor
kl 19-20	kväll, gröt

Under sommaren menar han att man åt

frukost tidigt kl 5 (?)

morgonmål kl 12

middag kl 16

kvällsmål efter avslutat arbete

Det är möjligt att han missminner sig. Det verkar nämligen som om måltiden frukost, som inträffar mellan ca kl 7 - 9 är en viktig måltid med rejält med mat t ex sill och potatis, inte saknas i andra upppteckningar.

De enda gångerna män tog av sig mössan inomhus var vid måltider och bön.

Enligt provinsialläkarberättelser, reseskildringar m m åt folket i Härjedalen en otjänlig föda som gav maglidande. Maten bestod av tjockmjölk, härsken sill, kött och fisk som röktes i den öppna spisen, surfisk, saltat kött, välling av kornmjöl och vatten (ibland med härsket flott eller bitar av rökt kött el dyl), gammal ost, mese m m.

Som festmat räknades flötgröt som ibland åts med färsk fisk.

Tunnbrödet bakades av korn och oftast med agnar. Rågbröd var en läckerhet. Eftersom odlingen av säd gav lite och ibland inget alls var man mycket sparsam med mjölet. Detta innebar bl a att man oftare lagade välling än gröt som fordrade mer mjöl. Som mjölutdrying användes förutom agnar, bark, ogräsfrön m m. Se recept

Stor del av födan var baserad på mjölk-, kött- och fiskprodukter. Den mest karaktäristiska födan för Härjedalen måste tjockmjölken anses vara. Under sommaren var den en stående rätt. Man samlade mjölk i stora tunnor under hela den tid boskapen var på hemgården. Denna mjölk åts sedan då korna var på fäboden. Man åt t ex tjockmjölk med bröd eller drack den utblandad med vatten. (En annan dryck var kärnmjölk utblandad med vatten).

Tuggkåda var en omtyckt godsak som ofta tuggades i kyrkan.

Kött och fisk

Den uppskattning som vi idag visar färskvaror är något nytt. För inte så länge sedan var färsk fisk och färskt kött något man undvek. I stället försökte man konservera maten så att den skulle hålla sig ätbar under en längre tid.

De vanligaste metoderna att konservera kött och fisk var torkning, syring och saltning.

Kött

Den stora slakten inföll på hösten, när det kyliga vädret gjorde förvaringen lättare. Efter slakten saltades större delen av köttet ned och fick ligga i salt ungefär en månad. Sedan bastutorkades det. Man kunde också lufttorka kött utomhus, Köttet åts sedan kokt, stekt eller som det var.

Slakten gav inte bara kött. Även blod och inälvor togs till vara och användes till palt, korv och pölsa m m.

Fisk

Fisk som man kunde fånga själv var viktig för många hushåll. Ibland åt man den färsk och då alltid kokt. Man gjorde fisksupe, d v s fisk-soppa, som kokades med mjölk och mjöl. Syring var ett vanligt sätt att konservera fisk på. Man gjorde gravfisk. Rensad fisk varvad med salt lades i en träkagge. Ett lock lades inuti kärlet och ovanpå en sten. Locket sjönk allt eftersom och hindrade luften att komma in. Gravfisken kan jämföras med dagens surströmming. Det var även vanligt att torka fisk. Det gjordes oftast ute. Den torkade fisken var lämplig som reskost.

NÅGRA RECEPT**Överhogdalskams med messmörsås**

0,5 l vatten
1 tsk salt
7-8 dl kornmjöl
2 dl mjölk
200 g messmör
(Dessutom behövs 6 hg bogfläsk)

Gör en smet av vatten, salt och kornmjöl. Smeten ska ha en konsistens som en lös vetedeg. Koka upp vatten i en stor gryta och salta. Lägg med en sked i klmpar av smeten och koka dem. När kamsen flyter upp är den färdig. Stek fläsket i skivor till detta är knaprigt.

Såsen gör man så här:

Slå fläskflottet i en kastrull. Tillsätt messmören. Låt messören och fläskflottet koka ihop till en simmig sås. Späd med mjölken. Avsmaka och tillsätt ev lite salt om det behövs.

Kams

$\frac{1}{2}$ l mjölk (el vatten)
salt
kornmjöl
ev ngt vetemjöl

Blanda ingredienserna till en deg. Degen formas till runda bollar eller platta kakor. Koka i vatten eller vassla tills de flyter upp. Serveras med vitsås (ev med messmör).

Flötgröt

$\frac{1}{2}$ l grädde och 4 dl vatten kokas i $\frac{1}{2}$ - $\frac{3}{4}$ timme. Vetemjöl vispas i till lagom grötkonsistens. Vispa gröten tills fettets avsöndras. Ät flötgröten med mjölk eller grädde.

mjölsgröt av kornmjöl och vatten, beredd på vanligt sätt. — *Potatisgröt*. Kall potatis från föregående måltid skalas och males på en träskruvkvärv. Den mos, som därvid erhålles, has tillsammans med vatten i grytan. När det kokar, iröres mjöl tills gröten blir lagom tjock. Ätes med mjölk. — *Molti*, nävgröt. Redes av kornmjöl och vatten så fast, att det ligger torrt mjöl kvar i den, ännu sedan den är kokad. Plägsed är att rulla bitarna mellan händerna, innan man äter dem. Bjudes helst tillsammans med färsk fisk, utan mjölk.

Sötklubb. Något råg- eller kornmalt samt rågmjöl sammanblandas på morgonen och fuktas en eller flera gånger under dagens lopp med kokande vatten. Röres ända till kvällen, då anrättningen först är färdig att ätas. Sötklubben ser ut som en gröt, men har sötaktig smak. Förtäres till sill eller strömming.

Sill- och strömmingsklubbe. En fast deg av kornmjöl utbakas till en kaka, ungefär 1 cm tjock. Mitt i kakan lägges en sill eller ett par strömmingar. Kokas och förtäres utan annat sovel.

Pannkaka. Vanligast är tunn *kornmjölspannkaka*, redd med mjölk (helst »råmjölk», om sådan finnes). Kakorna gräddas på öppna spisen i en vanlig stekpanna, lagd på en pannfot med tre ben. — *Kolbull* göres av helst vetmjöl och vatten. Smeten skall vara tjock som en tjock välling. Den hälls i en stekpanna med mycket fläskflott i. Gräddningen försiggår på glöd i öppen spis. »Om», tillägger meddelaren, »flottet räcker över smeten i pannan, så att kolbullen får koka i flott, då blir den prima, och jag vill lova, att det är något för skogsarbetarna att leva på, på samma gång den är välsmakande.» Kolbull ätes till söt lingonmos eller också till tjockmjölk. — *Potatispannkaka* av malen kokt potatis och något kornmjöl gräddas i en vanlig stekpanna mot elden på samma sätt som pannbrödet, se nästa. Är välsmakande och ätes i stället för bröd.³

Pannbröd bakas av en tjock, ojäst deg av vetmjöl och vatten. Gräddas i en stekpanna, lutande mot öppna brasan. Pannbrödet utgör en ersättning för det vanliga brödet och kallas

³ *Mullögepannkaka*, egentligen en pudding, förekommer vid julen. Beredes av risgryn med muskott eller sålgitcka till krydda och gräddas i bakugn i en stor kopparform, s. k. »mullöga», jfr s. 70 o. 80.

Härjedalen, Älvros socken.²

Välling. *Vällingämnesvälling*. Kokas av vatten och kornmjöl. Efter smak tillsättes »tjockmjölk» (= långmjölk eller tätmjölk) som så använd kallas »vällingämne».

Gröt. I vardagslag användes mest *korn-*

¹ Meddelat af P. Hertzell.

² Meddelat av Olov Grinde.

Keylar
brevs
kost

och torkades först ute i solen, varefter det skrovliga, som sitter utanpå, väl avskrapades. Änjo torkad i bastu, togs den på logen, tröskades med handslaga sönder så små som möjligt och fraktades till kvarnen att malas. Jfr fig. 41. Det tillkom alltid husets ynglingar eller barn att vara vid kvarnen och mala bark; ingen äldre gav sig tid till sådant. Min moder minnes så väl, hur beskt och starkt barkbrödet var att äta. Men så tillägger hon: 'Jag var hungrig, och då gick det nog i mig.'

Mällebre. Även bakades bröd av det ogräsfrö, som sällas ifrån, när man rengör korn. Sådant kalla vi för *mälle*. Därav blir brödet nästan svart, men det lär smaka åtminstone bättre än barkbröd. Det skall liksom barkmjölet helst blandas med rågmjöl, om det skall hålla att baka. — *Agnbre.* Agnar brukades även att baka bröd av, och detta blev ju fint, jämfört med bark- och mällebrö.

Jäst bröd. Knäckebre, som till skillnad från föregående sorter är jäst, bakas av rågmjöldeg, som redes kvällen före bakningen för att stå och jäsa över natten till morgonen, då mera mjöl iknådas. Det bakas betydligt tjockare än vardagsbrödet och är avsett mera till söndagsspis. Kakorna göras lika vida som tunnbrödsbakorna och gräddas endast på en sida såsom dessa.

Till att grädda brödet på hava somliga, företrädesvis torpare och mindre bemedlade, som ej haft råd att uppföra sig bakugn, ännu i sen tid använt »bakahällar» av järn. Förr användes nog sådana i varje gård. Det gick så fort att få en sådan håll varm mot att få värme i en bakugn. Fig. 24 visar ett exemplar, som meddelaren har i sin ägo. Detta är mycket stort, som nämnt 65 cm tvärs över och 17 cm tjockt. I senare tid användes under bakhällen vid gräddning i spisen en lös järnring med tre ben, s. k. pannfot, men längre tillbaka tre stenar, så stora att det fanns gott eldrum inunder. Somliga hava nu inmurat den gamla bakhällen till botten i bakugnen. — Om vid bakning någon främmande kom in och det hände, att kakan gick sönder, så troddes det, att den främmande ville ha »mjukbröd». Det var därför sed att giva honom en kaka, så höll det bättre sedan. Eljest var det vanligt att giva en kaka bröd eller två till alla, som kommo in under pågående bakning.

Kryddor. I bröd av kornmjöl förekom aldrig

kryddor. Men i råg- och vetmjölsbröd användes *anis* och *fänkål*, längre tillbaka *kummin*. I »mulögepannkaka», som nämnt, *muskot* och *sälglicka*.

Jäsmedel. Som sådant användes bottensatsen som blir kvar, när drickat i tunnan avtappas. Dricka fanns likväl ej alla tider på året, och för att då hava jäsmedel var det vanligt att taga något av den deg, som skulle bakas, och lägga den i jästen. Så gjordes undan för undan vid varje bak, och på det sättet tog jästen aldrig slut.

Huvudsädet på orten är *korn*. Av *havre* erhålles mera sällan mogen skörd. *Blandsäd* (korn + råg, korn + havre eller korn + råg + havre) säs ännu.

Malningen utföres i regeln på vattenkvarnar. Likväl kan det tillfälligtvis förekomma, att man mal mjöl på handkvarn till en gröt eller välling. Säggen omtalar en gumma vid namn Per Pål's Gölli som brukade yttra: »Brödlös och mjöllös jag måste göra klöbbe», varmed hon menade, att hon skulle sopa omkring handkvarnen och på så sätt få något mjöldamm. Handkvarn användes annars mest att mala gryn på, varför den också kallas »grynkvarn».

Dr. E. Modin meddelar följande tillägg: I Härjedalen förekommo förr flera klubbbrätter, bl. a. *rågnklubb*, *romklubb*. Degklimpar utkavlades till tunna kakor av en handslängd. På kakan lades romsäcken ur en abborre, sik, harr eller lake med salt, varpå kakan rullades omkring romsäcken. Rullarna, klubbarna, sattes på en plåt eller stekpanna in i bakugnen och genomgräddades.

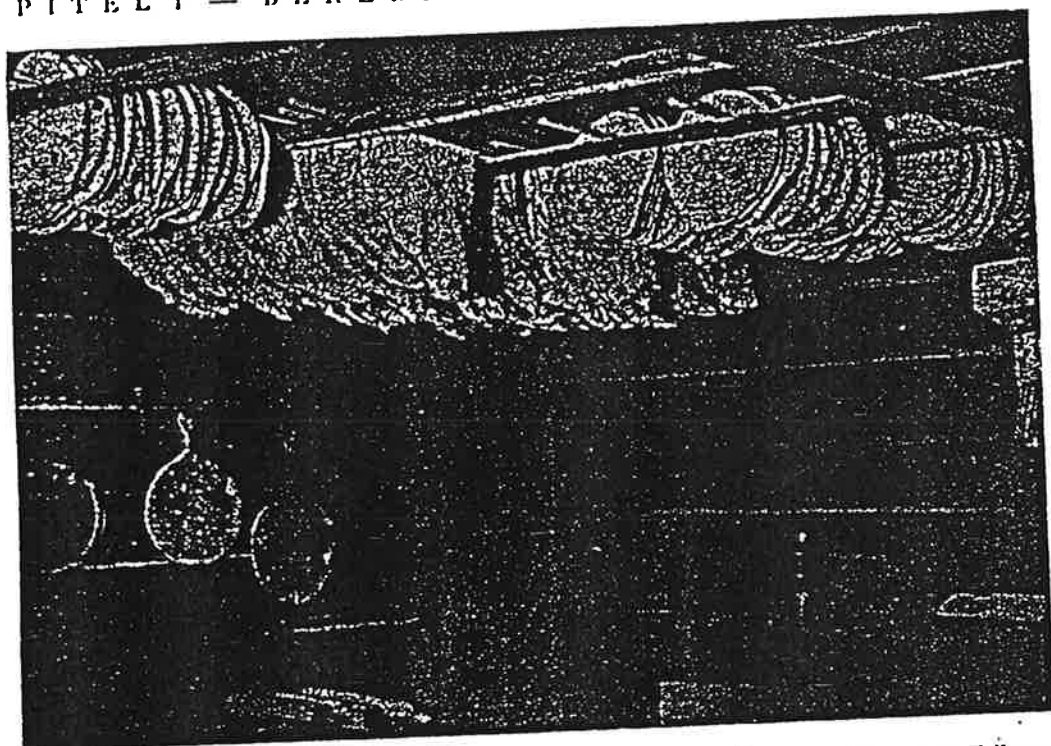

Fig. 30. Tunnbröd och hålbröd upphängda till torkning på takstänger. Foto Tors Erik Eriksson. Dalarna, Boda sn.

i Älvros för *hårdaling*, emedan det troligen först inkommit från Lillhårdal.

Ojäst bröd. *Kornbre, tunnbre, värdsbre* bakas av en ojäst deg, som knådas omedelbart före bakningen. Degen utkavlas det tunnaste som går, omkring 0,6 mm. Ju tunnare brödet, desto bättre. För »bakakvinnan» är det en ära att kunna få riktigt tunt bröd, vilket av ofrusen säd ej är så svårt. Men av frusen säd måste det göras tjockare, om det skall hålla, när det utbakas och lägges på »fjala», rödspilan. Det gräddas endast på ena sidan. Sådant kornbröd av ojäst deg begagnas allmänt ännu i dag, och det är, säger meddelaren, ett härligt bröd, om det är av fint kornmjöl. Särskilt under julen anses det för det förnämligaste brödet. Det kallades också i forna tider för *gobre* till skillnad från det sämre, se nedan. Blandas kokad och malen potatis i degen, såsom ibland förekommer, blir det extra gott. Fig. 19—24 åskådliggöra tunnbrödbakningen i Älvros. Sedan de gamla bakstugorna börjat borttrivas, försiggår bakningen på

denna trakt vanligen i »fakset», ladugården. I fig. 19 visas en ladugård, där korna stå i sina bås, medan man bakar. Den ena bakerskan kavlar ett tunnbröd. Den andra drar ett färdig kavlat bröd på bakfjolen med tillhjälp av en sticka, omkring vilken brödets kant lindats ett par slag. Till vänster på bordet synes en mängd gräddat, enkelvirket (= tvåvirket) bröd. Efteråt vikes brödet i »fjärdingar» eller »åttingar» såsom i fig. 25 och 26. — Till förklaring av fig. 24 må meddelas följande: Tunnbrödet gräddas på en rund järnhäll, lagd på en trefot över glöden i den öppna spisen. Hällen, som är mycket stor, 65 cm i diameter, har på kanten två små motsatta snibbar eller öron. Brödkakan svänges en gång under gräddningen med hjälp av en trästicka, som på bilden synes stucken under kanten av kakan.

»Min moder», berättar sagesmannen vidare, »minnes att hon ätit barkbröd, troligen 1855 eller 56. Barkbrödet var av tallbark, blandat med något annat mjöl, helst rågmjöl, som var klubbigare och bättre till att binda ihop barken. Tallbarken löptes vid midsommartiden

MYNT, MÅTT OCH VIKT 1785

Mynt

Efter 1776 års myntrealisation grundades myntsystemet på en silvermyntfot. Huvudmyntet blev riksdalern. Riksdalern delades upp i 48 skillingar. På 1 skilling gick 12 rundstycken.

Under Gustaf III:s regering präglades ej några kopparmynt efter 1779. De gamla cirkulerade under värdet av 2 öre s.m. (silvermynt) var lika med 1 skilling. Mindre mynt som var vanliga var alltså 2 öre s.m. (1 skilling), 1 öre s.m. ($\frac{1}{2}$ skilling) och 1 öre k.m. (1 rundstycke). Sedlar som motsvarade 1 riksdaler i värde förekom också.

Under hela Gustaf III:s regering präglades guldmynt som benämndes 1 dukat.

De äldre benämningarna daler och öre levde länge kvar som folkliga benämningar på mynten.

1 $\frac{1}{2}$ daler blev sedermera det vi kallar 1 krona.

Mått och vikt

1665 kom en lag om ett enhetligt måttssystem som behölls i 200 år innan vårt nyvarande decimalsystem infördes. Från 1739 fick endast kubiska spannmålsmått användas.

Längdmått: Mil, aln, famn, fot, kvarter, verktum, decimaltum, decimallinjer.

1 mil = 18.000 alnar (10.689 m)

1 famn = 3 alnar (1,78 m)

1 fot = 2 kvarter = 12 verktum á 2,47 cm eller 10 decimaltum á 2,97 cm

1 decimaltum = 10 decimallinjer á 2,97 mm

Ytmått: tunnland, kappland, kvadratfot.

1 tunnland = 32 kappland (4,936 m²)

1 kappland (154,3 m²) = 1.750 kvadratfot á 8,815 dm²

Rymdmått (för flytande varor): åm, kanna, tunna, ankare, fjärding, åtting, stop, kvarter, ort (jungfru).

1 åm = 60 kannor (157 l)

1 tunna = 48 kannor (125,6 l)

1 ankare = 15 kannor (39,25 l)

1 fjärding = 2 åttingar = 12 kannor

1 kanna = 2 stop (2,6 l)

1 stop = 4 kvarter (1,3 l)

1 kvarter = 4 ort (jungfrur) á 8,18 cl

Rymdmått (för torra varor): tunna, spann, halvspann, fjärding, kappe, kanna.

Struket mål

1 tunna = 2 spann (146,6 l)

1 spann = 2 halvspann eller 4 fjärdingar (73,3 l)

1 fjärding = 4 kappar á 4,6 l eller 7 kannor á 2,6 l

Fast mål

1 tunna = 2 spann + 4 kappar (164,8 l)

1 spann = 2 halvspann + 2 kappar (82,4 l)

1 halvspann = 2 fjärdingar + 1 kappe (41,2 l)

Viktualievikt (matvaror, livsmedel): skeppund, lispund, skålpund, marker, lod, kvintin.

1 skeppund = 20 lispund (170 kg)

1 lispund = 20 skålpund eller marker (8,5 kg)

1 skålpund = 32 lod (4,25 hg)

1 lod = 4 kvintin á 3,32 g

Järn- och kopparvikt

Skeppund tackjärnvikt, markpund bergsvikt, skeppund bergsvikt, skeppund råkopparvikt, markpund stapelstadsvikt, skeppund uppstadsvikt, skeppund garkopparvikt, skeppund stapelstadsvikt.

1 skeppund tackjärnvikt = 26 markpund bergsvikt (194,5 kg)

1 skeppund bergsvikt = 1 skeppund råkopparvikt = 22 markpund stapelstadsvikt (150 kg)

1 skeppund uppstadsvikt = 21 markpund stapelstadsvikt (143 kg)

1 skeppund garkopparvikt = 1 skeppund stapelstadsvikt (136 kg)

Bergsviktens, uppstadsviktens och stapelstadsviktens skeppund delas alla i 20 markpund eller 400 marker. Viktualieviktens skeppund var 1 1/4 stapelstadsskeppund.

Mått m m

Aln	= 2 fot = 60 cm
Trögland	= 1/36 mantal, egentligen 1/6 tunna = 27,5 lit
Mil	En gammal svensk mil varierade på olika håll i Sverige före 1889 års metersystem. Den nordsvenska milen var omkring 5 km.
Kanna	= ca 2,6 liter = 2 stop (1,3 liter) = 4 halvstop (0,65 liter) = 8 kvarter (0,33 liter)
Pund	Skålpund = 0,42 kg, delades i 32 lod Lispund = 8,5 kg = 20 skålpund
Tunna	165 liter
Kappe	4,6 liter
Kappland	1/32 tunnland
Hemman	Något diffus term som ibland innebär en skatteteknisk term med fastställd areal och skattekraft. Ibland menas lite mer slarvigt "gård". Det skattetekniska hemmanet kan vara delat på flera brukare dvs flera gårdar.

se även Sam Oven Jansson "Måttordbok".

NAMNSKICK

I alla tider har namnet givits med tanke på barnets framtida karaktär och omgärdats av förhoppningar och välgångsönskningar.

Under 1800-talet var urvalet av namn litet och konstant. Namnskicket var starkt traditionsbundet precis som hela allmogesamhället. Fram till 1850-talet fick barnen endast ett namn. Efter 1850 får barnen ofta två namn vid dopet och i slutet av 1800-talet är valet av namn mer varierat.

Namngivningsskicket kan uppdelas i tre olika grupper:

1. Uppkallelse d v s namn efter släkting.
2. Prefiguration d v s ett visst namn väljs för att det ger positiv association till en viss person eller samhällsklass.
3. Mekaniskt namnval d v s val av namn som inträffat på barnets födelsedag.

I början skedde uppkallelse efter någon avliden släkting - en slags självandring. Under de senaste hundra åren har man uppkallat sina barn efter släktingar, som fortfarande är i livet. Ofta har man valt namn efter den äldsta generationen såsom far- eller morföräldrar.

Hette fadern Olof fick t ex äldste sonen namnet Jöns och så kom Olof Jönsson och Jöns Olofsson att följa slakten i generationer medan övriga söner fick namn efter den närmaste slakten.

Döttrarnas namngivning skedde ungefär efter samma principer. De vanligaste namnen bland flickorna är Anna, Kristina, Brita, Karin, Kerstin, Märet, Marta, Ingeborg och Katarina. Bland pojarna Olof, Erik, Per, Anders, Karl, Nils, Johan, Lars och Sven under hela perioden 1700-1950.

Prefiguration uppträdde när det skedde någon förändring. När nya idéer och grupper började dominera ändrades också namnskicket. Hedniska namn följs av kristna. Under 1700-talet kommer franska namn in i Jämtland med officerare och tjänstemän. Ulrika, Charlotta och Erika blev populära namn. Samebarnens namn skiljer sig från den övriga befolkningens.

År 1901 togs en reformerad almanacka i bruk. Nya namnvanor kom in i byarna. Namnförrådet utökades.

NAMNSKICK

Husdjursnamn

Källa: Johan Nordlander. Norrländska husdjursnamn. Stockholm 1880. (finns i läns museets bibliotek).

Namn på kor

Så snart en kalv är född och bestämd att födas upp får han vanligen sitt namn; ock finnes det då barn i gården är det ofta de som får bestämma det samma. En stor del av namnen bestå av smekord. Många framhåller yttre egenskaper hos djuret, ibland också inre. Här följer ett urval av Nordlanders namn.

Docka, Hr, Dejelin, Hr, Jä, Fager, Jä, Fina, Hä, Grann-lin, Hä, Jä, Grann-laut, Hr, Jä, Komme-lin, Hr, Lilja, Hr, Jä, Lita, Hr, Jä, Lycka, Hr, Lyckeros, Hr, Lyckros, Jä, Pärlros, Jä, Skönros, Jä, Snottra, Jä

De flesta namnen utmärker kornas färg eller tecken:

Blomma, Hr, Ädelblom, Jä, Blomster, Hr, Jä, Fanros, Jä, Fläcka, Hr, Gullblom, Jä, Gula, Hr, Guldrik, Jä, Vitlin, Jä, Snövit, Hr, Jä, Kranslin, Hr, Jä, Kransros, Hr, Kruslin, Jä, Krusa, Hr, Jä, Linn-ros, Jä, Bärke-lin, Hr, Fjäll-lin, Hr, Skog-lin, Hr, Säter-lin, Hr, Ås-lin, Hr, Äng-lin, Jä, Lövelin, Jä, Löv-ros, Jä, Dag-löv, Jä, Gull-löv, Hr, Vit-löv, Hr, Äng-löv, Jä, Ring-gås (ko med ringformiga fläckar), Hr, Jä, Rosa, Hr, Jä, Ros-lin, Jä, Dagros, Jä, Fjällros, Hr, Jä, Gullros, Hr, Kvällsros, Hr, Ringros, Jä, Ängros, Jä, Vallros, Hr, Rödlin, Hr (röd ko), Snögås, Hr, Svan, Jä, Svanblom, Jä, Svanlin, Jä, Svanros, Jä, Svangås, Hr, Svarta (svart ko), Hr, Jä, Algros (grå ko), Jä, Äppel-lin, Jä, Äppelros, Jä (rödfläckig ko).

Namn kan också bildas med hänsyn till viss kroppsdel:

Fagerkind, Jä, Rosenkind, Jä, Rödkrona, Jä, Rödkull, Jä, Äppelkull, Jä, Tingros, Hr (rosig på tinningarna), Ojblom, Jä, Ojros, Jä, Solöj, Jä, Svanöj, Jä, Orblom, Jä, Örgull, Jä, Örelöv, Jä, Stjärnros, Jä.

Namn kan också bildas av kons växt eller storlek:

Krona, Jä, Liva, Hr, Livros, Hr, Spela, Hr, Spelaros, Jä, Tostre, Jä (toster betyder yrhätta).

Namnet kan också utmärka tiden då kon är född:

En ko född på söndagen kan heta Söngås, Jä, en på måndag Mångås, Jä; Tisgås, Jä, Tis-lin, Jä, Ongås, Jä, Torgås, Jä, Fregås, Jä, Lögås, Jä, Julgås (ko född på julen), Jä, Majlin (född i maj), Jä, Sommargås, Hr.

Kon kan också få namnet efter förvärvssättet:

Gåva, Jä, Resa, Hr, Vandra, Hr.

Man kan också bilda namn efter det ställe, där kon kommer ifrån. I Ångermanland har t ex funnits en ko Ström-gås = en ko som kommer ifrån Ström.

I herrskapssammanhang har förekommit kvinnonamn, likaså söderut. Det enda kvinnonamn, som förekommer i norra Sverige är Adelin, Jä.

Namn på oxar

Eftersom oxar i norra Sverige inte brukas som dragare, och det därför i varje ladugård och varje by bara finns en enda oxe, så har man inte ansett namn nödvändiga. I vissa trakter av Jämtland har Nordlander dock funnit namnet Konstantinopel på oxar. Från Härjedalen har han antecknat Lösken och Sluven. I övriga delar av Sverige är oxnamn vanligare.

Namn på getter

Under det att konamnen ofta är smeknamn eller betecknar någon egenskap på kon finns på vissa ställen, t ex i Härjedalen, knappast ett enda getnamn som är bildat på sådant sätt. Många är i stället skällsord. Getens illfundighet framhålls ofta i namnet, t ex Loppa, Hr, Jä, Pinelus, Hr, Ohyra, Jä. Men de kan också ha smeknamn såsom Kransdocka, Jä, Vackerdock, Jä, Grannfina, Jä, Vackerget, Jä. Getens livliga natur ligger till grund för namn som Barske, Hr, och Barka, Hr, Dansdocka, Jä, Danstuppa, Hr, Har-ongen, Jä, Hoppellä, Jä, Skata, Hr, Toster, Hr.

Getnamn kan också bildas av färgen: Blackeros eller Blackrosa, Hr, Jä, Blåduv (Blåduva), Jä, Blådocka, Jä, Blådans, Jä, Blåkulla, Jä, Blålus, Hr, Fläcka, Hr, Fläckeros, Hr, Grimma, Jä (get med fläckar eller streck i ansiktet), Vitspira, Jä, Snövit, Jä, Krita, Jä, Krustuppa, Hr, Ripa, Jä (vita getter), Svartloppa, Jä (svart get), Åldocka, Jä (get med ål).

När det gäller namn, bildade efter getens utseende har man ofta tagit hänsyn till utväxter på ömse sidor om halsen eller omständigheten att den saknar horn: Fjuna, Hr (get med mjukt hår), Krokhorna, Jä, Lurva, Jä, Kulla, Jä, Snucka, Jä (get utan horn), Spira, Jä, Täppelfina eller Täppelnätta, Jä, eller Täppeldocka, Jä, eller Täppeltuppa, Hr (alla dessa betyder get med klockor).

Särskilda getnamn: Alstans-era, Jä, (Har-du-sitta har Nordlander bara från Hälsingland), Grannvära, Jä, Kom-föl-ette, Jä, Rop-in-a, Jä, Duva, Jä, Evig, Hr, Flora, Jä, Klipperos, Hr (get med hopknipta horn).

Bockarna saknar av samma orsak som oxarna vanligen namn. Det enda Nordlander antecknat är Hoppedans, Jä.

Namn på hästar

Står ofta i bouppteckningarna, annars finns ett urval att välja mellan i Nordlanders manuskript. Likaså förtecknar Nordlander namn på hundar.

Namn på katter

Katter får vanligen inte något namn och Nordlander har inga antecknade från vårt område.

Konamnen behandlas i afseende på bestämmingsord, »artikel», i Norrland på alldeles samma sätt som kvinnonamn, framför hvilka man sätter pronominet hon eller någon böjd form däraf. Så säger man ställvis i Nbott. *ho skäl, ho livrås*; men i det öfriga Norrland har den nyssnämnda artikeln formen *a* (eg. ack. sing. fem.), ock fullständigt lyda då namnen sålunda: *a snél, a épæ'l* (Vbott.), *a mögè, a frégàs* (Ångm.) o. s. v. I Härj. ock Jämtl. samt möjligen flerstädes har denna artikel i dat. sing. formen 'n (motsvarande mask. form är *a*), så att dativen då kommer att heta 'n *grångàs* o. s. v.

De få konamn, som gå ut på best. änd. -a (för högsvenskans -an), äro att anse såsom påverkade af riksspråket, ock framför sådana utsättes ej någon form af hon.

Getnamnen förete äfven i detta afseende en olikhet med namn på kor, i ty att de i Medp., Jämtl., Ångm. ock möjligen äfven flerstädes ändas på den best. ändelsen -a l. -a, alt efter olika mål, så att man säger spira = spiran, docka = dockan o. s. v.; ej a spire, a docke o. s. v. Undantag härifrån äger dock rum i Härj. ock tyckes där vara regel.

För hästnamn gäller i Ångm. den regeln, att mask. namn på -en l. 'n ock fem. på -a ej få någon ytterligare artikel, men framför de mask., som hafva ändelsen -e, sättes regelbundet art. 'n (han), t. ex. 'n grälle, 'n pålle o. s. v.

De maskulina hundnamnen hafva någon gång art. 'n, t. ex. 'n *kånis canis, 'n fråk frank*; men oss veterligen hafva de fem. namnen ej någon motsvarighet härtill.

En förteckning på alla smek- ock lockord till boskapen skulle säkerligen ej sakna sitt intresse. Vi lemna här några exempel på de olika sätt, hvarpå man lockar de vanligaste husdjuren.

Till kor heter det:

ko-o sôta, ko livi kôm l. ko-o livi kôm ko-o (Nbott. Kalix).

ko liva, ko sôta, liva dej (Nbott. Rånçå).

kômå kôsçñ & dç, korçsçñ konma¹⁾ kosserna ock då, ko-roserna.

Lockar man en enskild, som t. ex. heter *krççè*, säger man:

kômå krççè_sj & dç eg. komma¹⁾ krona så ock då (Ångm.).

¹⁾ Formelt kunde *kômå* vara infin., om ej aksentueringen vore i vägen; men icke imperat., hvars sing. ock plur. i målet blott hafva den

korósan dan a, koman nu de där ko-roserna, kommen nu (Jämtl. Ström). Smekande säger man till kor: *éla kyna'n* eg. är det korna? (Jämtl. Kall).

kosína, kosína, kam em kosina, kosina, kom hem (Dal.).

Till oxen har man ej något särskildt lockord; men man smeker honom med ordet *óse* l. *lúóse* (Ångm.) ock *lúóskén* (Jämtl. Offerdal), hvilken form väl är diminutiv af oxen ock närmast af formen *ose*.

Getter lockar man på följande sätt:

kíté, k. k. jætrán l., om det är blott en: *kite jæit* (Jämtl. Kall).

kílé, k. k. k. o. s. v., så länge man behagar (Ångm.).

kypa geita Vbott.

Till fåren ropas:

táké, t. t. t. féru tacka, t. t. t. fåren (Ångm.).

dasa, dasa l. *tika dasa* (Nbott.); jfr *das* får, Rz s. 85.

När man i skogen lockar korna genom att *keke* »koka», jodla, har man »låtar» eller melodier, hvartill ord endast undantagsvis finnas. Den första ock andra af de följande vallvisorna äro exempel härpå. Den första är för öfrigt märkelig därför, att man skall hafva lärt henne af vättnarne, som med henne lockat sina kor i Oviksfjällen i Jämtl. Orden *lynne, kynne, långspena-stjärna, häla-bo* ock *kåla-bo* äro namn på vättkor; de tvänne sista skola vara bildade af byanamnen *Håla* ock *Kåla* i Oviken. Vi känna ej, om några sådana finnas. — På sina lockhorn eller långlurar pläga vallhjon i skogarne blåsa (tuta) den tredje melodien. Ord finnas visserligen, men de framsägas aldrig på folkhäl utan på svenska, äro sålunda antagligen en främmande tillsats, ock lämpa sig äfven för öfrigt ej att anföra här.

enda formen *kom*. Vid sing. *koma krone* kunde man tänka sig upplösningen *kom a krone*.

NJUTNINGSMEDEL

Tobak

Tobak började nyttjas i Sverige under 1600-talet. Den första tobaksodlingen 1655. Under 1700-talet var det ganska vanligt med hemodlad tobak i Sverige. Den tobak som troligen mest användes här var rulltobak från Norge. Den röktes i pipor, t ex järnpipor men kunde även tuggas.

Kvinnor rökte men tuggade inte tobak, däremot förekom snusning. Barn fick inte röka förrän de var halv vuxna. Yngre barn samt även kvinnor rökte olika ersättningar, t ex humle, kvanne, lingonblad, rölleka (käringtobak) m m.

Alkohol

Man drack brännvin och hembryggt öl. Man drack gärna när tillfälle gavs. Kvinnorna var betydligt mindre konsumenter än männen. Kvinnornas brännvin sötades ofta med sirap.

Hembränning var förbjuden. Från och med 1776 skulle Jämtland/Härjedalen förses med brännvin från kronobryggeriet i Sundsvall. Att hembränning var förbjuden är långt ifrån detsamma som att den inte existerade.

Kaffe

Det första kaffet kom till Sverige i slutet av 1600-talet. Under 1700-talet blev det en mycket populär dryck bland överklassen. På grund av missväxt och allmän sparsamhet förbjöds kaffeimport och drickande vid upprepade tillfällen under 1700-talet.

Första förbudet 1746

1769-94 var kaffet tillåtet

1781 förbrukades 0,33 kg kaffe/person i Sverige.

Vid mitten av 1800-talet hade kaffet spritt sig till alla klasser och grupper i Sverige.

Huruvida man drack kaffe hos Kjell Herdell under den aktuella tiden är omöjligt att avgöra. Det var möjligt att man gjorde det. Fru Herdell drack åtminstone kaffe med socker innan hon dog 1819.

NYBYGGARE

Under 1700-talet ville staten förstärka landets ekonomi och en folkökning med utvidgad odling ansågs då vara en möjlighet. Staten stimulerade till nybyggarverksamhet genom spannmålsstöd och skattefrihet under flera år. Så från mitten av 1700-talet inträffar en stor kolonisationsperiod.

De flesta nybyggarna är infödda barn till bönderna i de olika byarna.

Från Lillhärdal bildades tre nybyggen under 1700-talet före 1785.

På 1760-talet tillkom ett i Fjätdalen, 6 mil väster om Lillhärdal. Där bosatte sig Olof Persson från Sunnanå. Han var gift med Märet Nilsdotter från Idre. De hade sönerna Per och Nils.

1766 bosatte sig Sven Mattson från Mon i Kyrkbyn på Rensåsen (Lövhögen), nästan 4 mil nordväst om Lillhärdal. Sven Mattson hade varit sockenskrivare och var gift med Märet Ersdotter från Sunnanå.

Sven Ingebriktsson flyttade med hustru och barn från Mon i Kyrkbyn till Djursvallen 1775. Nybygget låg mycket ensligt till. Om sommaren fanns en klövjeväg dit, om vintern var det mycket svårt att ta sig fram. Bygget kunde föda en häst eller oxe, 9-10 kor och småboskap om man bärgade mossa flitigt. Djursvallen ligger 3,6 mil nordväst om Lillhärdal.

NÖDÅR

I Härjedalen var man van vid att skörden slog fel. Det inträffade ganska ofta på grund av klimatet. De värsta missväxterna inträffade emellertid 1739-42. Myndigheterna måste då trots pågående krig försöka mildra följderna. Trots detta måste många lämna sina gårdar och dra till Norge eller angränsande landskap på grund av total brist på föda. 1771 var det missväxt, 1777 och 1778 svagår, men 1779 var ett ovanligt ymnigt skördeår. 1781, 1782 och 1783 var det sämre årsväxt och 1784 inträffade en mycket svår missväxt fullt jämförbar med den 1742. Det var en kall sommar, nätterna mot den 26 augusti och 2 och 9 september frös den omogna säden. Den 16 september frös allt som stod oskuret. Det var ett mycket svårt år och knappast någon hade eget utsäde att ta till när våren 1785 kom. Genom myndigheternas försorg kunde bönderna låna säd till utsäde som skulle lämnas tillbaka när skörden var bärgad. Vissa hade också tur att få utsäde som staten skänkte och som således inte behövde betalas tillbaka. Naturligtvis oroade man sig mycket för skörden 1785 eftersom resurserna genom de tidigare dåliga skördarna under 1780-talet var körda i botten. 1785 var ett relativt sett bättre år.

Känsligast för frost är ärtor. Korn och råg är något tåligare. Av stor betydelse under nödåren var handelsresorna och gränshandeln med Norge. Härjedalen hade inte ens under goda år tillräckligt stor produktion av spannmål. Det märks också i kostvanorna där mat lagad av säd var mindre vanlig än sådan tillagad av t ex mjölk, kött och fisk.

För att dämpa verkningarna av missväxterna försökte myndigheterna lägga upp spannmålsmagasin. Men organisationen verkar inte ha fungerat tillfredsställande. Man förbjöd också hembränning temporärt under dåliga tider. Från 1776 lades brännvinstillverkningen under kronan och då försågs Jämtland/Härjedalen med brännvin från kronobryggeriet i Sundsvall.

NÖJEN, LEKAR M M

Man hade inte så mycket fritid som man kunde ägna åt att leka. För barn var naturligtvis leken när de härnade de vuxnas roller viktig. Lekar som man kan ha ägnat sig åt (eftersom de har en lång historia) är t ex kloterspel, femsten, tafattlekar, gömlekar, milspel och olika sånglekar.

Bil: Gamla Härjedalska idrottslekar av Einar Granberg, Jämten 1930.

Gamla härjedalska lekar.

Av *Einar Granberg*.

Då jag denna gång återkommer med en samling lekar, så vill jag påpeka, att dessa i äldre tider varit ett roligt tidsfördriv. Dessa lekar ha lektis i västra delen av Härjedalen, och om många lekformer kanske återfinnas på ett flertal ställen i vårt land, så visa de nu upptecknade, att Härjedalen åtminstone inte varit misslottat i detta avseende.

Numera äro dock folklekarnas gyllene tid försvunnen. Om det beror på, att ungdomen nu för tiden är allt för stel i ben, armar och kropp, vill jag låta vara osagt. Men gå vi endast ett 50-tal år tillbaka i tiden, så skola vi finna att särskilt idrottsmen även andra förströelselekar förekommit i stor utsträckning. På den tiden var det huvudsakligen ynglingar och ungdom, som lekte. Men även fullvuxna män och kvinnor så väl som äldre personer deltog med fröjd och gamman i dessa lekar.

Under själva julen lekte man ej, men när den s. k. jullekstugun anordnades, blev det fart och liv i dans och lekar. Även samma kan sägas vara förhållandet under såväl de s. k. räckstuguvällarna före jul som oppsittjivvåldan efter jul. Visserligen hade man då mest för sig sånglekar och dramatiska lekar, men »skojlekarna» hade även sin givna plats därvidlag.

De gymnastiska lekarna eller idrottslekarna, som här uppta den största delen, utövades under våren och sommaren. Om deras betydelse för folkets välfärd, behöves ej här särskilt framhållas. ty det blev här en verklig folkgymnastik, och som dessa lekar lektes inte bara en och en åt gången, utan den ena leken avlöste den andra, så kunna vi förstå, att det snart sagt blev en allsidig rörelseverkan på kroppens alla muskler, varför vi genom dessa lekas mer och mer åsidosättande förlorat den självgymnastik, som gjort folket ute i byarna spänstigt och kraftigt. Jag kan därför ej annat än beklaga, att dessa lekar mer och mer fått försvinna och i stället lämnat plats för inte bara de moderna danserna utan även för sämre sorts tillställningar, och låtit den uppväxande ungdomen skaffa sig nöjen av föga eller ringa värde.

Men tiden är sådan!

*

Och därmed må mina korta notiser om olika lekar här få sin lilla plats, och hoppas jag, att de notiserna åtföljande bilderna bättre kunna klargöra, hur varje lek utföres, än vad jag kunnat med min penna.

A. Balanslekar.

1. *Stå på en stång och ta av sig rocken.*

En vanlig hässjeroa lägges två eller tre pinnhål upp mellan två hässjekrakar. Den, som skall utföra leken, stiger upp på roan och ser till, så att han får ordentlig balans. I den ställningen skall han nu knäppa upp sin rock och taga av sig den. Om han nu lyckas ta av sig rocken, skall han visa av rocken, dvs. taga den i kragen och sträcka ut den ifrån sig så långt han kan. Därefter skall han ånyo taga den på sig.

Lek nr 1.

Lek nr 3.

2. *Ta en slant under en stol.*

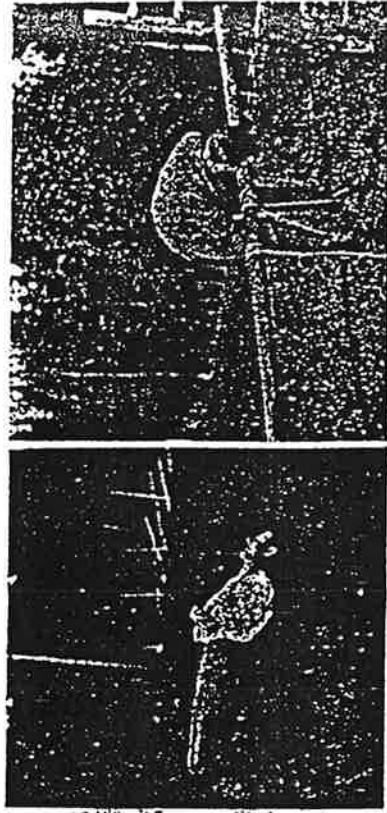
En slant lades under en stol. På stolen ställde sig en person på så sätt, att han hade stolens ryggstöd mot sina vador. En annan person sätter sig grensle och på så sätt, att han kommer att sitta på den ståendes tår. Han håller därjämte med båda sina händer och på vardera sidan om den stående stadigt fast i stolkarmen eller ryggstödet, så att inte karmen skulle brytas och en olycks-händelse inträffa. Den, som nu stod på stolen, skall lägga armarna i kors och böja sig bakåt, till dess han kunde taga slanten med munnen. Därefter skulle han resa sig upp. Den, som utförde kraftprovet, fick på inga villkor hjälpa till med händerna.

3. *Spjönne nyttjel.* (= nyckel.)

a) Då denna lek skulle utföras, satte man upp två hässjekrakar, och på översta pinnen lade man en roa. Man skulle därvid se till, att roan var något över manshöjd. I roan hade man slagit in en spik, på vilken en nyckel hängdes upp. Därefter kastade

man ett rep över roan. Repet skulle i ena ändan vara försedd med en »ögla», som man kunde tråda foten i.

Då denna lek skulle utföras, trädde man höger fot i lyckan och firade upp sig en smula från marken. Allt under det den lekande höll sig i repet, skulle han föra den fria foten upp mot nyckeln, som hängde på roan och se till så, att fotflatan kom mitt för nyckeln. På sulan skulle han nu försöka få nyckeln från spiken, och då detta var gjort, och nyckeln fått sitt rätta läge, skulle han föra ut benet, för att visa att nyckeln var långad. Då han gjort detta, skulle han sedan sätta nyckeln tillbaka på sin plats, vilket ej var det minst svåra.

Lek nr 4.

Lek nr 5.

b) En annan och lättare variation av denna lek gällde, att endast sparka bort nyckeln från dess plats på spiken.

4. *Abborrsprätten.*

Den, som skall utföra leken, lägger sig på rygg med över bröstet korslagda armar. Genom att nu lyfta upp båda benen i vädret på en gång och hastigt smälla fotsulorna mot marken, samtidigt som han gör en kraftig knyck med överkroppen, skall den lekande sprätta opp och bli stående.

5. *Ta stickan från roan.*

En hässjeroa sättes på lagom höjd från marken. På denna roa bindas fast två fotsteg, vilka göras så, att man med användande av ett rep knyter två lika långa öglor ett stycke från varandra. Dessa öglor skola göras så långa, att när den lekande ställer sig i dem, nå de inte marken, och knäna komma mitt för roan. På roan har man lagt en sticka. Leken börjar med, att den lekande stiger upp med en fot i vardera lyckan och lägger armarna i kors (Visserligen kan den lekande i början få hålla sig i roan,

Den, som nu slår upprätt, böjer sig bakåt, till dess den andre når marken med sina ben. I och med detsamma lyfter han i sin tur den förste, så att denne får sina fötter till väders. Och så går det undan varv för varv i raskt tempo.

12. *Stå på huvudet.*

En person ställer sig på huvudet med benen rätt opp och tar ett ordentligt tag i marken. Han får alltså stödja sig med armarna. De lekande skola nu pröva, vilken som längst kan stå i den ställningen.

C. Kast-, slag- och springlekar.

13. *Kasta fisk.*

I denna lek kunna deltagarna vara många. Om jag säger 20-30 par och »1 fisk», överdriver jag kanske ej för mycket.

Lek nr 9.

Lek nr 11.

Lek nr 19: I.

De lekande ställa sig mot varandra par om par, och de mitt för varandra stående fatta varandras händer. Därigenom bildas nu liksom en bro. »Fisken», som också är en av de lekande, lägges nu på första parets händer. Delta par kastar honom till nästa par, varefter nästa par vidarebefordrar honom till närmast stående par. Så kastas »fisken» undan för undan tills han når slutparet, vilka vända »fisken» och låter honom fortsätta till nästa par och hela ledet igenom. Så fortgår det undan för undan, så länge fisken orkar fara från den ene till den andre.

14. *Kasta kloter.*

De lekande delade upp sig i två partier, så att det blev lika många på vardera sidan. Vardera sidan skulle ha lika många i en rad uppställda kloter (t. ex. 5) med »kungen» i mitten.

För att nu avgöra, vilkendera sidan, som skulle börja, tog man en käpp, och en från vardera laget flyttade sina nävar upp för käppen. Den, som då fick det översta taget, fick börja leken.

Leken tillgick så, att den, som hade fått käppen, skulle kasta den snett mot motståndarens »fred» och där försöka slå ner så många kloter som möjligt. Hade man nu slagit ner några kloter, skulle dessa jämte käppen kastas mot motståndarens kloter, varvid det gällde att få omkull så många som möjligt.

Så fortsatte i regel denna lek till dess ena parten var utan kloter.

15. *Stå sänka.*

Som redskap till denna lek behöves en sänka och e spöe. Leken kan lekas av huru många personer som helst.

Vid denna lek gör man först opp en »fred», en cirkel, ung. $\frac{1}{2}$ meter i diameter. En av deltagarna är »inne», de övriga äro »ute». Den, som nu är inne, lägger sänkan i mitten av fren, och med spöa slår han till sänkan på den ända, som enligt konstruktionen är lyft från marken. Delta har till följd, att sänkan flyger upp i luften. För den lekande gäller det då att lata sänkan studsas mot spöet och hålla den i luften, så länge det går, ty för varje studs, får lekaren 1 poäng. Spelet går upp till 24 poäng.

Då nu innemannen ej längre kan hålla sänkan studsande mot spöet, utan sänkan faller till marken, så skall en av »utemännen», försöka kasta den in i fren. Om han då lyckas att få sänkan inom fren, blir han »innemannen» och får pröva sin tur. Lyckas han ej får den därnäst i tur varande fortsätta spelet. Så fortsättes spelet, och i tur och ordning få »utemännen» försöka sin lycka, då »innemannen» ej lyckas.

Och så fortsättes spelet undan för undan, intill dess att någon uppnått 24 poäng.

16. *Skjuta fågel.*

Planen för denna lek har följande utseende:

× = skytt

• = fåglar

En utsags all vara skytt. Det skedd på så sätt, att man använde sig av vissa räknemansor, som till slut utpekade en av de lekande till skytt. Alla ställde upp sig bakom freden, och där gick en annan och delade ut fågelmann åt var och en.

Därefter började leken. Skytten ropade ut fågelmann, och den, som hade detta namn, skulle springa ut från freden. Då skulle skytten jaga fågeln, och här prövade man sina krafter i kapp-löpning, ty det gällde för skytten att slå »fågeln» i ryggen, innan denne hann inom freden igen. Klarade han sig, fick den andre fortfarande vara skytt, men om förhållandet blev det motsatta, så blev »fågeln» skytt. Det var därför givet, att skytten var papasslig vid infångandet eller »skjutandet» av fågeln.

medan han övar leken, men sedermera håller han alltid armarna i kors.) Han skall nu med munnen taga stickan.

6. »Jille klössa» (= grödor).

På ett lågt underlag på marken lägger man en ordentlig plank, som ej sviktar. Plankan lägges så, att det blir en kortare och längre del från underlaget, och vid den förra ställer sig nu den som är lekare, under det den andre ställer sig på den längre ändan av plankan. Lekarna stå alltså beredda, ty den, som står vid plankans kortända, hoppar upp på denna, varvid den, som står på andra ändan, flyger ett gott stycke upp i luften. Det gäller nu för honom att hålla balansen, så att han ordentligt kommer ner på plankan utan att falla åt ena eller andra hållet.

Lek nr 6.

Lek nr 7.

Vid denna lek bör största försiktighet iakttagas, då det eljest lätt kan hända, att man gör sig illa.

B. Kraftprov.

7. Dra ore.

Två personer ställa sig på alla fyra mot varandra. Ett rep knytes ihop, och detta lägges nu runt nacken på de båda lekarna. Lekarna skola då hålla upp huvudena, så att ej repet glider av. Båda streta så åt var sitt håll, under det de gå på alla fyra. Repet skär vanligen in i nacken, varför den, som har den bäst garvade huden i nacken, vinner.

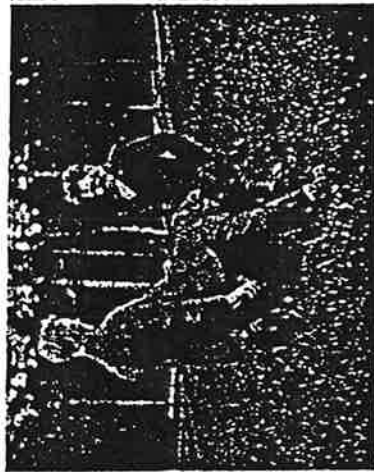
8. Te klövje.

För lekens utförande fordras tre personer. En av dem lägger sig raklång med magen mot golvet. De två andra sätta sig på ömse sidor om den liggande, och ställa det så, att de ha sina knäveck mitt över ryggen på den liggande, allt under det de hålla i

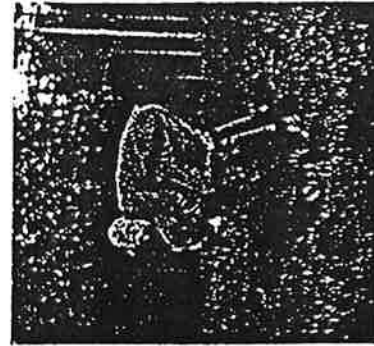
varandras skosulor. Då det är färdigt, reser sig den liggande med »klövvet», och då han kommit upp på alla fyra, skall han gå med sin »klöv», så länge han orkar.

9. Dansa kalvdansen.

Leken utföres av två personer. Den ene böjer sig ned och sticker sitt huvud mellan den andres ben, allt under det den förste fattar tag med sina händer runt om den andres länd. Den andre böjer sig över den förste samt fattar om dennes länd. Och så lyfta de växelvis varandra runt på golvet. Denna lek har företrädesvis förekommit under jultiden men har också lekts vid andra tillfällen.

Lek nr 8.

Lek nr 9.

10. Dra en stövel över golvet.

Detta kan också sägas vara ett kraftprov, om än det kommer mer an på nackskinnet än själva den råa styrkan.

De lekande skaffade sig en stövel, som de ställa vid ena väggen. I stövelstroppen band man så fast en ultråd, som skulle räcka litet längre än över golvet. Den lekande satte sig så vid den andra väggen och lade tråden runt halsen. Han skulle så genom att draga tråden över halsen försöka att draga stöveln över golvet. Men då han nu drog, brände det illa i hans hals, vadan en övavad snart nog uppgav försöket.

11. Dubbelkullerbytta.

För lekens utförande fordras två personer.

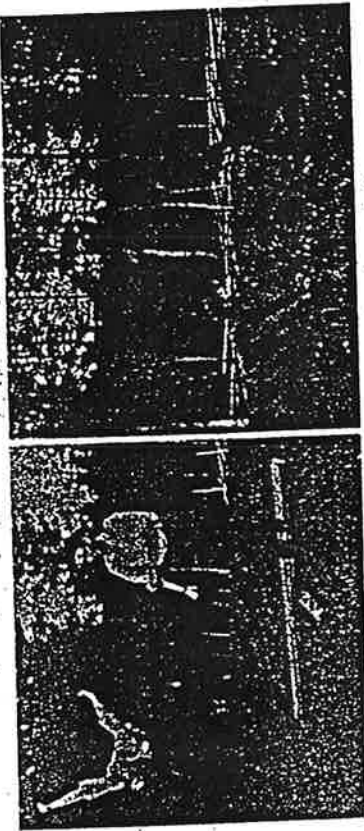
Då leken skall utföras, stå de båda lekarna mitt emot varandra. Den ene tager då den andre om livet och svänger om honom, så att han får sina ben rakt upp. Båda fatta med ett säkert grepp, och de ha sina huvuden mellan den andres ben.

medan han övar leken, men sedermera håller han alltid armarna i kors.) Han skall nu med munnen taga stickan.

6. »Jifte klössa» (= grödot).

På ett lågt underlag på marken lägger man en ordentlig plankan, som ej sviktar. Plankan lägges så, att det blir en kortare och längre del från underlaget, och vid den förra ställer sig nu den som är lekare, under det den andre ställer sig på den längre ändan av plankan. Lekarna stå alltså beredda, ty den, som står vid plankans kortända, hoppar upp på denna, varvid den, som står på andra ändan, flyger ett gott stycke upp i luften. Det gäller nu för honom att hålla balansen, så att han ordentligt kommer ner på plankan utan att falla åt ena eller andra hållet.

Lek nr 6.

Lek nr 7.

Vid denna lek bör största försiktighet iakttagas, då det eljest lätt kan hända, att man gör sig illa.

B. Kraftprov.

7. Dra ore.

Två personer ställa sig på alla fyra mot varandra. Ett rep knytes ihop, och detta lägges nu runt nacken på de båda lekarna. Lekarna skola då hålla upp huvudena, så att ej repet glider av. Båda streta så åt var sitt håll, under det de gå på alla fyra. Repet skär vanligen in i nacken, varför den, som har den bäst garvade huden i nacken, vinner.

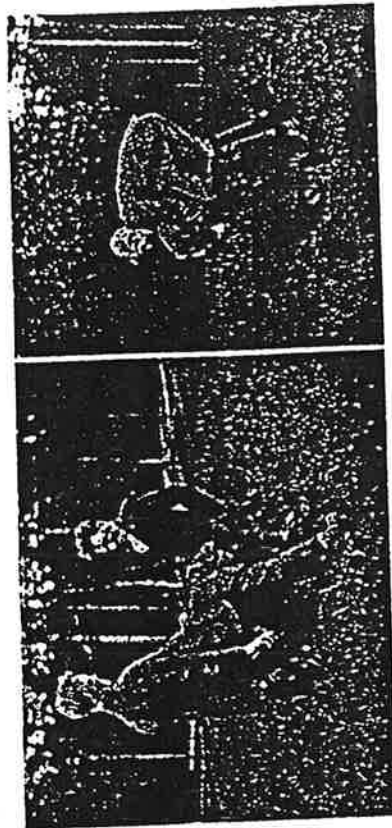
8. Te klövje.

För lekens utförande fordras tre personer. En av dem lägger sig raklång med magen mot golvet. De två andra sätta sig på ömse sidor om den liggande, och ställa det så, att de ha sina knäveck mitt över ryggen på den liggande, allt under det de hålla i

varandras skolor. Då är färdigt, reser sig den liggande med klövvet, och då han kommit upp på alla fyra, skall han gå med sin klöv, så länge han orkar.

9. Dansa katvdansen.

Leken utföres av två personer. Den ene böjer sig ned och sticker sitt huvud mellan den andres ben, allt under det den förste fattar tag med sina händer runt om den andres länd. Den andre böjer sig över den förste samt fattar om dennes länd. Och så lyfta de växelvis varandra runt på golvet. Denna lek har företrädesvis förekommit under jultiden men har också lekts vid andra tillfällen.

Lek nr 8.

Lek nr 9.

10. Dra en stövel över golvet.

Detta kan också sägas vara ett kraftprov, om än det kommer mer an på nackskinet än själva den råa styrkan.

De lekande skaffade sig en stövel, som de ställa vid ena väggen. I stövelstroppen band man så fast en ulltråd, som skulle räcka litet längre än över golvet. Den lekande satte sig så vid den andra väggen och lade tråden runt halsen. Han skulle så genom att draga tråden över halsen försöka att draga stöveln över golvet. Men då han nu drog, brände det illa i hans hals, vadan en oövad snart nog uppgav försöket.

11. Dubbelkullerbytta.

För lekens utförande fordras två personer.

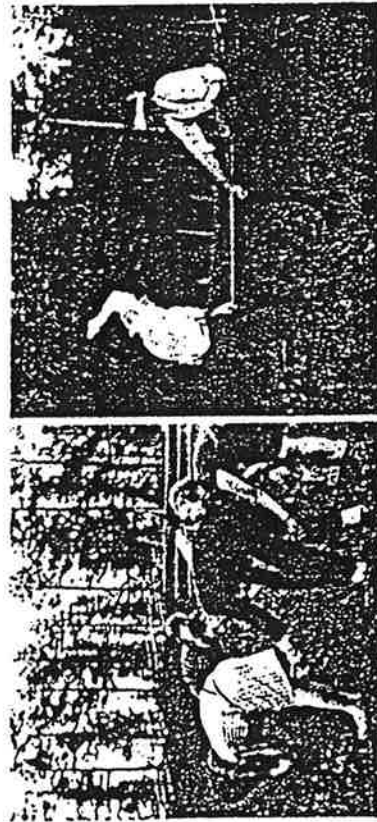
Då leken skall utföras, stå de båda lekarna mitt emot varandra. Den ene tager då den andre om livet och svänger om honom, så att han får sina ben rakt upp. Båda fatta med ett säkert grepp, och de ha sina huvuden mellan den andres ben.

17. »Kure gömme d lägg mä.»

Alla lekare utom en stå och kura. Denne ende skall springa och gömma sig. Då de kurande räknat till ett visst tal, skola alla springa och söka efter den gömde. Den, som först finner den gömde, får gömma sig hos honom, och så få de, allt efter det de finna gömstället gömma sig, till dess alla funnit gömstället.

18. Slå säck.

Två personer sätta sig mitt emot varandra på en hässjeroa och ha vardera en säck, som man stoppat hö i. Det gäller nu för dem att kunna slå omkull varandra.

Lek nr 19: II.

Lek nr 21.

19. Lårdansen.

Troligen är denna lek eller dans av betydlig ålder och fråga är, om den inte är av rent magisk betydelse.

Dansen förekommer i två turer.

I. Första turen utgöres av den s. k. tobaksrullen, där en är stubbe, och de övriga lekande springa runt »stubben», till dess alla stå som packade sillar. Då man fått tobaksrullen färdig, skall den öppnas, vilket tillgår så, att de lekande, som hålla varandra i händerna, skola springa baklänges, till dess »stubben» blir fri igen.

II. Då nu stubben eller lekledaren blir fri och de övriga hålla varandra i hand i en lång rad, så skall ledaren med sitt ena ben kliva över armen, under det han håller fast i den närmast ständes arm. Denne gör likaledes och så fortsättes hela ledet ut. Alla ha då sina händer mellan benen och falla i den framförståndes hand. När detta är gjort, häktas den förste samman med de andra, och alla dansa runt under det de lyfta de framförstå-

ende i »klövet», med sina armar. Och så fortsätter detta jämförelsehoppende, till dess någon ramlar över ända, och dansen ej vidare kan fortsättas.

D. Skojlekar.

20. Att låsa fast en person vid en stång.

En stång sättes stadigt fast i marken. Den, som skall låsas fast vid stängen, sätter sig på marken med korslagda ben omkring stängen. Medhjälparen i leken skjuter då hans ben under kroppen, så att denne kommer att sitta på benen, och han måste tillika få dem under varandra. Han skall nu stiga upp från marken utan att hjälpa till med armarna.

21. Leka larkrus.

Man binder ihop ett rep, så att det, när det sträcket ut, blir ca en alm långt. Två personer med förbundna ögon falla i var sin ända av repet. Båda ställa sig nu på knä, och de få var sin långa strumpa, som är löst stoppad med hö.

Så börjar leken med det den ene frågar: »Är larkrus heme?» Den andre svarar då, om han är i ordning: »Ja». Då får den förstnämnde av lekarna slå till ett slag och försöka slå till sin motståndare med sin strumpa mitt över huvudet. Sedan får den andre göra samma fråga, och då han får ja-svaret, får han slå till. Så växla de lekande med frågor och svar, och båda skola söka slå till den ene den andre.

22. Dra handske.

De lekande sätta sig runt ett bord, och mitt på bordet lägger den ene sin ena hand ovanpå den andres, till dess man får en stor hög. När så skett, drar den, som har sin hand underst, ut den och slår till den överst liggande handen så hårt han därtill är mäktig. Och så fortsätter den ene efter den andre med dragning och slagning, så länge de lekande orka.

23. Dyka stantar.

Man ställer ett fat med vatten i på ett bord och kastar ner en slant däri. De lekande skola nu i tur och ordning dyka ned med huvudet i vattnet och försöka taga upp slanten med munnen.

POST

Post kan hämtas och lämnas var tionde dag i Sveg. En "postbonde" kör posten mellan byn och Sveg.

Rättsväsende

Ur rättskipningssynpunkt levde den medeltida häradsindelningen kvar in på 1900-talet. Landsbygden är indelad i domsagor, som vardera omfattar ett eller flera härad eller tingslag.

I 1734 års lag bibehölls ting som namn på häradsrättens och lagmansrättens sammanträden. Varje år skulle vinterting, sommaring och höstting hållas, där tingsförhandlingarna kunde sträcka sig över en eller flera dagar.

Den högste ämbetsmannen i häradet var häradshövdingen, som var förtroendeman, domare och ledare vid häradstingets förhandlingar.

Under hövdingens fögderi var häraderna indelade i länsmansdistrikt. I varje distrikt fanns en länsman, som skulle vaka över den allmänna ordningen och säkerheten och väcka åtal vid förbrytelser.

För att få tjänst som länsman fordrades akademisk juridisk examen, eller att man vid länsstyrelsen avlagt särskild "länsmansexamen".

Häradshövdingen och länsmännen var bosatta på kronogårdar, som anslagits som boställen inom det civila indelningsverkets ram.

De var förutom tjänstemän också jordbrukare, då avkastningen från gårdarna utgjorde deras huvudsakliga inkomstkälla.

Skatter

I äldre tider var sockenbeskattningen så gott som uteslutande kyrklig. Den kommunala beskattningen på landsbygden präglades ännu långt in på 1800-talet av två viktiga drag:

1) Den kommunala beskattningen bestämdes såväl till art som till grund, och i allmänhet till och med till beloppet i lagen (byggningabalken av 1734 års lag). Någon beskattning av kommunens medlemmar som gick över detta, kunde sockenstämman inte ålägga innevånarna, om de inte enhälligt och frivilligt åtog sig denna.

2) Varje beskattning avsåg också ett visst bestämt ändamål (t ex fattigvård), och kunde inte slås samman med skatter avsedda för andra ändamål.

Den personliga utdebiteringen skedde också lika per man och kunde vara dels personlig (t ex efter bondetalet utgående dagsverken), dels reala (t ex körslor efter jordatalet).

Utöver detta förekom också en indirekt beskattning i form av provins-, stads- och ortstullar, som ibland motsvarades av särskilda avgifter på inom tullområdet tillverkade varor.

Beträffande den statliga beskattningen hade det redan i landslagen gjorts åtskillnad mellan kronans ordinarie, kungens regelmässiga till buds stående inkomster, respektive sådana skatter som skulle fastställas årligen.

De sistnämnda skatterna behandlades i rådet och blev sedan föremål för förhandlingar med allmogen på landsbygden. Metoden användes även längre fram, då man i ständernas riksmöten fått en bredare representation för de preliminära överläggningarna.

Ännu så sent som i 1789 års förenings- och säkerhetsakt framträder en osäkerhet i fråga om riksdagens myndighet i beskattningsfrågor. Där talas nämligen om ..."svenska folkets ostridiga rätt att i sådana frågor med konungen rådslå och överenskomma."

SKOGEN

Skog var det mycket gott om i Härjedalen och Jämtland vid denna tid och någon gränsdragning mellan kronans och de enskilda böndernas skogsmark (s k avvitrting) hade ännu inte kommit igång i Härjedalen. Stora delar av landskapet bestod av så gott som orörd skogsmark med en helt annan skog än vi kan föreställa oss idag.

Tävarurörelsen låg ännu i sin linda men hade i kustlandskapen börjat vakna till liv så sakteliga. Till Jämtland och Härjedalen med deras isolerade läge hade dock trävarurörelsen ännu inte fått något fäste. I Härjedalen rapporteras från denna tid endast om ett antal (kanske ett 20-tal) grovbladiga husbehovssågar. Dessa husbehovssågar brukades vanligen gemensamt av flera bönde eller av ett byalag. De kunde ofta bara användas under en begränsad del av året, då vattentillflödet i ån eller bäcken var det rätta, varför timret ännu till största delen klövs och bilades. Lillhärdal saknade såg ännu 1818.

Trots att skogen ännu inte kommit till användning på industriell basis var den för den skull inte oväsentlig för människan. Gårdarna behövde, med våra mått mätt, oerhörda vidder för sitt utmarksbruk. Från skogen hämtade man timmer, bräder, laggkärl, redskap, vidjor, gärdsel, ved, tjära, träkol, näver samt löv och bark till föda åt människor och djur. Skogen sågs som ett bihang till jordbruket och i vissa fall ansågs träden mer vara till skada än nytta för bonden. Utan betänkande släpptes elden lös för att skaffa mer betes- eller odlingsmark. Försöken att inskränka svedjandet möttes av starka reaktioner och ofta struntade bönderna i påbuden att först inhämta tillstånd av häradsrätten för sådan svedjning.

Innan trävarunäringen kom igång på allvar och en ordentlig skogsvård kommit till stånd tedde sig skogen antagligen mer grå än grön, full av förtorkade men ännu upprättstående stammar, vindfallen, bråten, försumpade marker samt ärr efter skogsbränder. Återväxten var mycket långsammare än dagens vårdade skogar.

En djupt rotad oro för skogsens avtagande och hotande skogsbrist präglade tiden trots det rika skogsbeståndet. Idag vet vi att denna oro var överdriven och att skogen klarar ett betydligt större uttag. Men lokal skogsbrist kunde naturligtvis uppstå och detta kunde vara nog så oroväckande i en tid då bara några mils transport var betungande. För Lillhärdals del framgår det i de sockenbeskrivningar som lämnades in till hushållningssällskapet 1818 att skogstillgången ansågs god men att bark- och nävertagningen samt även skogseldar (som ofta vallhjonon beskylldes för att starta) haft en negativ effekt på skogen. För att spara skogen uttrycktes önskemål om att ett sågverk skulle anläggas så att man kunde ha takbräder i stället för näver på taken.

Litteratur:

Jämtland och Härjedalens historia IV, 1720-1880. 1962.

Härjedalen, natur och kulturhistoria. 1990.

Sockenbeskrivningar 1818-20, Jämtlands läns hushållningssällskap.

Fattigvård

Fattigvården bestod i äldre tider i att sjuka och orkeslösa placerades på hospitalen eller i fattigstugorna, medan övriga arbetsoförmögna fick tigga. Den som tiggde skulle vara utrustad med ett pass eller bevis, tiggarpass, utfärdat av kyrkliga myndigheter, vilket berättigade hjonen att tigga inom myndighetens distrikt.

Saknade någon sådant pass, straffades denna som lösdrivare och placerades på tukthus, fästning, rasp- och sjukhus eller annan arbetsanstalt, om han inte utskrevs till krigstjänst.

I 1698 års tiggarrordning förbjöds emellertid tiggeriet utanför socknen, men bibehölls ändå som ett lagligt, om än ogillat sätt att försörja fattighjonen inom socknen.

Någon bestämd åtskillnad mellan fattigvård och sjukvård upprätthölls inte heller, utan många äldre och fattiga hamnade på hospitalet.

Genom kungl förordning 1763 stadgades emellertid att:..."endast dårar, borttagne och uslingar, hvilka voro behäftade med smittsamma eller obotliga sjukdomar, såsom kräfta, fallandesot, spetälska m m och hvilkas vistande ibland andra människor voro ohyggligt eller skadligt"... fick intagas på de hospital som var grundade på kronoförläningar.

Fattiga och lytta måste socknen själv dra försorg om genom att placera dem på fattigstugan eller auktionera ut dem som inhyses-hjon.

Administrativ indelning

Häradernas administrativa uppgifter avtog under 1600- och 1700-talen och istället fick socknarna en allt större betydelse. Här var sockenstämman beslutande organ och prästen ordförande. Från att bara ha skött kyrkans angelägenheter fick nu sockenstämman ansvaret för såväl sjukvård som fattigvård, skolväsende och brandskydd m m.

I socknarna uppfördes nu sockenstugor, där stämmorna hölls.

Härjedalska

Liksom andra landskap har även Härjedalen en rad olika dialekter. Ofta kan man märka dialektvariationerna från by till by. En gammal geografisk indelning, förorsakad av de stora skogsområdena väster om Hede har också i någon mån bidragit till variationer i dialekten. "Ovaskogsingen" (ovanför skogarna boende), d v s väster om Hede boende, har en mera norskinfluerad dialekt än "utaskogsingen" (de nedanför skogen boende).

Ur ordlistan:

Verb:

falla = dähte
hoppa = håhpe
plocka = flöhke
sova = sovvo
titta, se = sjå

gråta = grine
mjölka = mjölke
skrika = huje, rämje
springa = kute
äta = ætæ

Substantiv:

flicka = jänte
hammare = hōmmôr
lada = lōdô
pojke = pök
stuga = stuggu

Gård = gål
ko = ku
ladugård = fjös
räfsa = rive
yxa = ôx

Adjektiv:

dum = stôrô
mörk, hemsk = kumlejen
osnygg, okammad = flurô
respektingivande = ôgôsæm
fin, vacker = snåp

långsam = sefærlejen
oskicklig = fåhäv
otrevlig = dentlôs
snabb = flöt
tafatt = tômlô

i morgon kväll = i môrgåkväld
ha tid = hō ståndæn

i morse = i môrgånst
skrämma skator = tjæse sjöræ

När man omnämner kvinnor sätter man ett a före namnet: a Brita, a Ingeborg, o s v. Vid nämnande av män sätts ett n framför namnet: n Olle, n Pär. Man märker att "a" i regel betyder hon, henne och "n" han, honom. Däremot i dativ, om man ger åt någon, blir det tvärtom, t ex: åt n Brita, åt a Olle.

Personliga pronomen:

jag, mig = jä, mä
du, dig = du, dä
han, honom = hæn, hōnnôm
hon, henne = ho, hinji
det, sig = dæ, sæ
vi, oss = mö, ôss
ni, er = dö, ehk
de, dem = dôm, dôm

Räkneord:

1. en, eht
2. tvo
3. tri
4. fyre
5. fæm
6. säx
7. sju
8. åhte
9. niji
10. tiji
17. söhtja
18. æhtja

Pluralbildning av substantiv är relativt enkel. De allra flesta maskuliner och femininer ändas i flertal med æ. T ex: karl, karlar = kær, kæræ. Lie, liar = já, jáæ. Gumma, gummor = tjäring, tjäringæ.

Obetonat e i slutet av substantiv försvinner vid flertalsböjning. Ex. räfserska, räfserskor = rakstre, rakstræ. Gubbe, gubbar = gôbbe, gôbbæ. Bagge, baggar = bækre, bækreæ. Klocka, klockor = klôhke, klôhkæ.

Några maskuliner och femininer får pluraländelsen "er". Ex: tand, tänder = tônj, tänjer. Fot, fötter = = fot, föhter.

Neutrer får ofta ingen flertalsändelse. Ex. ladugård, ladugårdar = fjös, fjös. Spö, spön = spô, spô. Många neutrer får ändelsen a. Ex: öga, ögon = ôge, ôga. Minne, minnen = minje, minja.

Sammanfattning:

Maskuliner och femininer får ändelserna æ eller er medan neutrer får ingen ändelse eller a. Några substantiv får enbart ändelsen r. Ex: lada, lador = lôdô, lôdôr. Stuga, stugor = stuggu, stuggur.

Ordspråk:

Dæ n iht ha i huvvue ha'n i fotôm.
Bähter gå n krok än blöte si brok.

SKVALLER

Samtalsämnen

Vintern 1784 var en jämn, kall och snörik vinter till fram i maj månad. Kornet frös då det höll på att gå i ax.

1784 kom att jämföras med det hittills värsta året i mannaminne, 1742. Sommaren var merendels kall, nätterna mot den 26 augusti, 2 och 9 september avfrös allt, som stod oskuret i Jämtland och Härjedalen. Kronan trädde emellan för att lindra verkningarna av missväxten. Utsädet skapade problem. Det gick inte att ta utsäde från södra Sverige, eftersom det inte var acklimatiserat till klimatet här. 1785 var en kall vår ända till i juni. Det såddes i slutet av maj. Isarna var ej borta förrän i juni.

En fjärdedels mil norr om Herrdals kyrka är en avrättningsplats. Omkring 1666 blev fem kvinnfolk halshuggna och brända för trolldom och vidskepelse. En av dem var havande och fick föda barnet, innan hon avrättades. Detta barn blev en duktig bondhustru och levde till 1759.

I juni månad 1686 reste högst salig Konung Carl XI:e härigenom. Vid ankomsten ställde sig folk på båda sidor av vägen, både ung och gammal, för att åskåda Hans Majestät. Han tog då ett flor silke upp ur sin ficka och drog det vid sidan av hästen, så att åskådarna igenom detta tecken skulle få underrättelse därom, att han var Kunglig Majestät.

Årtal

- 1718 Tingsrättens resolution med anmodan till Lillhärda borna att sätta i stånd ridväg till Våmhus med framkomst för anspännare.
- 1740 blev anmodat på Tingsrätten att körvägen mellan Sveg-Lillhärda skulle hållas öppen både vinter och sommar.
- 1763 flyttade prästen Thunborg till Lillhärda.
- 1769 byggdes Lillhärda lsgårdens mangårdsbyggnad.
- 1771 gjorde prosten Olof Genberg i Offerdal visitation i Lillhärda och höll förhör med folket.
- 10-13 december hölls urtima ting mot Thunborg och Karin Bång.
- 1774 kom målet upp i Svea Hovrätt och Thunborg sattes på Härnösands hospital.
- 1775 dog Thunborg.
- 1783 gjordes målningarna på väggen i länsmansrummet.

Tjänstefolket

Utöver husbondesfolket och födorådstagare bodde ofta också dräng och piga, samt tillfälligt anställda på gården. Avtalet mellan husbonde och tjänstehjon gick tillbaka på legohjonsstadgan. Angående arbetstider och arbetets omfattning formulerades i stadgan inga andra begränsningar än att arbetets omfattning skulle vara skäligt och att avtalet skulle gälla under en viss tid, vanligen ett år, till den allmänna uppsägelsedagen 24:e oktober.

Formaliteterna vid avtalets ingående bestod i att husbonden gav legohjonet städjepenning, samtidigt som han av denne mottog orlofsedel. Denna orlofsedel innehöll, förutom vitsord om legohjonets duglighet, intyg om att denne sagt upp sig från sin tidigare tjänst.

Genom avtalet förband sig husbonden att, förutom utlovad lön, även hålla hjonet med kost och logi.

Legohjonet behövde emellertid inte alltid bo hos husbonden, utan kunde istället för mat och dryck få kostpenningar. Avtalet kunde också slutas för mycket kortare perioder, någon månad, eller några enstaka dagar. Vid sådana tillfällen var det mer sällan man följde legohjonstadgans alla formaliteter, med överlämnandet av orlofsedel, etc.

För dem som arbetade under en längre period hos samma husbonde hade denne emellertid också skyldighet att ta vård om tjänstehjonet vid sjukdom, och även utbetala avtalad lön (införd med 1734 års lag).

Angående lörens storlek har bestämmelserna kring denna varierat. Under 1700-talet stadgades under en period ett visst maximibelopp, och senare ett bestämt öresbelopp (men dessa bestämmelser slopades med 1833 års legostadga, då lönesättningen blev fri). Lönen utbetalades dock först vid legotidens slut, och otaliga är de romaner där de förvecklingar skildras som kunde uppstå då pigan efter många års tjänst skulle utkräva sin inestående lön.

Legohjonet var i sin tur skyldig att åtlyda husbonden i allt, och till och med tåla olika former av kroppslig bestraffning. (1858 inskränktes emellertid den lagliga rätten att utöva husaga till att endast omfatta pojkar under 18 år och flickor under 16 år.

Under vilka förhållanden tjänstehjon och tillfälligt anställda arbetade på Lillhärddalsgården år 1785 vet vi för närvarande inte, men om förhållandena under 1850-talet berättar Olof Högman.

Vid den tiden hade man alltid en dräng och en piga städslad för hela året. Under andtiderna (slätter, etc) anställdes ytterligare folk tillfälligt.

Lönen utgjordes vid den här tiden av ett bestämt antal klädesplagg per år, samt till jul och påsk en "tint" (ett halvstop) brännvin och en rågbulle. Under 1830-talet uppgick drängens årslön till 20 Rd, pigan till 10 Rd. Till lönen kom också "städseln" (som utbetalades vid anställningen på 5-10 Rd.

Uppgifterna om naturaförmånen varierar dock. Högman anger ett exempel där drängen fick 2 par skor, 2 skjortor, 1 par strumpor, 1 par handskar med vantar (ibland också 1 par damasker och ytterligare något frivilligt).
För en piga gällde då: 2 par skor, 2 skålpund ull till strumpor, 1 kjol samt några alnar vit väv.

De tillfälligt anställda arbetade ofta mot ersättning in natura. De arbetade då ofta med en bonde under en bestämd period, då t ex slåttern skulle utföras. Om då vädret blev dåligt uppstod emellertid genast problem: Skulle arbetet ändå utföras, trots att det riskerade att ej kunna göras fullgott. Eller skulle hela tids-schemat förskjutas, så att nästa bonde fick vänta?
Sådant gav givetvis upphov till diskussioner, men ofta försökte man lösa den uppkomna situationen i samförstånd.

Att dramatisera:

Drängar och pigor anställdes inte bara i direkt anslutning till den allmänna uppsägelsen 24:e oktober, när som helst under året kunde det givetvis bli aktuellt att anställa någon.

En sådan scen, där orlofssedeln överlämnas, lön och förmåner diskuteras, är givetvis tacksam att spela upp. Likaså kan även avtalen vid de tillfälliga anställningarna, eller diskussionerna i händelse av dåligt väder utgöra underlag för en tablå.

TVÄTT

Ett par gånger om året, vår och höst, hade man stortvätt. Tvätten brukade samlas i ett härbärke, Man höll isär vittvätt och s k "randkläder" (kulörta plagg) som tvättades var för sig. Helst tvättades när månen stod i ny , ej i nedan - då blev tvätten grå. Sommartid fraktades tvätten till en sjö eller en å. Vintertid höll man till i ladugården.

Blötläggning:

Tvättgodset lades i blöt senast kvällen innan. Plaggen lades i tvättsåar med kallt vatten. Vattnet skulle vara mjukt. Hellre körde man långa vägar efter bra sjövattnen än använde kalkhaltigt brunnsvatten.

Efter blötläggningen fick tvätten självrinna över en klappstol av trä.

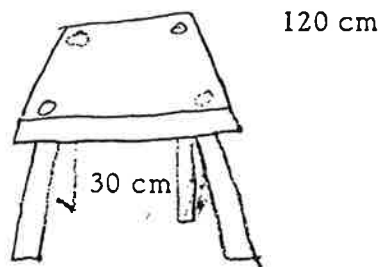
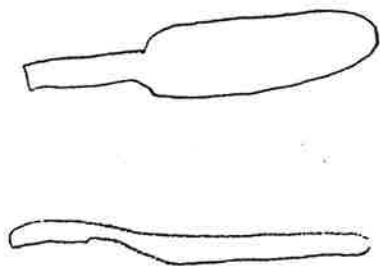
Nu måste man "gnuugg" kläderna. En mindre del lades i en mindre träbalja och övergjöts med lutblandat vatten. Ett plagg i sänder gnugades duktigt mellan händerna. Smutsfläckar smordes in med såpa. C:a 1890 började tvättbräda komma. Det första var av trä, senare kom fabriksgjorda av valkad zinkplåt. De fick ingen större spridning. Många ansåg att de slet för hårt på kläderna.

Lutkokning:

Efter gnuggningen skulle tvätten under ca en timme kokas i lut. Hela tiden rörde man om kläderna i grytan (kopparkittel eller murpanna). Man fick koka tills kläderna slutat "pösa" och sjönk ned i kokkärlet. (Ömtåligare kläder tvättades i varm, ej kokande svag lut. Helylle i hett vatten med såpa. Yllet sköljdes utan klappning). För nedtryckning av tvättgodset under lutkokningen användes en tråkapp med långt skaft.

Klappning och sköljning:

Den lutkokade tvätten kördes nu i ett kar till en klappbrygga vid en sjö eller å. Kunde också göras ett kar vid brunnen. Klappningen kallades "klaapp klea". Till hjälp hade man ett klappträ och ett klappsäte "klappstoln".

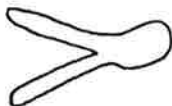
(av björk eller gran)

Så lade man ett hoprullat plagg på klappsätet och började banka på det med kraftiga tag, samtidigt som man vände plagget hit och dit, upp och ned. Då och då sköljde man det i vatten. Minst 3 ggr skulle detta göras. Därefter lades plagget i en så med kallt rent vatten, där det kunde ligga upp till ett dygn. Vattnet byttes under tiden 3 gånger. Därpå följde vridningen "vriinga" som gjordes med blotta händerna.

Torkning:

Vanligast var att kläderna breddes ut på gräset några dagar eller också hängdes de på släta stänger upplagda på klykor. Torkningen skulle påbörjas på kvällen. Solljus ansågs inte bra för de våta textilierna. Följande dagar gjorde det dock ingenting ifall man ville bleka tygerna.

Klädnypor och klädstreck kommer vid 1900-talets början. De första klädnyporna ser ut så här:

Mangling och strykning:

Lakan drogs och veks i 4 delar på längden och manglades på köksbordet med en handmangel. Ett enklare sätt var att lägga tvätten mellan bräder och låta besökare sätta sig på dessa. Mangelduk användes inte. Mekanisk mangel kom 1916 eller 1917.

Strykjärn värmdes upp med lod. Kragar, manschetter, gardiner m m stärktes med potatismjöl. (En tjock redning blandades ihop med kallt vatten, hälldes i rent kokande vatten till lagom tjocklek). Plagget doppades i den avsvalnande redningen och vreds ur, fick torka, stänktes och ströks.

Krusning:

Fruentimmerskragar pipkrusades med piptång, möss- och örngottsband tvärveckades med bordskniv.

Lästips:

Det finns flera bra uppteckningar om tvätt och klädvård i Nordiska museets frågelistsvar. Kopior på dessa finns i läns museets arkiv. (Dock inget från Näs).

Vattenförsörjning

Vattenförsörjningen var ett av de stora problemen för 1700-talsmänniskorna. Man behövde rent, luktfritt vatten i hushållet; för djurhållningen däremot kunde man vara mindre nogräknad. Stora mängder vatten gick åt till djuren - varje ko behövde omkring 50 l vatten/dag. För att dessutom täcka vattenbehovet i hushållet blev det många ämbar vatten som skulle bäras. I ett normalstort hushåll måste flera timmar varje dag ha gått åt till vatten- och vedbärning.

För att undvika orenlighet vid brunnen fick djuren ej vattnas där, utan man bar in vattnet i fjöset. Det förekom även på de "modernare" gårdarna att vattnet via en ränna leddes in till ett stort kar i ladugården. Inne i ladugården fanns det sedan vattenhoar åt djuren eller också vattnades de ur ämbar.

Som fallet är på Lillhärddalsgården fanns brunnen ofta på endast några famnars avstånd från fähuset. Risken med denna placering var att vattnet kunde bli förorenat från dynghögen. Från brunnen ledde en med ett bräde övertäckt ränna. Rännan vilade i sin översta del - invid brunnsöppningen - på två pinnfötter och var i nedre ändan instucken genom ett hål i fähusväggen. Vattnet fördes in i ett stort kar i fähuset.

Vattnet vindades upp ur brunnen med hjälp av en s k brunnsvåg (i Jämtland kallad vindstång) med flera kopplade stänger mellan vågens övre ända och hinken. Brunnsvågen var till sin längd beroende av brunnens djup. På vågens nedre och grövre ända var inborrad en grov pinne, vid vilken som motvikt till hinken fästes behövliga tyngder, ofta utnötta slipstenar.

Brunnen var övertäckt med tjocka bräder, vilande på ett timringsvarv, och i bräddtakets mitt var över brunnsöppningen ett runt hål. Hålet var tillräckligt stort för att släppa igenom en man, om någon skulle behöva gå ner i brunnen för rensning e d. Brunnsöppningen var täckt av ett lock som förankrades med en stor sten.

Vattnet bars med ok in i huset, där det antingen förvarades i hinken eller tömdes i en större så. I sån fanns en skopa, så att den som så behövde kunde dricka. Man får förmoda att allt gårdsfolket tog alla tillfällen i akt att bära med sig ett ämbar vatten på vägen in från utesysslorna.

Om man inte hade brunn eller om brunnen sinat fick man lösa vattenfrågan genom att köra vatten i stora tunnor från närmaste vattendrag. Vintertid måste det ha varit ett tungt arbete att hugga hål i isen, ösa vatten i tunnor och sedan få hem det.

LÄS t ex:

Fataburen 1970. Nordiska museets och Skansens årsbok.
Högman, Olov, En härjedalsbok. Östersund 1970.

Hygien

Med den personliga hygien var det illa ställt jämfört med nutida vanor. Tvätten gällde naturligtvis bara ansikte och händer och ägde i allmänhet rum på lördagskvällen eller söndagsmorgonen. Det var inte vanligt att man tvättade sig före en måltid, såvida man inte var ovanligt smutsig, nästan så att dyngan hängde från händerna. Som tvättfat användes en skopa, ett ämbar eller en träho. Som rengöringsmedel användes hemkockt såpa, lut eller om man var riktigt smutsig, fin sand. En trasa fick duga som handduk.

Till de stora helgerna tvättade man sig dock grundligt och detta skilde sig avsevärt från lördagstvätten. Även om man inte badade i kar utan tvättade sig i ett fat fick hela överkroppen en grundlig tvättning och någon kvinna fick tvätta ryggen. Huvudet fick dock inte kvinnorna hjälpa till att tvätta. Till jul kunde man bada i fjöset i ett stort kar. Där hade man tillgång till varmt vatten i murpannan. Någon viss badordning, t ex husfadern först, känner man inte till i Härjedalen. Alla badade dock i samma vatten - något annat var inte tänkbart med hänsyn till det arbete badet innebar. Vattnet måste också kallna ordentligt innan man slog ut det, annars riskerade man att bränna de underjordiska. Om man badade till midsommar skedde det i öppna sjön, men bad var långt ifrån vanliga i Härjedalen.

Mässingskam och benkam användes för att ansa håret, benkammen var avsedd för barnen. Håret rakklippes genom att man satte en träkopp på offrets huvud och klippte efter den. Under klippningen höll man till inne i stugan och man fick inte kasta ut håret, eftersom fåglarna då kunde få tag på det och den klippte fick ont i huvudet. Håret skulle brännas och förintas i elden.

Kvinnornas håruppsättning gick så till att de kammade bena mitt på huvudet och sedan flätade sig. I håret inflätades ett flätsnöre, och vid hårroten flätade man in en pinne som var smalare på mitten. Runt denna pinne snoddes sedan flätan, vilken bands fast med flätsnöret. Flätningen satt så stadigt att den inte behövde göras om på hela veckan. För att få håret att ligga slätt och bli glansigt, tog man socker i mun, spottade i näven och strök över håret. Man kunde tvätta håret i asklut eller fiskspad för att få det glansigt och vackert.

Även sedan rakkniven blivit känd fortsatte man att klippa skägget. Vanligen lämnades hakransen orörd.

Lus och loppor fanns det gott om. Lusen bekämpades genom att man kammade sig med den finare delen av mässingskammen. Sedan lade man villebrådet mellan tumnaglarna och knäppte till. När man skulle löska sig gjorde man det helst i enrum.

Dasset (i Härjedalen kallat kanntore, prevete eller skithuse) var 1785 en någorlunda ny och "fin" inrättning, eftersom det tidigare bestått av en stång, såvida man inte helt enkelt satt sig bakom knuten eller på dynghögen (kassa). Man torkade sig med gräs, mossa eller en rövsticka, som satt inkilad i en springa i dassväggen att användas av den som så behövde. (Jfr Rolf på Lillhärdaalsgårdens dass, som har rövsticka i handen).

Kärl för insamling av urin fanns i varje gård (pissbytta). Kackstol hade man inne i stugan och den användes för sjuklingar och småbarn. Den var mycket primitiv, hade ett hål i mitten och uppbars av fyra pinnar, som skulle föreställa ben. Under hålet hade man en stäva.

LÄS:

Fataburen 1970. Nordiska museets och Skansens årsbok.
Johnsson, Pehr. Allmogehygien i äldre tider. Eksjö 1936.
Jämten 1929. Einar Granberg: Renlighet. Sid 145 ff.

Städning:

Lördagen var den vanliga rengöringsdagen, då skurade man och gjorde fint. Det var inte alltid som kvinnorna skurade utan det hände ofta när man skurade med sand, att karlarna stod barfota på limen (kvasten) och gnodde golven. Så här skurade man:

Först sopade man bort det värsta från golvet, vilket sedan blöttes och beströddes med sand under somrarna och snö under vintern. Så gnoddes golvet ordentligt med limen, varefter man på nytt spolade golvet och sand och vatten sopades ut genom ett hål nere vid golvet, som tjänade som avlopp. Så slog man åter nytt vatten över golvet och torkade med trasa, vitmossa eller dylikt.

Sopning av stugan skedde inte dagligen men då man sopade bar man ut soporna på dynhögen. Om någon mötte soporna i dörren, så skulle man bli rik.

Eftersom man ej sopade varje dag hackades i stället under vintrarna barr på golvet på lördagen och detta fick ligga kvar till följande lördag, då det sopades ihop och bars ut. Under somrarna repade man löv samt ene och strödde på golvet.

Huggstabben hade sin plats närmast dörren, ny huggstabelle togs in till varje julhelg. På stabben brukade tiggare och löst folk sätta sig.

För att inte alltför mycket smörja skulle dras in på det nyskurade golvet, lade man granris runt dörren och detta skulle man torka sig på.

De möbler som rengjordes regelbundet var bord och bänkar, vilka gnoddes med skäftestvaga. Dessa möbler rengjordes vid varje skurning, resten endast till storhelgerna, särskilt midsommar. Spiselmuren blektes till de större helgerna med ler eller bleka. Om våren då man flyttade ut, tog man ut askan och reste en gran i spisvrån, för att det svarta i spisen inte skulle synas.

LÄS:

Johnsson, Pehr. Allmogehygien i äldre tider. Eksjö 1936.
Jämten 1929. Einar Granberg: Renlighet. Sid 145 ff.

VERKTYG OCH REDSKAP

En översikt över vanliga redskap och deras användning finns i Högman,
"En Lillhärdbok", sid 126 ff.

VERKTYG OCH REDSKAP

Häststock

Häststocken fästes på hästens ena framfot och dess uppgift är att hindra djuret att bege sig för långt iväg på utmarkerna samt underlätta återfinnandet, när de skulle hämtas hem för körslor. Häststocken utgörs av en ungefär 45 cm lång, 15 cm bred och 5 cm tjock trækloss, vägande två-tre kilo. I mitten finns ett hål där hästhoven passar in. Öppningen på långsidan stängs efter påsättningen med en rem eller vidja. Den har funnits framför allt i Jämtland, Härjedalen och Norge och använts både på 1700- och 1800-talet.

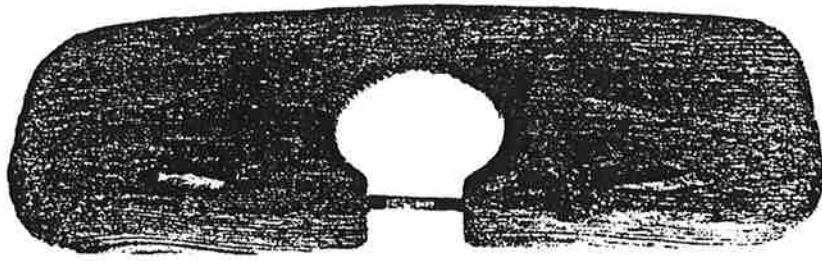
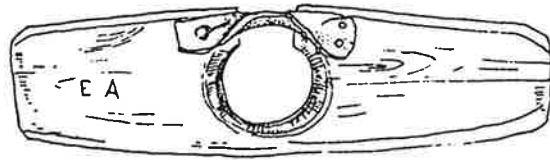

Fig. 8 Hestestock i Jämtlands Läns Museum, Östersund. Fra Sunne socken. Lengde 50 cm.
JLF 12831. Foto Länsmuseet.

67. Häststock. Kalls sn, Jämtland. NM 47699.

VIDSKEPELSE OCH SKROCK

Vättorna

är namnet på småfolket eller de underjordiska, om dessa finns en mångfald sägner. Se bilaga.

Puken se bilaga.

Utbolingen

Var ett barn som var dödat av sin mor i lönn. Han var stor som det högsta träd. Han hade endast huvud och ben. Han uppkom med nymånen och försvann med nedan. Han var inte farlig enbart olycklig. Man hörde honom oftast.

Harabåttjen

var inte något de vuxna trodde på men man använde honom för att skrämma barnen till lydnad. Jmf Sotare och brunnsgubben.

Den som snart skulle dö var feg. Begreppet innebar att man visade en ovanlig brådska för att komma iväg i något ärende som man sedan inte återvände levande ifrån.

ATT TÄNKA PÅ:

Häll inte ut varmt vatten på backen. (Då kan man bränna småfolket).

Stål, kors, psalmer och böner hjälper mot oknytt.

ÖMEA
Jämtlands läns museum

1567:4

Ämne . . . . . FOLKTRO, spiritus . . . . .
Meddelare . . . . . Målare Söderlund, Sveg 73 år . . . . .
Upptecknare . . . . . Folkskollärare Einar Granberg, Krokomb . . . . .
Datum . . . . . 1925. . . . .

Socken. . . . . Lillhärdal . . . . .
By, ort . . . . . Lillhärdal . . . . .

I slutet av 1700-talet bodde i Lillhärdal Jönsmassgubben. Han hade en spiritus, som drog guld och silver åt honom. Och nog fick han silver och guld och annan rikedom, men han formligen torkade bort bland sina skatter.

När han nu dog och skulle begravas, var det så, att hästarna knappast orkade draga kistan. De blevo svettiga efter de första stegen, och detta var ett säkert tecken på, att gubben hade haft spiritussen. Men hästarna knogade på och när liktåget kommit ett stycke bort från gården brakade det till väldeliga i kistan. När man sedan lyfte kistan för att bära den till graven, var den så lätt, som om det hade varit tom.

Det berättas om samma gubbe, att han hade sin spiritus i en dosa och födde spiritussen med socker, anis och fänkol.

De underjordiska

Under jorden lever ett folk som liknar människor i mångt och mycket men ändå skiljer sig från oss på några punkter. För det första bor de under jorden, för det andra är de mindre än vi, och för det tredje har de inte riktigt följt med i utvecklingen, utan lever fortfarande alla som bönder.

De kallas: Vittror, Vittran, Vettran, Jolbyggaren, Jordgubban, Smågåbban, Småruskan, Småpufflingar, Småfolket, Smågråan, Småtussar, De underjordiska.

Vittrorna bor för det mesta under jorden, anligen under en stor sten i skogen. Det händer inte sällan att de underjordiska har sin bostad under ett stall eller en ladugård. Man kan i de fallen antaga att småfolket bodde där innan huset byggdes. Vid sådana tillfällen brukar småtussarna få problem med att gödsel från djuren i stallet rinner ner i deras hem. Sedan småfolket klagat brukar bönderna vanligtvis flytta ladugården, och allt blir frid och fröjd igen. Vissa småpufflingar bor i fäbodan framförallt under vintern sedan människorna flyttat hem.

Exempel på bostäder

Fig 1
Sten under vilken ett vitterhem är beläget.

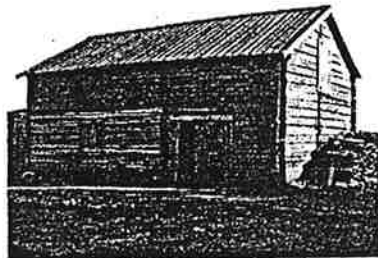

Fig 2
Stall under vilket vittror bor.

Fig 3
Fäbod där vittrorna bor säsongvis.

Arbete

Alla vittror är bönder. Framför allt ägnar de sig åt boskapsskötsel. De har kor, getter, får och hästar. Korna brukar vara stora, vita och sakna horn. På vissa håll är korna blå, blåprickiga, blårandiga eller rödbrokiga. Det finns också vitterkor

Härstamning

Så har berättats om småfolkets härstamning;

Nu finns det bara fem Moseböcker i bibeln, men förr innan så många kunde läsa fanns där sju. I de två sista kapitlen stod att läsa om spökerier och trollformler. Där berättades också om hur småfolket skapades.

Adams första hustru hette Lucia. När Gud skapade Lucia gjorde han henne sådan, att hon måste föda barn varje år, precis som djuren. Naturligtvis var detta ett misstag av Gud, och när han upptäckte sitt misstag, tyckte han att Lucia var olämplig som stammomoder för människorna. Gud skapade då istället Eva som blev människornas stammomoder. Lucias barn förvisades till underjorden. Och så kommer det sig att alla de underjordiska härstammar från Adam och Lucia och alla människor från Adam och Eva.

Familjer

Småfolket lever i familjer. De gifter sig, får barn och blir gamla och dör precis som alla andra. De verkar leva ett lyckligt familjeliv.

Utseende

Småfolket är oftast mindre än folk i allmänhet. Längden varierar från ca en aln (60 cm) till mänsklig storlek. De är mycket lika människor till utseendet kanske litet gråare och tvärare i ansiktet.

Flickorna kan vara mycket söta (men trots det bör man avstå från att nypa

dem i kinden eller någon annanstans, se nedan). Kläderna skiljer sig inte mycket från våra, men är kanske något mer omoderna. Männen verkar föredra gråkläder, det är ju inte ovanligt bland människor heller, och har ofta röd luva.

Farlighetsgrad

Vittror är mestadels fredliga och går hellre undan än ställer till bråk. Men man skall inte reta dem i onödan. De kan ge sjukdomar, bergta djur och människor samt byta ut människors barn mot sina egna.

Varning!

Slå inte ut varmt vatten på marken, utan att först varna småfolket. Man vet inte var de befinner sig, och de kan bli brända, och kan hämnas med att sätta sjukdom på dig.

Rör dem inte!

Ibland händer det att unga småpufflingar blir förälskade i människoflickor. Då gäller det att akta sig, så att man inte blir tvingad till giftermål. Hela vitterfamiljen kommer att göra allt för att bröllopet skall stånda.

Skyddsmedel

Dessa skyddsmedel skyddar inte bara mot vittror utan också mot annat oknytt.

Stål helst eggstål, är ett starkt skyddsmedel. Lägg det t ex i ladugårdströskeln så att onda makter inte vågar sig in. Odöpta barn skyddas med stål så att inte troll eller vittror kommer och byter bort barnet mot sitt eget.

Kol i badvattnet skyddar odöpta barn från sjukdom.

Korstecknet skyddar mot allt.

Psalmsång och kristna böner m m är bra att ta till om man blir ansatt av oknytt.

Om småfolket är besvärligt kan man offra några knappar, nålar eller andra småsaker till dem.

Att spotta tre gånger är ett bra medel för den som befarar att han tåkat ut för något farligt.

Puken

En önskedröm för många är att kunna sitta hemma i godan ro, och bara vänta på att mat, pengar och annat man behöver skall komma flygande av sig självt.

Det finns faktiskt ett sätt att ordna det så, men det är ett kusligt och otäckt sätt. Förr i världen, när man hade det riktigt svårt och besvärligt kunde det dock hända att man försökte. Man gjorde en puke.

Puken var ett grått, litet nystan som rullade fram på jakt efter mjölk. Han rullade in i främmande ladugårdar, sög mjölk ur kornas juver, och rullade hem en för att spy upp mjölken i sin ägares mjölkbytta. Man hade ett särskilt kärl som puken lämnade mjölk i. Det brukade stå bakom farstudörren och hade en bräda på kanten som puken kunde rulla uppför.

Det mesta var puken på jakt efter mjölk, men den som hade en riktig puke behövde aldrig sakna vare sig mat eller pengar. Det påstås att man kunde få en puke att skaffa vad som helst med undantag av psalmböcker.

Nu kan man förstås tycka att alla genast borde skaffa sig en puke. Men det finns ett problem. Den som gör en puke måste lova bort sig till djävulen.

Visserligen finns det många olika pukrecept. Men en sak saknas aldrig. Tillverkaren måste ge sin själ till djävulen efter döden, ett fruktansvärt pris.

namn:

Baran, Barran, Bjaran, Bjäran, Bäran, Mjölkhare, Puke, Trollkatt.

Tecken:

Blod i mjölkstävän.

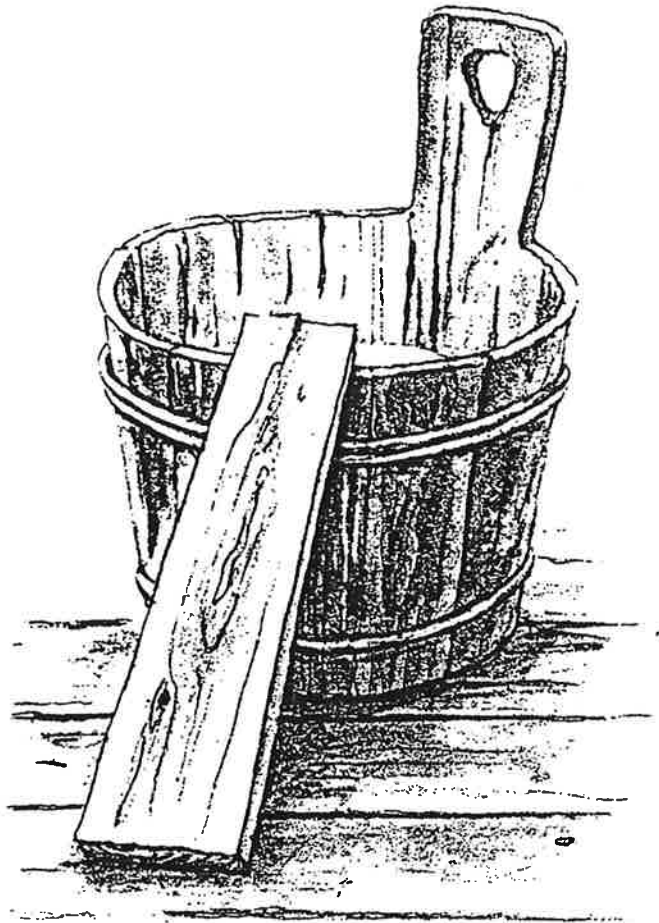
Sår på kornas juver.

Hårlösa fläckar på kornas bakben.

Puiskit, puklort, trollsmör, pukdynga.

Små gula och röda slemsvampar som växer på fuktigt virke.

Om man med en magnetisk kniv skär genom puksmör syns en svag blodrand.

Misstankar

Den som började misstänka att det fanns en puke i närheten märkte det först på att korna mjölkade sämre än vanligt. Dessutom hade korna märken på bakbenen, hårlösa fläckar, som de fått av puken. Hittade man dessutom puiskit (små slemklumpar som växer på fuktigt virke - latin: Fulgia Septica) i närheten var man helt säker på att det fanns en puke.

Att avslöja en pukägare

Puiskiten bränns i en korsväg en torsdagsnatt, när månen är i nedan. Elden skall göras av nio sorters ved. Då kommer pukägaren springande för att krasa puiskiten ur elden.

PUKRECEPT FRÅN GÄDDEDE:

Tillverkning av Puke.

Ingredienser:

9 sorters olika garn spunnet
från 9 sorters olika hår
9 kol från 9 olika träslag
avskrap från kyrkklockor
1 utspottad oblat
nattvardsvin
3 droppar blod

Tillverkningen ska ske i.
tastu tre torsdagsnätter i rad.

Spinn där de nio olika garnen av de nio olika håren. Linda garnen om de nio kotslyckena.

Blanda i avskrapet från kyrkklockorna och oblaten, som spottats ut vid nattvarden.

Sista torsdagsekvällen hålles nattvardsvinet över nystanet. Därefter skäres ett sår i vänster lillfinger. Droppa tre blodsdroppar i nystanet och läs följande:

"Om du för mig på jorden dra och springa, skall jag för dig i helvetet sedan binna."

Kasta därefter nystanet över vänster axel. Puken får då liv och frågar:

"Vad ska jag dra?"

Svara då vad du önskar, t.ex:

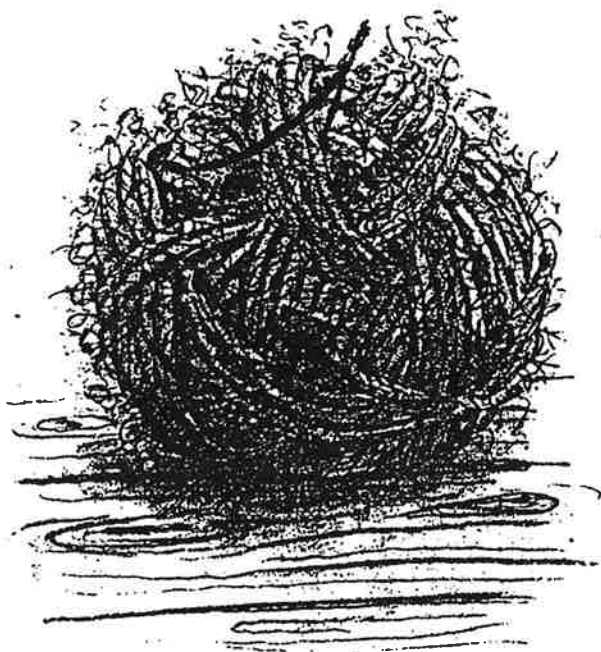
"Ost och mjölk och allt du kan ta!"

En misstänkt pukägare

Det fanns på en gård i Börtnan, som ägdes av en kvinna, en dräng som misstänkte att ägarinnan hade en puke. Han försökte länge ta reda på var hon hade den. En gång råkade han se att hon lyfte upp en bräda i golvet och hällde ner mjölk där. Då förstod han var hon hade den.

Det gick lång tid innan han kunde se efter. Men så en söndag, när hon gått till kyrkan, och drängen var ensam hemma, gick han in i kammaren där hon lyft upp brädgolvet och såg flera grå nystan.

Då satte han en kittel med vatten på spisen. När vattnet kokade tog han det med sig in i kammaren, lyfte på golvbrädan och hällde det skållheta vattnet på pukarna. Det dröjde inte länge förrän kärringen kom tillbaka från kyrkan. Hon var bränd i ansiktet och rusade direkt in i kammaren.

LILLHÄRDALSGÅRDEN 2012

v	Dag	Datum	Pär	Sofia	Stig	Aktivitet	Tema	Övrigt
25	fre	Intro.						
	lör	22-jun	8.30-17.00	8.30-17.30	8.30-17.00		Midsommarafan	
	sön	23-jun	7,5	8,0	7,5		Kyrka	1 tim lunch
		24-jun	7,5	8,0	7,5			
26	mån	25-jun	Pär	Sofia	Stig	Aktivitet	Tema	Övrigt
	tis	26-jun	L	10.00-17.00	10.30-17.30			
	ons	27-jun	10.00-17.30	10.30-17.30	9.00-17.00	Tisdagsmöte		
	to	28-jun	10.30-17.30	10.00-17.00	L	*Dokumentation		
	fre	29-jun	L	10.30-17.30	10.00-16.00	Pär ledig- Ulrika vik.		
	lör	30-jun	10.00-17.00	L	10.00-17.00			
	sön	01-jul	8.30-17.30	8.30-17.00	10.30-17.30		Kyrka	1 tim lunch
27	mån	02-jul	10.00-17.30	7,5	7,5	Planering & dokumentation		
	tis	03-jul	L	10.30-17.30	L	Tisdagsmöte		
	ons	04-jul	L	*9.00-17.30	10.00-17.00	*Dokumentation		
	to	05-jul	10.00-17.30	L	10.30-17.30			
	fre	06-jul	10.30-17.30	10.00-17.00	L			
	lör	07-jul	10.00-17.00	10.30-17.30	L		Kyrka	1 tim lunch
	sön	08-jul	8.30-17.00	8.30-17.00	8.30-17.30	Planering & dokumentation		
28	mån	09-jul	L	10.00-17.00	10.30-17.30	Tisdagsmöte		
	tis	10-jul	9.00-17.00	L	10.00-17.00	*Dokumentation		
	ons	11-jul	10.00-17.30	L	10.30-17.30			
	to	12-jul	10.00-17.30	*9.00-17.30	L			
	fre	13-jul	L	10.30-17.30	10.00-17.00		Kyrka	1 tim lunch
	lör	14-jul	L	10.00-17.00	10.30-17.30			
	sön	15-jul	8.30-17.00	8.30-17.30	8.30-17.00	Planering & dokumentation		
29	mån	16-jul	10.00-17.30	L	10.30-17.30	Tisdagsmöte		
	tis	17-jul	10.30-17.30	9.00-16.00	L	*Dokumentation		
	ons	18-jul	10.00-17.30	*9.00-17.30	L			
	to	19-jul	L	10.30-17.30	10.00-16.00			
	fre	20-jul	10.00-17.30	L	10.30-17.30			
	lör	21-jul	10.30-17.30	L	10.00-17.00		Kyrka	1 tim lunch
	sön	22-jul	8.30-17.30	8.30-17.00	8.30-17.00	Planering & dokumentation		
			140,0	140+10* tim=	140,0			
			150 tim/37,50 t/v	150 tim/37,50 t/v	150 tim/37,50 t/v			

* 2,5 tim inläsning/v ingår i den totala tiden 150 tim under en 4 v period

LILLHÄRDALSGÅRDEN 2012

v	Dag	Datum	Pär	Ulrika	Stig	Aktivitet	Tema	Övrigt
30	mån	23-jul	10.00-17.30	10.30-17.30	L			
	tis	24-jul	L	9.00-17.00	10.30-17.30	Tisdagsmöte		
	ons	25-jul	L	10.30-17.30	9.00-17.30			
	tor	26-jul	*9.00-17.30	L	10.30-17.30	*Dokumentation		
	fre	27-jul	10.00-17.30	10.30-16.00	L			
30	lör	28-jul	10.00-17.00	10.30-17.30	L			
	sön	29-jul	8.30-17.00	8.30-17.00	7,5	Planering & dokumentation	Kyrka	1 tim lunch
31	mån	30-jul	L	10.30-17.30	10.00-17.30	Tisdagsmöte		
	tis	31-jul	9.00-17.00	L	10.30-17.30			
	ons	01-aug	10.00-17.30	L	9.00-17.30			
	tor	02-aug	*9.00-17.30	10.30-17.30	L	*Dokumentation		
	fre	03-aug	L	10.00-17.00	10.30-17.30			
	lör	04-aug	L	10.30-17.30	10.00-17.00			
	sön	05-aug	8.30-17.00	8.30-17.30	7,5	Planering & dokumentation	Kyrka	1 tim lunch
32	mån	06-aug	10.00-17.30	L	10.30-17.30	Tisdagsmöte		
	tis	07-aug	9.00-17.00	10.30-17.30	L			
	ons	08-aug	10.00-17.30	10.30-16.00	10.00-17.30			
	tor	09-aug	L	10.00-17.00	10.30-17.30			
	fre	10-aug	*9.00-17.30	L	10.00-17.30	*Dokumentation		
	lör	11-aug	10.00-17.00	L	10.30-17.30			
	sön	12-aug	8.30-17.30	8.30-17.00	7,5	Planering & dokumentation	Kyrka	1 tim lunch
33	mån	13-aug	*9.00-17.30	10.30-17.30	L	*Dokumentation		
	tis	14-aug	L	9.00-17.00	10.30-17.30	Tisdagsmöte		
	ons	15-aug	L	10.30-17.30	10.00-17.30			
	tor	16-aug	10.00-17.30	L	10.30-17.30			
	fre	17-aug	*9.00-17.30	10.30-17.30	L	*Dokumentation		
	lör	18-aug	10.30-17.30	10.00-17.00	L		Finalhelg	
	sön	19-aug	8.30-17.00	8.30-17.00	8,0	Planering & dokumentation	Kyrka	1 tim lunch
			140+10* tim = 150 tim/37,50 t/v	140,0	140+10* tim = 150 tim/37,50 t/v			
			150 tim/37,50 t/v	140,0	150 tim/37,50 t/v			
								* 2,5 tim inläsning/v ingår i den totala tiden 150 tim under en 4 v period

v	Dag	Datum	Pär	Ulrika	Stig	Aktivitet	Tema	Övrigt
34	mån	20-aug	städ 9.00-17.00	städ 9.00-17.00				1 tim lunch
			8,0	8,0				